

Gyananand .

Siddhāntamuktāvalī . (Dikshit , Nanadi).

114 p .

Language - Sanskrit , Hand written .

Size -

(ॐ श्री गणेशाय नमः ॐ विदेवेशं हृदि रजि - - - - -
श्री विद्यादेवं सायनमः श्री रामचन्द्राय नमः)

Note - without margin .

DIGITIZED C-D A
2005 2006

05 Nov 2005

Gyananand .

Siddhāntamukhāvalī .

114 p .

Language - Sanskrit ,

Size -

(ओं श्री गणेशाय नमः । ओं वि
श्री विष्णवे सायनमः । श्री रा

Note - without margin

सिद्धान्त मुखावली

by

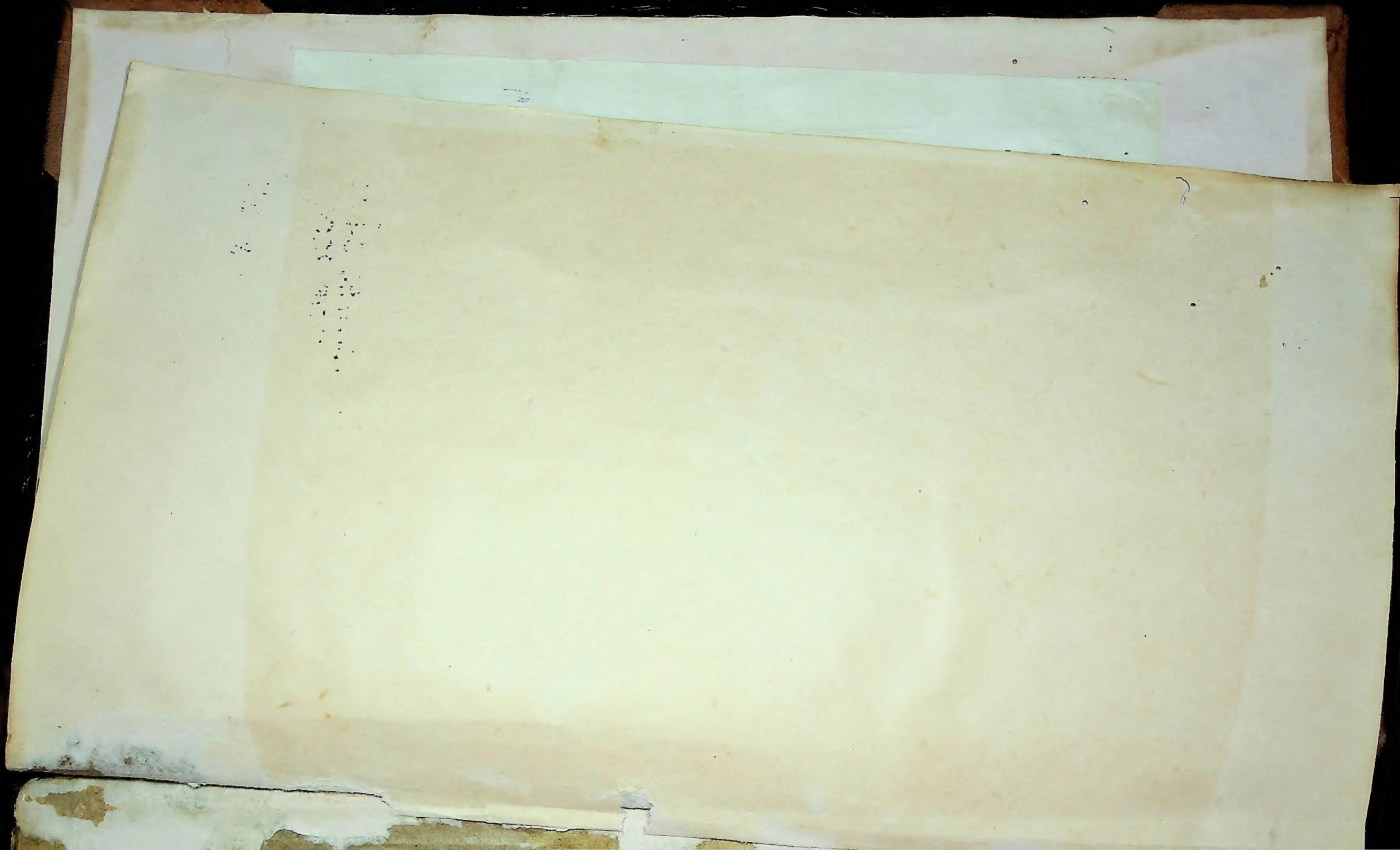
ग्यानान्द जी

Page No - 114

Page No 119

धाराधरावधराधराणां निदाधदाहौघभिद्वनयः तुंगात्मनां तुंगतराः ननीचाः मनोरथा
॥ ॥ न्यूरयितुं समर्थाः ॥ १॥

॥ वेदोत्तमिद्धांतमुक्तावलीसमाप्ताः ॥

॥ ११४ ॥

005532

उक्तपुण्यात्मज्ञानात्कृतकृत्यतसपत्नेतिग्रंथमुपसंहरेति नस्मादिति इति शब्दोऽग्रंथसमाप्नो एवं ग्रंथस्याऽवा
नरप्रयोजनमाह शृणुप्रकारोति तादृकसिंहदंष्ट्रात्प्रधरीकृताथयेत्यर्थः एतेन वाजि विजयादिभिरपीयम
भसनीयेति भावः शेषमतिशेहिनाथं नानादीदित्येतेन विदुषेयं निर्मिता सिद्धांतमोक्तिकश्रेणी दीपि
कात्मप्रकाशिका १ विदितसकलवेद्यैर्न प्रशंसितलोके गुणितमर्थिमहद्भिः किंपुनर्माहुरेन इति विफलस

नस्माद्योक्तब्रह्मात्मैकत्ववित्तानेन कृतकृत्यो भवतीति नात्र विवदितमिति प्रकाशानंदयति
नाकृतिना स्वात्मविशुद्धये सिद्धांतमुक्तावलीष्वारचितारं ध्वजिता चैतानंदसंदोहासत्प
तादिलक्षणा नाशयणसमासकमश्रयासायन्यदूषिता शृणुप्रकाशरचिता सहेतुतिमिराप
हो वादीभकुम्भनिर्भेदे सिंहदंष्ट्राधरीकृता वेदान्तसारसर्वस्वमज्ञेयमधुना तनेः श्रेष्ठेण मयो
क्तंतपुरुषोत्तमयत्नतः स्नाततेन समस्ततीर्थसलिले सर्वापि दृष्टावनिर्घृता नानुक्तं सह
समखिलादेवाश्च संपूजिताः संसारान्नसमुच्छताः स्वपितरश्चैलोक्यपूज्योपेतौ यस्य ब्रह्म
विचारोत्तरा मपि स्थैर्यमनः प्राप्नुयात् ॥४॥ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीज्ञानो
नंदविरचिता सिद्धान्तमुक्तावली समाप्ता ॥ ॥ संवत् १८९५ भाद्रपद द्वितीयायां भोमबासे
उपाध्याय नारायणतिना श्रीरुग्गोविंदपुरमध्यस्थपठनार्थं लिखित्वा समाप्तीकृता ॥ शुभं भूयात्

मेऽस्मिन्वाश्लेये हंप्रवृत्तः समतविमलतायै च नुमर्हति संनम्य यदज्ञानादिदं भातियज्ञानाच्च प्रलीयते ब्र
ह्मसांतदहं नित्यं नित्यं संवित्सुखाद्यैः ॥३॥ अधिकारपुपविशेषमियं सिद्धांतदीपिका निर्मिताराजतांशस्वत्स
दानंदप्रदायिनी ॥४॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीप्रकाशानंदपूज्यपादशिष्य श्रीनानादीदित्येन वि
रचिता वेदान्तसिद्धांतमुक्तावली टीका सिद्धांतदीपिका ॥ ॥ श्रीविद्वाध्वंसाय नमः ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

रचितावेद्यं न सिद्धान्तमुक्तवन्ती टीका सिद्धान्तदीपिका॥

॥ श्रीविद्युद्ध्यासायनमः ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥

वे. सु. टी. श्रीसांवशिवायनमः॥ श्रीशंकराचार्यायनमः॥ श्रीमहादेवायनमः॥ श्रीपिनाकपाणायनमः॥

२-२३

४ प्रमेयवन्ति

न चैतद्वाक्यं शुभकर्म निवृत्ति वाच्यम् कर्मशब्दस्य शुभाशु साधारणत्वात् विद्यासामर्थ्यस्य चो
भयनतुल्यत्वात् ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञाने शाब्दैशिकपूर्वकं बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृतं न दहति
वद्विदित्यत्र बुद्धिपूर्वकृतं पापं स्यापि ब्रह्मज्ञानेन दाहस्मरणात् यथैधंसि स मिच्छाग्निर्भस्म
सात्कुरुतेऽर्जुनः ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुते तथा इत्यत्र सर्वशब्देनाऽपि
षष्ठ्या पापं गृहीत्वा तस्य सर्वस्यैव ज्ञानाग्निना दाहस्य भागवताप्युक्तत्वाच्च किंच यस्य दर्श
नमात्रादप्येवमपि पापक्षयो जायते का कथा तस्य ब्रह्मभूतस्य पापक्षये तदाह भगवान्
वशिष्टः यस्यानुभवयेत तत्त्वे बुद्धिः प्रवर्तते तद्दृष्टिगोचराः सर्वं मुच्यते सर्वपापक्षयैः तथा
कुलपाविमहेतुत्वं मपि ब्रह्मविदः स्मर्यते कुलं यवित्रं जननी कृतार्था विश्वं भरा पुण्यव
तीचनेन अपारं संवित्सुखसागरः स्मिन् लीनं यदे ब्रह्मणि यस्य चेत्तः श्रीमन्नंदरायन

ॐ श्री महाकाल्यै नमः ॥ श्री दुर्गायै नमः ॥ श्री पार्वत्यै नमः ॥ श्री हिमाचलसुतायै नमः ॥ श्री रामाय नमः

शिव.

293

पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति तत्त्वज्ञानस्याज्ञानवत् कर्मभिरपि विरोधस्याविशेषाच्चर्म

तस्मादज्ञाने निवृत्तेऽपि संसारो न निवर्त्तते प्रमाणाभावादिति व्यर्थप्रयासः मैवं कर्ममूलमनर्थानां तच्च ज्ञानेन बाध्यते क्षीयते चास्य कर्माणि तद्यावच्छ्रुतिशासनं ज्ञाने ज्ञानेऽपि कर्ममूलकः संसारो नुवर्त्तते इति युक्तं तत्र अविद्यावत्कर्मणोऽपि ज्ञानेन बाध्यत्वात् अविद्यावत्तत्कार्येणापि विद्याया विरोधित्वा विशेषात् न हि संभवति रज्जुसाक्षात्कारे तदविद्यानिवृत्तौ तत्कार्यसर्पाद्यनुवर्त्तते इति न च यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमित्यवधारणं शास्त्रकारणमैवं सत्यं सत्तत्त्वमिति वाच्यं अज्ञानकार्यस्याप्यज्ञानान्तिरेकात् तदभावे तत्सत्त्वानुपलंभात् न चान्न प्रमाणाभावः भिद्यते हृदयगुंथिच्छिद्यते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे पराऽवरे इति श्रुतेः

धर्मत्रयं कर्मपितेन निवर्त्तते इति श्रुतिस्मृतियुक्तिसिद्धत्वादिति परिहरति मैवमित्यादिना स्पष्टार्थगुंथः ॥ ॥ ॥

वे. सु. टी.

२-१२

एवंचजीवनमुक्तिरपिममप्रसिद्धा इत्याह. एवंचेति तत्त्वज्ञानावस्थायां शरीरं बाधयामिति किं वक्तव्यं तत्त्वज्ञानात्प्राक्कल्पितेन प्रपञ्चप्रतिभासोद्योगमाभूत्तज्जाप्याश्रयमेवेदानीममवर्तत इत्याह. आश्रयमिति ननु किमत्राश्रयं श्रोतवोधः पूर्वबाधको नाभूत् इदानीं चेत्तथा धित इति तज्जाह किमिमा इति एवमिमाद्युपासे इत्येतो गृह्यः ॥ स्पष्टार्थः ॥ ननु ज्ञानादज्ञानादज्ञाननिवृत्तावपि संसारः ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥

एवंचजीवनमिव प्रतिभासं च निःश्रयसाधिगममनंचममप्रसिद्धं आश्रयमद्यममभातिकयं हि तीर्थं नित्येनिरस्तनिखिलेशिवचित्युकाशे आसीत्पुनरिति किमिमाः श्रुतयो न पूर्व येन द्वितीयमभवत्किमिरप्रसूते एवंशास्त्राचार्यप्रसादात्परोक्षीकृततीव्रब्रह्मात्मतत्त्वस्य गुरुभक्तप्रभिनयो प्रिस्मर्यन्ते श्रुतोपीये विद्याजायते एव तथा हि त्वत्पादपेकजसमाश्रयणं विनामिसन्नप्यसन्नियपरः पुरुषः पुरासीत् त्वत्पादपश्चयुगलाश्रयणादिदानीनासीन्नवास्ति न भविष्यति पा. मेदबुद्धिः यस्मात्कौपरवशो मम दुःश्रिकित्सं संसारो रामपनेतुमसि प्रवृत्तः त्वत्पादपेकजराजः शिरसा दधानस्त्वामाशरीरपतनादहमप्युपासे ननु विद्यया विद्योपमर्दे विकथं संसारसहलोकपरलोकसंसारलक्षणास्पन्नानाविध्यानि प्राप्तिपरिहाराभ्यां अनेकविधिदुःखसंकुलसंस्पन्निवृत्तिः स्यात् तद्धेतोः कामकर्मदिल्लवस्थत्वात् नचाविद्यानिवृत्त्या तदुपादेयस्यापि निवृत्तिरावश्यकीति वाच्यं वैशेषिकाणामुपादेनिवृत्तेपि क्षणकार्यावस्थानवदनिवृत्तिरिति कायादुरपद्रवत्वात् नचक्षणांतरेन ह्यप्येवेति न दोषः तत्क्षणावपुत्तरदोषोऽप्यनुपपत्त्यभावात् स्यानुमातृशक्यत्वात् ॥

कथं निवर्तते तस्य कर्मजन्यत्वात् तस्य च विद्यमानत्वात् इति शंकरे नन्विति ननु कर्मनोपादानं प्रपञ्चस्य किं त्वविद्यासाचेतज्ञानान्निवृत्ता तन्मूलः संसारोऽपि न वर्तयिष्यत इत्याशंक्यपरिमिद्धद्योतेन परिहरति नचत्पादिना ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ओं शारदाय नमः ॥ ओं नमः ॥ परमात्मने ॥

3

शिव.

२-१२

यत्नतः संपाद्यते हेतुमाह न तदभाव इति इहेति पदं पूर्वाद् स्थितमत्रापि योजयित्वा श्रुतिं पठति इहेति न ह
सारमंडले ब्रह्मात्मत्वेन न चेदिति तव तो वयं ततो ह मवेदिः स्यात् तत्तद्विहितः को दोष इति तत्राह महतीति
विनष्टिरिति जन्ममरणादिलक्षणा नंतपरिणामाविनष्टिः स्यात् तस्मादवश्यमात्मसाक्षात्कारः सं
पादनीय एवेत्यर्थः तत्त्वज्ञाने सति संसारो निवर्तत एवेत्यत्र विदुः दनु भवमपि प्रमाणा यति उत्पन्ने च
तिकारणादिकोषादनात्मराशेर्विचित्र्य केवलं ब्रह्मात्मानुभूतममसंवृतः संसारश्चासन्निरुज इत्यर्थः
तथापि जीवनाभासोऽप्यनुवर्तत इत्याह पश्यामीति न च तावता मुक्तेः किंचिद्वैकल्या मित्याह तिसृामीति

तदभावे यतो महती विनष्टिः श्रूयते इह चेदवेदी दथ स त्वभस्ति न चेदि हा धिदीत् महती वि
नष्टिरित्यत्र उत्पन्ने च ब्रह्मात्मज्ञाने विदुष फलेन सह विद्याहारः स्मर्यते विद्याविग्रहम
ग्रहेणापि हितं प्रप्तं च मुञ्चेत्स रा मुत्कृष्टो तम पूरुषं मुनिधिया मुज्ञादिषी का मिव कोशात्का
मः यकारणात् विदुः कृतात्पश्यामि निः संशयं नासीदस्मि भविष्यति कनु गतः संसारदुःखा
दधिः पश्यामि चित्रमिव सर्वमिदं द्वितीयं तिसृषामि निः कलत्रं विदेकवपुष्पं नैवे आत्मानम
द्वयमचित्पसुखे कनू पं पश्यामि दग्धरसनामिव च प्रपंचं श्रुद्वैतमप्यनुभावामि करस्य विल्व
तुल्यं शरीरमहि निर्लब्धिनी वदी द्ये ॥ ॐ नमः कमलदलविपुल्लनयनाभिरामाय ॥ श्री ॥

ननु संसारदर्शनं ब्रह्मदर्शनयोर्विरुद्धत्वात् कथमेककालावस्थानमिति तत्राह दग्धरसनामिव
ति श्रुद्वैतदर्शने न द्वैतप्रपंचो बाधते एवेत्यर्थः विपरीतशंकां प्रत्याह श्रुद्वैतमपीति श्रुद्वैतानुभ
वस्य न कदाचिदपि बाधो द्यं यथापरित्यक्ता हि निर्मोको हिर्भासते एवं संसारं बाधमपि सत्प्र
तिभासत इत्यर्थः स्वभावपरित्यागापत्तेः न विपरीतशंकेति भावः ॥ ॐ नमः परमात्मने ॥

अत्र हेतुमाह तद्वैतदिति तद्ब्रह्म एतत् अहमिति पश्यन् साक्षात्कुर्वन् एतस्मादेव दर्शनादपि निर्णयतो
 वामदेवः प्रतिषेदेह किल ज्ञानफलसर्वभावापत्तिप्रतिषादकान्मंत्रान् ददर्शेत्पर्यः यथा भुज्जनत्प्यती
 त्युक्ते भुक्तिरश्रमं ध्ये कार्यान्तरं प्रतीयते तथात्र यश्च नैव प्रतिषेदे इत्यत्रापि दर्शने सर्वभावापत्त्यो
 मध्ये कार्यान्तरप्रतीतिर्वर्तमानार्थज्ञानप्रत्ययनिर्देशेन नास्तीत्यर्थः यदा ब्रह्म वेदते देव ब्रह्म भवतीति
 ब्रह्म भवनवेदनयोरेककालत्वप्रतीतिः कालविलंबोपि नास्तीत्यर्थः कर्मवमुक्तिसाधनमिति पराच
 ये तमेवेति न च स्मृतिविरोधः संसिद्धिश्चेन्न तत्त्वज्ञानस्यैवोक्तत्वात् कषायेकर्मभिः पक्वेतन्नाज्ञानं

तद्वैततपश्यन्नुषिर्वा मदेवः प्रतिषेदे ब्रह्म विद्महेनैव भवति तत्र ति शोकात्मवित् इत्यादिश्रु
 तिभ्यः च्यात्पज्ञानतत्पलयोः समानकालत्वनिर्देशात् मध्ये साधनांतरकालविलंबयोः
 भावप्रतिपत्तेः तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पथा विद्यतेऽयनायेत्यादिसाधनांतरप्र
 तिषेधश्रवणाच्च तस्मात्संन्यासान्नज्ञानमेवाऽमृतत्वसाधनं यत्नतः संपादनीयम् ॥ = ॥

प्रवर्तते इत्याद्यागमात् कर्मणां तत्त्वज्ञानसाधनीभूतांतःकरणाशुद्धिहेतुत्वप्रतीतिः एतेन समुच्च
 यप्रतिषादकवाक्यविरोधोपि परास्तः तत्रैव वाक्यशेषेणाप्याख्यामृत्युनिवर्तकत्वमेवाविद्याश
 व्वाच्यानां कर्मणां प्रतीयत इति ज्ञानमेव मुक्तिफलमिति स्थितं यदा चैवं तदा वश्यं संसार
 भीरुणा तन्निवृत्ते साधने श्रवणादिसाधनेः संपादनीयमित्युपसंहारव्याजेनाह तस्मादिति
 तस्मात्प्रागैव हि सर्वेषां मुक्तिसाधनमुत्तममिति प्रास्वमाश्रित्याह ॥ स संन्यासेति ॥ श्रीराम

ननेतादृशात्मज्ञानं यदि भवेत्तदा घटादिज्ञानवदुपलभ्येत साधनाभावात् न जायते इति चेन्न तत्साधनस्य श्रुतिः सत्ता
 तेज्ञानजायते एवेतादृशज्ञानमिति न त्पाह न चेति न च सांप्रतिमिति जायते न अनुपलभ्य विरोधप्रत्याह न
 दुत्पत्तीति उत्पद्यमानस्य ज्ञानस्य प्रपन्नप्रतियोगे यो देवानां प्रत्यवृध्यत इत्यादि श्रुतिभ्यो दर्शनात् नानुपालं
 भविरोध इत्यर्थः यत्तु सत्यपि साधने ज्ञानं न जायत इति तदप्युक्तमित्याह साधनेति वेदानुवचनादि नोत्प
 न्नविविदिष्टो नित्या नित्यवस्तुविवेकादि साधनचतुष्टयेनाथ शब्दसूचितेन संपन्नस्याधिकारिणो गुणप
 दिष्टमहावाक्यविचरानेतदज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् कथं तर्हि संसारजुहतिः श्रुतवेदांतानामिति

नचेतादृशमात्मज्ञानं न जायत इति सांप्रति साधनचतुष्टयसंपन्नस्य विविदिष्टोर्मनननिदध्यासनाभ्या
 मुपकृतश्रवणानुष्ठानसमनंतरमेतदुत्पत्तिदर्शनात् अन्यथा तादृशात्मप्रतिपादकागमाप्रा
 मारणप्रसंगः न च ज्ञानमपि ज्ञानं साधनानंतरमेवेत्तया कलेहनाय विलंबित इति वाच्यम् ॥ ॥ ॥

तत्राह मननेति असंभावनाविपर्ययभावना निवर्तकमनुनाद्युपकृता द्वाक्यविचाराच्छ्रुतितात्पर्यग्रा
 हकानुकूलप्रापारादनुष्ठितादप्रतिवृत्तज्ञानजायत एवेत्यर्थः ननु ज्ञानान्मुक्तिरितिकार्यः किं ज्ञानमे
 वमुक्तिसाधनं उता ज्ञानमपि नायः विद्यां च विद्यां चेत्पादिसमुच्चयप्रतिपादकवाक्यविरोधात् नहि
 द्वितीयः कर्मणो वहि संसिद्धिमास्थितान्नकादय इत्याशंक्यनेत्याह नचेति समुच्चयपक्षमत्रप
 राकरोति नचवाच्यमिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ॐ

वे.मु.टी.

११

यस्माद्वैतदर्शनं चतुर्लुत्वादः सत् तस्मादात्मनो हृद्यत्वमुपपन्नतरमित्युपसंहरति तस्मादिति हे
तस्यविवर्तनेषुपपन्न इदानीं प्रयंचस्यतुल्यउपपन्नतरमित्यर्थः अहृद्यमेवात्मत्वमित्यत्र श्रुतिप्र
माणा यति नया चेति श्रुतिरात्मनो द्वैतदर्शनं शून्यत्वमेवाहृत्य न्वयः निरोधः प्रलयः वैदिककर्मभुष्ट
तासाधकः निःकलं निरवयवं निर्विकल्पं विशेषात्मात्मकं श्रुतमपि द्यादि तच्छब्दलक्ष्यं ब्रह्माहमिति
साक्षात्कृत्यब्रह्मणः स्वयं ध्रुवमविचालिकूटस्थ आत्मको भवति श्रुतेन श्रुतेनाशस्तद्रहितं हेतुवर्जितं स्व

तस्माद्वैतदर्शनयोस्तुल्यत्वात् स्वतः सिद्धशुद्धबुद्धमुक्तपरिपूर्णा नंदात्मनो हृद्यत्वमुपपन्नत
रं नयाचश्रुतिः न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वद्धो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वैमुक्त इत्येषा परमार्थता
तदेव निःफलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरंजनं तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्मसंययते ध्रुवं निर्विकल्पं
मनंतं च हेतुदृष्टांतवर्जितं अप्रमेयमनादिंच यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः इत्येवमादिका आत्मनो द्वैतदर्शनं शू
न्यत्वमाह तस्मात् सत्यं ज्ञानमनंतं च पूर्णमानंदविग्रहं मात्रावर्णिकमात्मानं विनिश्चित्य विमुच्यते ॥

यमकार्यं दृष्टांतवर्जितं अनुपमं स्वतुल्यरहितं एतेन सजातीयभेदः परास्तः कारणत्वं प्रतिषेधति अ
नादिमिति इति स्वतः पश्चात्मात्मत्वेन साक्षात्कृत्यमुच्यते अविद्यानत्कार्यरहितो भवतीत्यर्थः भवत्वेवमा
त्मतत्वं किंतु तस्मात्साक्षात् तस्मादिति यस्मादिदं वास्तवं वृत्तेन तस्मात्सत्यज्ञानमनंतं ब्र
ह्मेति मंत्रवर्णसिद्धं सत्यादिस्वरूपमात्मानं स्वमभिन्नं विनिश्चित्य साक्षात्कृत्यविमुच्यते इति तज्ज्ञा
त्यं न फलं स्वतः स्वतः प्राप्तिरित्यर्थः ॥

रामः

१-१०

तस्य पुरुषार्थत्वमाह प्रपंचेति प्रपंचाभावप्रपञ्चेतदोपपद्यते यदि प्रपंचोऽस्योभवेत्तु सर्वभावस्य भावप्रपञ्चात् न
नविजातीयभेदनिराकृतिः न स्य सुखदुःखतामाह शिवइति सजातीयभेदो निषेधेति अहेतइति तेन श्रुतार्थोपपत्तिः
प्रपंचस्यैकालिकाभावं बोधयतीत्यर्थः न चैवं प्रपंचस्य प्रमाणिकत्वं आभासोपस्थितस्याप्यभावप्रतियोगि
त्वोपपत्तेः अन्यथानुसंगिवेदित्यादौ सुशयानस्यापि प्रामाणिकत्वं किं न स्यात् अभिमन्यते इति वदता समन्त
यविरोपिनिरस्तः अन्यथा विवक्षिता ज्ञासिद्धिदेव न स्यात् इत्यात्मसिद्धयमेव प्रपंचं तुल्यं मानमिति न को

8

लुक्त्वम्

प्रपंचोपशमः शिवो हेतइत्येवं प्रकारिका सजातीयविजातीयसंगतभेदस्य मान्यमानं बोधयंती आत्मानि
रिक्तस्य सर्वस्य तुल्यत्वमभिमन्यते तदतिरिक्तस्य कथंचिदपि सत्त्वं हेतव्याधानप्रसंगान्न तस्मात्संगतः
अन्यनुमतमेव तदुक्तं गौडैः तुल्यनिर्वचनीयात्तत्वास्त्ववीचेत्यसौ त्रिधा ज्ञेयाभावात्त्रिभिर्वोधैः ओतये
क्तिकलौकिकैः वाशिष्टोपीममर्थः आश्वर्यवदाह अहेतुचित्रं यन्मत्पुत्रस्तद्विस्मृतं नृणां यत्सत्य
मविद्याव्यं तत्पुरः परिवर्त्ताते तथा अहेतुचित्रं पञ्चोत्थैर्वद्वास्तुभिरद्रव्यः अविद्यमानया विद्यातया ए

पि विरोधगंधइति ननु किमिति तुल्यत्वमेवावेदयति उक्तत्वं स्वस्वप्रपंचमिच्छात्वेनापि सिद्धुपाप
तेरिति नेत्याह तदतिरिक्तस्येति कथंचिदपि मिथ्यात्वेन वास्तवत्वेन वेत्तव्यः कथं तर्हि विवर्त्ती दादिस्वीका वा
इत्याशंकां परिहरन्नुप संहरति तस्मादिति एवकारोभिन्नक्रमस्तुल्यत्वेन संबध्यते तेन ओतं तु
ल्यत्वमेव विवर्त्तीदिवादसायुक्त्यादिमूलत्वात्तदपि विवर्त्तीयधिकादिभेदेन न विरुध्यते इत्यर्थः उक्तम
यं ब्रह्म संमत्स्यास्पृश्यमिति तदुक्तमिति वास्तवीपरिणामरूपात्तस्याः वेदान्तवादस्य प्रथमसोपानत्वात्
एवं प्रपंचस्य तुल्यत्वे अतिमुपपाद्यस्मरति मपि तत्र संवादयति वाशिष्टोपीति अज्ञाः सत्यामित्युपजीव्यते ॥

ॐ

वे-सु-री

٢٠٢

ननु वस्तुनोद्देश्यं संप्रसादं न सर्वे यद्वाः प्रामाणिक एव तथा सति परस्परविगानात्कोवापरीक्षकः किं
मते चोपादेयं किं वा हेयमिति नियामकाभावादेकस्याप्यनुपादानं इति नेत्याह न चेति परीक्षकत्वे
पक्षस्य चोपादेयत्वे विनिगमकं शङ्कते नित्येति स्ववाक्यं विवृणोति यस्य हीति त्याज्यत्वे सिद्धं त्वभिमत
दृष्टान्तमाह पश्येति मुह्यन्वायाह हेतुर्न हीति नन्वप्रामाणिकत्वमसिद्धे प्रत्यक्षादिप्रमाणा मूलत्वा
दिनरपक्षस्य त्यागोक्त्येव हेतुर्नरमाह अतिविरुद्धत्वादिति तथा च प्रत्यक्षादि अतिविरोधे प्राभाक्षी

तावताप्येकैकांगीकारस्यतत्रतत्राव्याहतत्वात् नुल्लेखितदभावान् नचात्रापिमपांगीकारोत्पेवेति
वाच्यं नवाप्रामाणिकत्वात् नुल्लेखितग्राहकप्रमाणभावात् नचपरीक्षकाणामपिधरस्परविरुद्धानांम
ध्येकस्यमतेसमीचीनेकस्यासमीचीनमिति विनिगमकाभावात् एकमपिनग्राहमिति वाच्यमुनि
त्यनिर्दुष्टवेदमूलकत्वभावाभावाभ्यांविशेषात् यस्मिन्मतेवेदमूलकत्वाद्यस्यतुतत्रास्तिनत्या
जं यथापाश्चिदानांमते हंततर्ह्यततोपिगत्वाश्रुत्येवविश्वासश्चेत् श्रुतिसिद्धमेवमनसदुष्टं
हमिति नदितरग्राहमेवप्रामाणिकत्वात् श्रुतिविरुद्धत्वाच्च श्रुतिलुप्तदेवसोम्येदमगूत्रा
सीत् एकमेवाद्वितीयंनेहनानास्ति सएषनेतिनेति न्प्रथातत्रादेशत्रमात्रश्रुतुर्थाश्रव्यवहार्यः

भवतीत्यर्थः ननुनश्रुतिः प्रपंचस्य साक्षात्तुल्यत्वमराहिसमन्वयाधिकरणाविरोधात्तत्राह
श्रुतिस्त्विति श्रुतिरात्मातिरिक्तस्य सर्वस्य तुल्यत्वमभिमन्यते इत्यन्वयः श्रुतीकदाहरति सदैवेत्या
दिना मीयेते इति मात्राः मात्राभ्योऽन्योऽमात्रः सुप्रमेय इति यावत् अथवा मात्रा एकदेशोऽवयवस्तु
द्रष्टितः तेन स्वगतमेव निषेधसिद्धिः तुर्यएव चतुर्थशब्दार्थः अथवा हार्यः अभिवदनादिव्या
पाराविषय इत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम-

٢٢

श्रुतिसिद्धात्मस्वरूपानुरोधेनैतत्स्य तुल्यत्वमुक्तं न पुनर्वाद्यितुं शंकते न चिन्ति-लौकिकाः शास्त्रा
 संस्कृतमतयः शास्त्रसंस्कृतमतयः परीक्षकाः एकमत्याभावमुपपादयन्ति सर्वशून्यवादिनेत्यादिना
 तद्विरुद्धस्य शून्यत्वविरुद्धस्यानित्ये सार्वदिकं सत्त्वमनित्ये कादाचित्कमिति विभाग इत्यर्थः द्वैविध्यसत्त्ववि
 रुद्धं सांख्यादिमतमित्याह तद्विरुद्धेति विरुद्धत्वमेवाह सर्वदा सर्वसत्त्वस्येति सत्त्वकार्यवादस्वीकारान्न
 न्नतावत् प्रागसत्त्वं वर्तमानकाले सत्त्वादेवना सत्त्वध्वं सस्य च निरोधानमात्रपत्त्या न्नस्यामप्यवस्था
 यां

नन्वात्मभिन्नस्य जगत्तद्दर्शनस्य चतुल्लेखं लौकिकानामभिमतं परीक्षकाणां वा नाद्यः तेषामवाधित
 त्वबुद्धेस्तत्राव्याहतत्वात् तदुल्लेखस्यापि दूरेति रस्कृतत्वात् नैतदः परीक्षकाणां सर्वेषामेकमत्याभावात्
 सर्वशून्यवादिनामिच्छाप्रमाणं प्रमाणं पलायिनाः प्रमाणिकेनाशेषस्य तुल्यत्वास्वीकारान्न तद्विरुद्ध
 स्य नित्यानित्यविभागेन सार्वदिकं कादाचित्कत्वं स्यान्न चरणास्कराभुगादिभिः स्वीकारान्न तद्विरुद्धस्य
 च सर्वदा सर्वसत्त्वस्य संख्यादिभिरभुगमात्रं तस्मात्परीक्षकाणां सर्वेषां परस्परविप्रतिषेधे
 रत्नानिर्विकल्पतुल्यत्वमसंप्रतिषेधमेव न याच्ये लौकिकपरीक्षकविरुद्धजगत्तुल्यत्वकथमे
 गीकारपथमारोहति न च परीक्षकाणां मतमपि इत्येकं परस्परविरुद्धं न याहेयमेवेति वाच्यं

सत्त्वात्सर्वदासत्त्वमिति सांख्यमतं न यापातं जलादीनां संग्रहाद्यादिपदं तुल्यत्वांसंप्रतिषेधेः प
 लमाह न याचेति न जगत्तदिति शून्येतया सर्वदासत्त्वकादाचित्कसत्त्वपक्षादौ न दभावादिति एकै
 कांगीकारस्याप्यभावादित्यर्थः तुल्यत्वेऽपि परीक्षकांगीकाराभावोऽसिद्धः समपरीक्षकस्य न त्रांगी
 कारसत्त्वादिति नेत्याह न जगत्तदिति परीक्षकासंमत्यापरिहारे हेतुमाह न वेति प्रमाणेन परीक्ष्य
 व्यवहर्तृपरीक्षकः न चतुल्लेखप्रमाणमस्ति नत्सत्त्वे तुल्यत्वं सत्त्वेति हेतुमाह तुल्यत्वेति ॥ श्री ॥

वे. सु. टी.

हेतुदर्शनं प्रति तस्य दोषत्वादित्युक्तं न द्वादाय शङ्कते ननु हेतुदर्शित्वमिति धर्मपक्षं दूषयति
नाय इति धर्मः सन्न सन्त्या नात्पः न सन्नो बंध्या तु न स्य धर्मत्वादर्शनात् संश्लेक्षेनायतिरित्या
रु हेतुपक्षेतिरिति द्वितीयदर्शने हेतु विशेषणमेव वाच्यं उपलक्षणात्वे दर्शित्वमेवात्मस्वभावः
स्यात् न च स्वदर्शित्वेनाप्युपपत्तेर्हेतुपदे व्यर्थं स्यात्तथा च हेतुविशिष्टदर्शित्वस्य स्वभावत्वे स्वप्रका
शत्वं हेतुस्यापि स्यात् इति दूषयति नेतरइत्यादिना हेतुस्यात्मस्वभावत्वे स्वतः सिद्धि स्यादित्युक्तं न

ननु द्वैतदर्शित्वं किमात्मनो धर्मः स्वभावो वा न तावत्तु द्वैतापत्तेः नेतरः द्वैतज्ञानस्य सर्वस्य स्वतः
सिद्धिप्रसंगादिनिवेन श्रुतिदृष्ट्यात्मस्वरूपाभुरोधेन द्वैतज्ञानस्य सर्वस्य सुखत्वात् न हितु
ष्टस्य स्वतः सिद्धिः संभवति तस्य निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य स्वतः परतो वा सद्गुणशक्यत्वात्

नदनुपपन्नं किमात्मस्वरूपमिति कृत्वा स्वप्रकाशत्वमापाद्यते किं वा स्वातन्त्र्येण चाद्ये
इष्टापत्तिरश्च मनः स्वप्रकाशत्वस्य सिद्धत्वात् द्वितीये निवृत्तं च निवर्त्तते इति श्रुत्यात्मभिन्न
स्पन्दोच्चैर्वोधनात् पूर्णा प्रतिपादकवाक्यसिद्ध्या पूर्णात्मस्वरूपानुपपत्त्या च द्वैत स्पन्दोच्चैर्वोधात्
तो वा परतो वा सिद्ध्य न र्हत्वादिति नेति प्रतिज्ञायामहेतुमाह अतीत्यादिना ॥ श्रीवासुदेवाय नमः ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शिवः

२८

ननु जगत्तोऽतं ता सत्वं तं निवर्तकं च शास्त्रं इत्येतत्किं तं ननु प्रमितिमिति चोद्यं परा कुर्वन् शास्त्रस्य सार्थकत्वेन प्रामा
 ण्यमुपसंहति तस्माद्विनिश्चिते रथोत्तरं का निवर्तकं संज्ञेयं शास्त्रं कवाक्यमुदाहरति नित्यबोधेति बोधपीडितं
 बोधमहिम्ना तत्रासदित्यर्थः इममेवार्थस्य यति जगदात्मकस्येति किंच शास्त्रस्यार्थत्वेनाप्रामाण्यपापादने हेतवादिने
 प्रतिवाज्यायेनेषामुपालंभेपि ब्रह्मात्मैक्यवादिने प्रतिनदापादनस्य योगात् द्वितीये ब्रह्मातिरिक्तं न किंचनापि स
 दितिकुत्राप्रामाण्यमापाद्यत इत्याह किंचेत्यादिना अनभ्युपगमादित्येतेन वेदप्रामाण्यानंगीकारे पाखंडत्वाप
 त्तिमुद्धरति नचेति वस्तुतस्तु पाखंडत्वात्मा निरिक्तमन्यता सद्वैतितदापादनमेवाहेनवादिने प्रतिनयुज्यत इति

तस्माद्विमुक्तश्च विमुच्यते निवृत्तं च निवर्तत इत्यादिशास्त्रादयं ता तत्संस्कारनिवर्तकत्वेनैव शास्त्रप्रामाण्यं
 नित्यबोधपरिषीडितं जगद्विभ्रमं तु दिनिवाक्यतामिति वासुदेवनिहितं धनं जयो हंति कोरवकुलं यथा पुनरि
 ति स्मृतिरपि जगदात्मकस्य विभ्रमस्य नित्यबोधस्तथा भावस्यात्मनः स्वरूपं यथा लोकात्मात्मना सत्तमेवाह किं
 च ब्रह्मातिरिक्तं शास्त्रं सत्तमस्तीति ये मन्ते तेनाभ्युत्तिभवनं शास्त्राप्रामाण्यप्रसंगो दोषः तस्य प्रमाणक
 स्वभावत्वात् ये तु मन्यन्ते सदा हेतुमेवास्ति हेतुवर्ती न भिन्ना स्तान्प्रति कथमयं दोषः स्यात्तु तैः
 शास्त्रमावातत्प्रामाण्यस्य वा ब्रह्मातिरिक्तस्य नभ्युपगमात् अथ शास्त्राभ्यामेवाहेन हतिः स्यात् न च वे
 दप्रामाण्यानभ्युपगमे पाखंडत्वाप्रसंगः तदप्रामाण्यस्यानभ्युपगमात् न च वेदप्रामाण्यानभ्युपगमे हेतु
 स्याप्रामाणिकत्वप्रसंगो दोषः हेतुदर्शने प्रतिप्रकाराधीनसिद्धिरेवास्ति न च नस्य दोषत्वात् ॥ ॥ ॥

ननु वेदप्रामाण्यानंगीकारे पितृप्रामाण्यानंगीकृत्येन वा साये हेता यतिः द्वितीये ब्रह्मात्मैक्यासिद्धिः
 प्रमाणाभावादिनिनेत्याह नचेति किमेतच्चोद्यं हेतुदर्शने प्रतिप्रताद्वैदर्शने प्रतिप्राये किं न छिन्नं
 द्वितीये प्रमाणाप्रमेयभावस्यैवासिद्धिः एतन्नस्य सर्वमात्मैक्याभूदिति श्रुतेः किंच प्रमाणा किमयं मग्य
 ने प्रतीतमेवेत् न खलु प्रकाशतेनापित्तिरिद्धिः अज्ञाननिवृत्तये चेत् तथाप्ये हेतुस्य सिद्धत्वेन जग
 नमेव एतत् न तस्याप्रामाणिकत्वप्रसंग इत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आत्मनि द्वैतदृष्ट्या भावं प्रमाणयति तथा चेति श्रुतिः पूर्वमेव वा स्यात्तत्रैव प्रमाणत्वे न वा स्यात्तरमुदाहरति वाताश्रुतीति
वातपदेन स्यात्तत्कृतिन उतमायेकारा इति यावत् सति तासमानस्यैव कारिकास्य पदे तत्त्वमस्यादिवा क्यवैयर्थ्यशंक
ते नन्निति तत्त्वमस्यायां हि प्रत्येकं दृष्टान्तं न मायाति उत तदस्य न निर्वर्तयति नाद्यः तस्यैव प्रकाशत्वात् न
द्वितीयोऽत्यंतासतो नित्यनिवृत्तत्वात् तथा चेति साहचर्यसादित्यर्थः द्वितीयपक्षमाश्रित्य परिहरति नेत्यादिना नासीदिति
भविष्यतीत्याकाराधोत्पादकत्वेव संसारनिवर्तकत्वेन न चृतिः ध्वंसस्तत्पूर्वनिष्कृतत्वात् तदपि संसारनिवर्तकत्वे

तथा च श्रुतिः यद्वैतं न पश्यति पश्यन् वैतं न पश्यतीत्यादि आत्मनोऽविलुप्तदृष्टिस्वभावस्यैतद्वैतदृष्टिं वारय
ति वाताश्रुतिविवर्तयं ब्रह्मणः सकलं जगत् अविवर्तितमानंदमाश्रितः कृतिनः स देति स्मृतिरपि आत्म
नो द्वैतदर्शनाभावमनुमन्यते न न्यात्मनो द्वैतदर्शनाभावेति तत्त्वमुक्तस्यासंसारिणः शास्त्रसाध्यप्रयोज
नशून्यतया शास्त्रानर्थक्यप्रसंग इति चेत् न नित्यमुक्तस्यासंसारिणः अत्यंतासत्संसारनिवर्तकत्वेन शास्त्र
प्रमाणोपपत्तेः अत्यंतासतो नित्यनिवृत्तमया तत्र शास्त्राद्यप्यारोऽनर्थक इति चेत् न सत्यस्यापि तुल्यत्वात्
न हि सन्निवर्तयति शास्त्रमिति कुचिदृष्टं अनिवर्तनीयं निवर्तयितुं शास्त्रमिति चेत् न तत्राप्यदर्शनासत्तत्वात्
न ननु निर्वचनीयं निवर्तते इत्युभयसं प्रतिपन्नस्पष्टमस्ति ॥

प्रत्येकब्रह्मेत्याकारपरोक्षस्युत्पादनद्वारेति भावः अभिप्रायमविद्वानाशंकते अत्यंतासत् इति अस्तु न निव
र्तते चेत् तत्किं सन्निवर्तते इत्युच्यते उतानिवर्तनीयं नाभयथापीति सहेतुकमाह न सत्यस्यापीत्यादिना स्पष्टम
स्तीत्यंतः स्पष्टार्थो गुणः ॥

असत्वेति असत्त्वमिच्छेत्तुक्तं गगनकमलादावतिव्यभिक्तानि वारणयकदाचित्ततोयमानत्वमितिकदाचित्कप्रतीतिविषयत्वमिति
यावत् प्रतीतिरत्रापरोक्षविदित्वा असत्त्वमसद्भिन्नत्वात्कदाचित्कप्रतीतिविषयत्वं हृतिव्यापत्तेनात्मन्यप्यस्तीति तदर्थं विशिन
ष्टि असत्त्वाविशेषपीति कदाचिदिति स्वहृत्पकीर्तनं व्यावर्त्तभावात् सद्भेदस्य सत्परोक्षप्रतीतिविषयत्वमित्येतावतैव चरित
र्थत्वात् इति वैकालिकासत्त्वप्रतीतिमिच्छात्वमित्याद्यप्यपदाभिधेयत्वाद्दूषयति नाद्यशब्दादिमा द्वितीयमिच्छात्वं लक्षणाद्दूष
यति न द्वितीय इति तत्र हेतुस्ततोत्येति अयं सर्व इत्याकारप्रतीतिमिच्छात्वं निर्वचनाप्रतीतिविषयकप्रतीत्यंतरमवश्य
वाच्यं प्रतीतिकर्मत्वयदितत्याच्च लक्षणास्तथा च तदपि प्रतीत्यंतरं किमिच्छा उत्तपारमाधिकं उत्तत्तु नोद्यः अनव

किमिदमिष्यात्वं त्रैकालिकाक्षरं अक्षरविद्युद्विषयिकद्वयवित्ततीयमानत्वं वा नाद्यः इष्टापत्तेः न द्वितीयः त
त्रतोत्पेवाहैतद्वत्तेस्माद्वस्थान् साक्ष्येवतत्त्वतीतिरिति चैतन्न तस्यासंगत्वात् असंगोऽयं पुरुष इति श्रुतेः
साक्षात् कदाचित्कत्वानुपपत्तेश्च किञ्चात्मनो ह्येतद्वृष्टिः प्रमाणासिद्धायां तिसिद्धावा नाद्यः अद्वैतागम
विरोधात् नेतरः श्रुतिसिद्धपदार्थस्तत्त्वनियमात् अन्यथा श्रुतिबाधोपपत्तेः तथाचात्मनो ह्येतद्वृष्टिः
कदाचिद्विषयनासोवा॥

पञ्चतन्त्रार्थः आस्यप्रतीतिमिच्छात्तन्निर्वाहाय५

स्यापत्तेः तात्पर्यं तद्वदेवाद्यप्रतीतेरपि तु ननु तात्पर्यं नास्ति अथः हेतुर्न तद्विषयकं प्रतीत्यंतरं स्वीकृत्य तेन चानवस्था
प्रतीत्यंतरस्यापत्तिरूपत्वाच्च साध्यप्रकारात् नापि हेतुर्न तद्विषयकं प्रतीत्यंतरं स्वीकृत्य तेन चानवस्था
तद्वदेतत्प्रतीत्यंतरं उक्तं ननु तात्पर्यं नास्ति अथः हेतुर्न तद्विषयकं प्रतीत्यंतरं स्वीकृत्य तेन चानवस्था
नवस्था तादृक्प्रतीत्यंतरं ननु तात्पर्यं नास्ति अथः हेतुर्न तद्विषयकं प्रतीत्यंतरं स्वीकृत्य तेन चानवस्था
न प्रतीतिकर्मात्प्रतीत्यंतरं उक्तं ननु तात्पर्यं नास्ति अथः हेतुर्न तद्विषयकं प्रतीत्यंतरं स्वीकृत्य तेन चानवस्था
भास्यते उक्तं ननु तात्पर्यं नास्ति अथः हेतुर्न तद्विषयकं प्रतीत्यंतरं स्वीकृत्य तेन चानवस्था
वभासकत्वं दर्शयति चेत्तद्विषयकं प्रतीत्यंतरं स्वीकृत्य तेन चानवस्था

वे. ४. टी.
१०६

अतएवेत्यारम्भविरोधाभावादित्येतेषां पञ्चास्यार्थः ननु विरोधमिति एतदेवमप्यप्रतिपन्नानसर्पः इत्येवं व्युत्पादने सति दृष्टं
ते प्रामाणिकानुभवानुरोधेनापि ननु तद्विषयिणी प्रतीतिश्चेति द्वयमेव वर्तते तस्यैवापि सर्पविषयानुभवो भवति
प्रतीतेरनादरणीयत्वात् दार्ष्टान्तिके त्वस्य प्रकाशे चिदात्मन्यधिष्ठाने तद्विषयिणी द्वितीया प्रतीतिरपि नास्ति तथा
सति अधिष्ठानमेव स्वप्नमपरित्यज्य दृष्टान्तरेण भासमानं विवर्त इति पक्षो गतः दृष्टान्तरस्याभावात् मानकर्तृत्वस्या

अतएव बोधोत्तरमन्यते एतदेव सर्पतया प्रतिपन्नेति तत्किं सर्पेन प्रतिपन्न एव कः संप्रयः एवं तस्यैव नुभववि
रोध इति चेन्न भान्तानुभवविरोधेऽपि अविरोधात् तस्य किं प्रतीतिं किं न प्रतीतिमिति विवेकविरहात् अत्र त
स्य तदनुभवाभावेनानुभवविरोधाभावात् नन्वेवं सति अधिष्ठानं तत्प्रतीतिश्चेति द्वयमेव दृष्टेतेति
रिक्तप्रतीतिप्रत्येययोगसत्त्वस्य व्युत्पादनात् दार्ष्टान्तिके त्वस्य अधिष्ठाने तत्प्रतीतिश्च द्वयमप्यप्येतैव स्य पं प्र
काशे प्रतीत्यंतराननुपगमात् तथा च तदतिरिक्तस्य विवर्तस्य दर्शयितुमशक्यतया गतं विवर्तवादेन
ततोतिस्फुटः स्वसिद्धांतपरित्याग इति चेत् न तस्य बालव्युत्पत्तिमात्रप्रयोजनतया उपनिषत्तात्पर्या
विषयत्वात् अत्रापि विपरीतदृष्टेरेव द्वैतापत्तेः निषेधेव सा दृष्टिरिति चेत् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पमावादिति शिष्योपसिद्धांतेन गुरुनिगृह्णातीत्यर्थः परिहरति बालेति मध्यमोधिकार्यऽत्र बालप्राकार्यः सो
पानारोहणत्यायेनाद्वैतचेतसो बुद्धिप्रवेशार्थं प्रपञ्चमारोपनिषेधेतीति श्रुतिविवर्तेपर्यवसितेषु च ते न वस्तुतेऽ
न्याऽकारप्रतीतिरुद्भावप्रतिपादनपरा समन्वयविरोधात् तथैव प्रतीत्यात्मवत् प्रामाणिकया द्वैतापत्तेस्ततः
कथमपसिद्धांत इत्यर्थः द्वैतापत्तेरपरिशेकते निषेधेवेति सतो द्वितीयस्याभावात् न द्वैतापत्तिरिति ॥ ॥ ॥

राम
१६

ननुत्यातिर्नामात्तच्चैतन्यं तस्याप्यध्यस्तत्वे अन्यता प्रयुक्तिरित्यभिप्रेत्यशङ्कते किमिहमिति नत्स्यदृष्टेर्मात्रज्ञतवत्स्यातिरधत्तेति
ब्रूमः किंत्वाकारांतरेण भासमानत्वप्रतिष्ठाह वस्तुतश्चि आकारांतरस्य दृष्टं यद्यपि तद्वत्तर्हि तद्वत्तैव प्रतीतिः किंनस्या
द्वितिशङ्कते तथैवेति द्वैतस्य दृष्टमात्रेत्येवं प्रतीतिः किं न स्यात्तात्मापरोक्षज्ञानस्य उक्तान्यस्य आद्ये दृष्टापत्तिरित्याह उ
चितमिति द्वितीयं दृष्टपत्तिरिति अन्यथाकारप्रतीति काले स्वदृष्टप्रतीतिर्विरोधादयोगश्चिभावः ननु भ्रंतिस्तान

किमिदं ल्याते रध्यस्तेमिति चेत् वस्तुतानिः प्रकरिकायाः सप्रकारकत्वेन मानमेवेति गृहाणातस्यैव प्रकार
स्य स्वरूपे वाच्यमिति चेत् वस्तुतानिर्विकल्पकस्यातिरूपमेव तथैव तर्हि प्रतेतव्यमिति चेत् उचि
तमेव तद्विज्ञस्य ननु यांत सतस्य यांतत्वादेव किं तेनाधिकं प्रतीतमिति चेत् न किमपि कथमसौ भ्रा
त इति चेत् अन्यप्रतीतेरन्यविषयत्वाभिमानादेव यथा ह्योके रज्जुं प्रत्येति सर्पे मभिमान्यते अये स
र्प इति को सावभिमान इति चेत् परमार्थे स्थितविषयस्य भासमानस्य अपस्तव निश्चयः पदिवस्तुतो
रज्जु प्रत्यपएव कथं तर्हि सर्प इति तत्पास प्रत्ययः परिस्फुरतीति चेत् आकारसाम्यात् दोषवशम्
इति वदामः ॥

विषयोधिष्ठानादधिकः। सञ्चिद्यति न चान्यत्रेव कथं यत्तत्सहितेन तत्त्वद्रूपस्य वक्तव्यत्वापात इत्यभि
 त्यशङ्कते तथेति द्वितीयमंगी हन्तापरिहरति न विज्ञायतीति रज्जुविषयप्रत्ययस्य सर्पकारत्वं दृच्छति यदीति
 सादृष्ट्यादिति हेतुमाह अकारेति तद्गोत्यात्मकाकारप्रतीतिर्न स्यात् निरवयवत्वेनानात्मसादृष्ट्याभावादितित
 त्राह दोषेति अज्ञानवशादि। त्वर्थः॥   ॥   ॥   ॥   ॥   ॥   ॥   ॥   ॥   ॥

तत्परिणामत्वं मात्मापरिणामत्वं अनुपपत्तिरुच्यते नहीति किंत्वात्मापरिणामत्वे चेत् तर्हि सामान्येन सर्वात्म
ना उक्तैकदेशेन नोद्यः आत्माभावरप्रमाणं न द्वितीयः निरवयवत्वात्तुल्यं न रमाह कात्स्न्यैकदेशेति
अप्येदोषः कात्स्न्यैकदेशविकल्पात् कलौदिविवर्तने प्रसक्त्यर्थे शिष्टं कते किंचित् किं प्रतीति काकारः कस्येति
एवमते अतवास्वः आद्ये अधिष्ठानस्यैव कस्मिन्नेति द्वितीयं दूषयति वस्तुतश्चि आत्मनो वास्तवाना
त्मकारत्वं नेति नेत्यादियाधानसंभवति आत्मनो अन्यत्रा प्रतीतेरेव तस्यात्प्राप्तत्वेति न वास्ववोविल

न हि स्वयं स्वपरिणामः कात्स्न्यैकदेशविकल्पेन परिणामपदानुपपत्तेश्च ननु विव
र्तपक्षेऽप्येदोषः समान इति चेत् न विवर्तस्वरूपापरिज्ञानात् न ह्यधिष्ठानस्वरूपाति
रिक्तं विविर्त्तनासकिंचिद्वस्तुति यदाश्रित्य कात्स्न्यैकदेशविकल्पावतारः स्यात् किं
तदधिष्ठानमेव दोषवशात् विलक्षणकारणभासमानं विवर्त इत्युच्यते स एव वि
लक्षणकारः कस्येति चेत् वस्तुते न कस्यापि अधिष्ठाने तस्यैवाधात् अत्रा प्रतीतेः
भाष्ये तरेण सत्त्वातिव्युत्पादनमेवैतदिति चेत् न रत्यातेरप्यस्तत्वात् असात्त्वातिवा
दिना च चार्वाकेण तस्यानभ्युपगमात् सर्वशून्यवादिनस्तु पूर्वतिरस्तत्वात् ॥ ॥ ॥

लक्षणकारः कस्यापीत्यर्थः यद्वा असत्त्वातिवादी प्रोक्ते अधिष्ठान इति असत्त्वातेरुपयादनमेतदुं
प्यंतरेण विवर्तवादव्याजेनेत्यर्थः तदेतदूषयति नेति प्रतिज्ञाया हेतुमाह रत्यातेरिति परेषां सत्तेज्ञानेना
ध्यातुं अस्माकं तदप्यध्यासमिति न सर्वात्मना साम्प्रतदभावे च न परतिष्ठो तापतिरित्यर्थः निरस्तत्वात्
इति न विज्ञातु रात्मत्वादित्येवैत्यर्थः ॥

दि०

प्रसङ्गे हेतुदृष्ट्येवमेव विकारिन्वदन् प्रथमः हेतुदृष्टिपदार्थत्रयवर्तते हेतुतत्त्वदृष्टिः स्वतन्त्रं च तदभेदे
 स्वतन्त्राभेदेन परिणामित्वं प्रयुक्ते किं हेतुतत्त्वदृष्टिरेवेति तत्सर्वथाप्युक्तमिति विकल्पयति कोयमिति
 निषिद्धत्वात्तनेति ने तर्थाव्येति शेषः ननु भूतस्य द्योनास्तीति निषिद्धोपि द्यो यथा सृष्टिकारस्य
 यथा हेतुनिषिद्धमपि कस्यचिद्विकारः किं न स्यादिति तत्राह नहीति घटस्य न सर्वथा निषेधः प्रपञ्चस्य
 धिष्टानादत्यन्तत्वेव अधिष्ठाने चेति निषिद्धस्य सत्त्वात् परिणाममिति अत्रैवोचितं दृष्टुं तमाह
 यद्येति नरप्रमाणं पञ्चस्य वैलक्षण्ये शङ्कते ततश्चि अस्त्युद्देशे तस्येत्यर्थः दृष्टिपदेत्प्रत्ययः ततोऽस्यैव

18

कोयविकारः हेतुतत्त्वदृष्टिरेव नास्ति हेतुस्य सर्वस्य ब्रह्मातिरिक्तः स्य निषिद्धत्वात् नहि
 यन्नास्ति तत्कस्यचित्परिणामः यथा नरप्रमाणं ततोऽस्य वैलक्षण्यं तद्वद्विरेवेति चिन्त
 तर्हि प्राप्ता प्राप्तिविकारेन दृष्टिरेव परिणामोक्त तदतिरिक्तदृष्ट्याभावात् उमिति
 चेन्न दृष्टेः फलद्वयाया आत्मदृष्ट्या तर्मावेन तत्परिणामत्वानुपपत्तेः ॥ ॥ ॥ ॥

दाणाद्विकारिन्व हेतुस्य युज्यत इत्यर्थः विलक्षणस्य भावो वैलक्षण्यं विलक्षणताप्रयोजको धर्मो दृष्टिरेवार्थः
 तर्हि प्रपञ्चस्य विकारत्वे हेतुतत्त्वप्रयोजकं किं न दृष्टिरेव धित्वं तथा सति यथा हीनित्यायेन दृष्टो प्राप्तायां हेतु
 स्य विकारत्वमप्राप्तायां तैति हेतुतर्हि विकारोक्त इति दृष्टिपदमपि निराकृतं गुरुं गीकारयति तर्हीति किं
 चस्तान्नेययोर्मदस्य प्राक्निरस्तत्वात् परिशेषादपि दृष्टिरेव विकारहेतुतत्त्वमाह तदतिरिक्तमिति अंगी
 कारितमर्थशिष्यो गीकरोति अमिति दृष्टिशब्देन किं वृत्तिरुच्यते उत्तविषयाभिवाक्तं फलादिधैतन्यं
 नाद्यः तस्याऽजडत्वेन प्रकाशकत्वानुपपत्तेरदृष्टत्वादित्याह तैति नहितीय इत्याह दृष्टेरिति ॥ ॥ ॥

ततो

वे. मृ. टी.
१४

प्रत्यगात्मेति हि द्विमित्येते गुणः स्वार्थः ननु यद्यपि हेतुद्वयस्यैव लभ्यते नानातिरिच्यते इति पदे द्वे तस्मात्प्रका-
रसिद्धत्वादात्मव्यतिरिक्तानात्मस्वरूपाभावात् सर्वस्य विदितत्वात् प्रकृत्या जावशिष्यत इत्युक्तं तथापि हेतुद्वय-
न निरीतमिति शङ्कते ननु तथापि हि हेतुद्वयमभ्युपगम्य हेतुद्वयस्यैव लभ्यते नानातिरिच्यते इति पदे द्वे तस्मात्प्रका-
रसिद्धत्वादात्मव्यतिरिक्तानात्मस्वरूपाभावात् सर्वस्य विदितत्वात् प्रकृत्या जावशिष्यत इत्युक्तं तथापि हेतुद्वय-
न निरीतमिति शङ्कते ननु तथापि हि हेतुद्वयमभ्युपगम्य हेतुद्वयस्यैव लभ्यते नानातिरिच्यते इति पदे द्वे तस्मात्प्रका-

तदुभयप्रवृत्तिः विधिनेव पुरुषार्थस्पर्धवस्तत्वादिति चेत् न अधिकारिभेदेनोभयोरुपयोगात् क-
श्चिद्विस्तारदुःखेनात्मेतमुपहतचेतास्तन्निवृत्तिमेव प्रथमतः कामयते तत्प्रत्यक्षे निषेधवाक्यमेव
पपुक्तं विधिवाक्यतुष्प्रात् यथा सर्पमारोप्य भिषाकं पमानं प्रतिनाशं सर्प इति निषेध एवादी-
ननु विधिः यस्तत्पतमन्वद्विप्रः किमस्य जगतस्तत्त्वमेत्येवं जिज्ञासते तत्प्रतीदं सर्वं यदयमात्मे-
त्येवोत्तरं नायं निषेधस्तुष्प्रात् यथा सर्पमध्यस्त तस्तीकारज्ञानान्निर्भया प्रवृत्तिरिति किमिदं
पुरोवर्ति इति तत्प्रतिरज्जुः इत्येवोत्तरं ननु निषेधः तस्मादवस्थाभेदेनोभयोरुपयोगात् क-
स्यापि वैयर्थ्यमन्तो विधिनिषेधाभ्यां परिपूर्णं सच्चिदानन्दः प्रत्यगात्मेति सिद्धं ननु तथापि कोऽसौ
हेतुद्वयेति अद्यापि न निश्चितं इति चेत् यस्तत्पृच्छसि कोऽहमिति चेत् ब्रह्मैव एवं तर्हि ब्रह्म
एव विकारित्वापत्तिरिति चेत्

हादेरात्मत्वं पाकुर्वता कर्तृत्वादि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमावेदयता च ब्रह्मरूपतात्मेनो निरीतैव तथापि पदार्थ-
शोधने नार्थादेक्यमात्मब्रह्मणोः सिद्धाति इह तस्याव्यत एव तत् वक्तव्यमिति तदर्थमारंभो युज्यत इति शोधि-
तपदार्थाणां अधिकारिणो प्रपन्ना यस्यावरुणो गुरुतद् ब्रह्मैवेति हेतुद्वयमभ्युपगम्य ब्रह्मण्यभेदे ब्रह्मण्येकोऽसौ
भगंशङ्कते एवं तर्हि हि यद्यपि विकारजा तमाविद्यकमिति वदुःशो निरीतं तथापि प्रकांतरेण विनिर्णीतं
मुपक्रमशतभावः ॥ ॥

राम-
१४

अतएवदृष्टांते स्वरूपशब्दे नैव व्यवहरति ३ कृत्युक्त्यात्मव्यतिरिक्तत्वेनाभिमतसर्वस्मिन् रूपत्वे तद्व्यतिरेकेणाद्या
 सत्ते संभाविते विधिशास्त्रनिषेधशास्त्रोपपत्तान्मित्याह अतएवेति विधिशास्त्रसद्व्यहरति तद्यथेति यद्वद्व्य
 ज्ञात्यादिजागृत्यदाद्युपस्थापितं तत्सर्वमात्मा एक एवासीत् कार्यजातं नैवासीदित्यर्थः आत्मभेदयन्निमित्तं त
 तनिषेधति अद्वितीयमिति यत्रयस्यातिविशेषावस्थायां अथात इति अथ सत्यस्वरूपनिर्दृष्टपणानंतरयस्मा
 त्पत्यस्य सत्यं तदेव निरूपणीयमवशिष्यतेऽतस्मादादेशोत्र ह्येवा इति आदेशो निर्देशः स्वरूपप्रति

अतएवविधिनियेधशास्त्रेयो रित्यात्तुपर्यन्तः तद्यथा इदं सर्वं यदयमात्मा सदेव सोऽमेदमय
 आसीदेकमेवाद्वितीयं येतद्व्यत्यमिदं सर्वं ब्रह्मवा इदमग्र आसीत् अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति
 यत्र तस्य सर्वमात्मेवाभूत् नारायण एवेदं सर्वं यद्वत्तं यच्च भाव्यमित्यादिविधिशास्त्रं तथा
 निषेधशास्त्रमपि नेह नानास्ति किंचनेति अथात आदेशोनेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्य
 तरमस्ति अतो न दार्त्तं न तत्तद्वितीयमस्ति नैवेह किंचनाग्र आसीत् नासदासीन्नो सदा
 सीत् इत्यादि भवतो ह्यलोके रज्जास्वगाद्यध्यासितं प्रत्युपदेश इदं सर्वं रज्जुरिति नेह स्वगादि
 रस्तीति तथाप्युभयोरुपदेशयोर्मध्ये कतरः श्रेयानिति चेत् यद्युभयोरैकार्थत्वमेव तथा
 पिविधेरस्ति कश्चिद्विषयः तच्च द्विपरिदृश्यमानां यासत्तात्मा नैवेत्युक्ते तद्व्यत्यात्मेव आ
 त्मेव परिपूर्ण इति साक्षात्तादेवाभिर्वमति निषिद्धे त्वर्थान्वये

पाद नमिति यावत्तत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमावादिदंतदिति निर्वक्तुमशक्यत्वेपि प्रपंचापवादनावधिभूतमधि
 ष्टाने ब्रह्मस्वरूपमिति निर्दिशति नेतीति वीक्षायाश्चर्या यद्यप्याहं तन्निषिध्यत इत्यर्थः ह्ययस्मान्नेति ने
 तीत्येतस्मादपरं निर्देशनं नास्ति तस्मादयमेवादेशो युज्यते इत्यर्थः इतराः अतयः स्पष्टायां भवती हेतारभ

22

五、

यस्यादिना आत्मनः सद्व्यवहारो नैकानि विरोधतयाह एकमेवेति द्वितीयमंगीकर्तृमनुवदति
अस्तर्हीति उक्तदोषस्यास्य भाषणादेरनवकाश इत्यर्थः एतत्तर्हि पुरातनदर्शनं तव कुतो हतमि
त्याचार्यः शब्दति हततर्हीति शिष्या आह तद्वचनादिति पूर्वोक्तास्तपुक्तव्यवचनादित्यर्थः वच
नस्य युक्तिप्रतिपादकत्वेनोपजीव्यप्रमाणायोपेक्षायां तदाह उदाहृतशास्त्रादिति उदाहृतं शास्त्रमेक
मेवाद्वितीयमित्यादि।

वे. ३. दी.
१२

ननु हेतानुभवितार एव हेतद्वारा इति स्थिते विमोक्षसंसादाच्चित्तत्वेनानित्यत्वं प्रसंगे किं समाधानं भव
तीति शङ्कते किमत इति समाधत्ते इदमिति एतदेव स्पष्टयति एतेषामिति आविर्भावोऽभिव्यक्तिरनुभव इ
ति यावत् तथा च नित्य एव मोक्षः परंतु प्रतिबंधवशात् नानुभूयते यथा धकार प्रतिबंधादयवरकदेशा
वस्थितो घटादिरिति हेतदर्शनं न मोक्षाविर्भाव प्रतिबंधकं तस्मिन् सत्यपि मम मोक्षाविर्भावादर्शनादिति
शङ्कते अस्तुतहीति हेताद्रष्टृत्वमसिद्धमिति वक्तुं शक्यं तर्हि त्वं किमिति किं वा यत्सूचितं हेतद्रष्टृ

किमत इदमतीताति एतेषां यत् हेतदर्शनं तदेव सच्चिदासंदर्परिष्कारात् स्वरूपमोक्षाविर्भाव
प्रतिबंधकमिति गृह्यते अस्तु तर्हि तेषां प्रतिबंधः मम हेताद्रष्टृः कथं मोक्षाविर्भाव इतीति
चेत् तर्हि त्वं किमेतेभ्यो भिन्नाः येन हेताद्रष्टृत्वं भवेत् कः संशयः तद्विज्ञानात् तत्त्वेनानुभवा
मि तेषां सुखदुःखादीनां समलेपाभावात् अहो आश्चर्यं तान्ते कविधान्येव तिर्यग्मनु
ष्यादिभेद भिन्नान्तरपण्येन न पश्यामीति बटुतलेव चः कथं अद्वैतं स्यात् न हि मुमुक्षाः
संन्यासिनस्त्वत्त्वबुभुक्षोरिव मुचितं यदसंन्यासिधत्तमिति ॥

भ्योभेदत्वपक्षं विनेषो गीकुरुते कः संशय इति भिन्नत्वमुपपादयति न हीति हिंसायत्सूचितं
सुखदुःखव्यवस्थानुपपत्तिं तत्र प्रमाणापत्तिं तेषामिति द्रष्टुमेव प्रमाणास्य न्यसतो हेतानुभवत्वं त्वमात्म
नित्यपाव्यवस्थापितं तथा च हेताद्रष्टृत्वमात्मनि वदेतो मिया भवितुमिति शिष्यसुपालभते अहो
इति ननु परमा मोक्षार्थं कथाया मय पार्थ मपि वक्तव्यं तत्राह यदसंन्यास इति ॥ ॥ ॥

राम
१२

ननु ज्ञानादिके तदुक्तं पुनरप्येतेषु संज्ञादान्यपि विकार इति चेत् तन्मवशिष्यते न च नष्टे तद्वृत्तिनिवृत्तं
मादिनिशंकते एतावतापीति प्रसंगस्यानिष्टत्वमादिपति नत्विति तन्मोक्षसाध्यत्वा नित्यत्वमहिद्व
मितितत्राह विमक्षाश्चेति श्रवणमपि विमक्षा एव मृतातवशादपि मृक्तत्व भूमेतत् साक्षात्कारान्नोपम
द्विते विमक्ष्यत इत्युपचर्यते न तज्जन्मते मोक्षः पूर्वसिद्धत्वादित्यर्थः मोक्षसाजन्यत्वेन नित्यत्वे फलित
माह तथा चेति इदानीमिति मोक्षकारणस्य पीतार्थः हेतुदर्शनमोक्षयोरेककारत्वं लौकिकानुभ
ववत्तात्पर्यते उत्पत्तिवत्तात् आद्यं निषेधति नेति न केवलमनुभवाभावः किंतु विपरीतानुभवोऽ

एतावतापि द्वैतद्रष्टृरस्य दत्तात् न हि प्रकृतं कृतं द्वैतद्रष्टृत्वमुपपद्यते मोक्षकालेपि तद्वर्षं
न प्रसंगात् न नमोदास्यनित्यत्वेन सर्वदा सत्त्वात्सर्वोदिकातो मोक्षकाले एव विमुक्तं प्रविभु
च्यते इति शास्त्रात् अन्यथा मोक्षस्य कदाचित्काले नानित्यं त्वप्रसंगात् तथा च मोक्षकाले द्वैतदर्श
नं प्रसंगात् नानिष्ट इदानीं तद्वर्षादिति चेन्न सर्वलौकिकानुभवविरोधात् न हि द्वैत
दर्शनकाले कश्चन मोक्षमनुभवति न हि सर्वलोकमहिम्नमर्थं प्रकृतिरपि प्रतिपद्यति अन्य
था शिला सुवर्णादिवत्तत्वात्तदपि त्वार्थं त्रामा एव प्रसंगात् ततो न सर्वः कालो मोक्षकालः सर्वलो
कानुभवविरोधादिति संततं द्वैतं सर्वानुभवति तारुण्य एव द्वैतद्रष्टृरस्यैव निश्चिता लक्षणा
चत्वाधीन निष्प्रसंगो द्वैतद्रष्टृरिति प्रसंगात् ॥

वाधकोलीत्याह सार्वलौकिकं नतीति निमित्तं न पारयति नहीति द्वितीयं दूषयति नहीति हेतुः
 प्रेतमोक्षयोरेककातत्वनिराकरासुपसंहरति ततश्च ततः प्रवर्णयताह सर्वेति तथा च द्रष्टव्यमपि न
 निवृत्तिरिति तदुक्तव्यमिति शिष्यास्वामिप्रायः हेतानुभवेतिोपपत्तिर्नानुभवेतीत्युक्तमाश्रित्य गुरु
 रुत्तरमाह हंतेति अनभवेदर्शनयोः पर्येषत्वाहेतानुभवितार एव वदुश्चर इति त्वयैव निर्णीतमिति स्वबुद्धि

अशेषविशेषेणेति इत्यंभावेतत्तीया तत्रमहोक्तं शिवायामहो नचेति विशेषश्रुतेतदनात्मकश्रुत्यर्थः तर्हि
तारोवस्वरूपं तयावाच्यमिति शिवायामहो नचेति ननु संशयं जिज्ञासां देहाद्यज्ञानोत्तमोदिभिन्नतया परि
शेषानि श्रिते वस्तुनि संदेहानुपपत्तेरिति सापेक्षमिति स्वरूपप्रत्येनेति तत्राह नचेति ननुति एतन्नामा
ज्ञानं निश्रिते वस्तुनि संदेहादर्शनत्वाच्च जिज्ञासैतितत्राह स्थितएवेति विवेकज्ञानस्यान्यथादिनत्तया
परोक्षत्वात् परोक्षसंशयादिनिवर्तकत्वेन पुन्यत इत्यर्थः ननु विवेकतया निश्रिते पक्षज्ञानं तत्प्रयुक्तः संशयो
पक्षोत्पत्तेः ज्ञानादिसत्ते निश्रय एव नास्ति तस्मिन्वा सति नाज्ञानादीति शंका मन्युद्यद्भवति नचेति अ

नचाज्ञानं परित्यज्यतद्विषयस्वरूपमात्रं प्रत्यक्तत्वादायमिति वाच्यं अशेषविशेषेण तत्त्वबुद्धे
त्वं प्रत्येतस्यानुत्तरत्वात् तच्च सामान्यविशेषश्रुत्येविशेषविभुत्वेवानुपपत्तेति वाच्यं तस्यैव सामान्यविशेषश्रु
त्यस्यैव कृत्यात्वापत्तेः तच्च ज्ञानाद्यतिरिक्ततया निश्रिते स्वरूपे संदेह एव नोपपद्यते इति वाच्यं अज्ञानस्याप्य
निवृत्तत्वात् स्थितएवाज्ञाने विवेकदृष्ट्या तद्व्यतिरिक्तस्वरूपनिर्माणेति तेनैवाज्ञानेन विषयीकृते संदेहापत्तेः
नचाध्यात्मज्ञानस्वरूपे स्थिते तदधिष्ठानस्यात्मनो विवेकोऽशक्य एवाधिष्ठानभेदेनाध्यात्मस्य एव कृत्स्नरूपाभा
वात् ततो यदि विवेकदृष्ट्या धिष्ठानस्वरूपमात्मतत्त्वं निश्रितं तदा तत्राध्यात्ममज्ञानं तत्कार्यं वा ततो भेदेन त
त्र नास्तीत्यवधार्य विनिश्चितं तथा च तत्र ज्ञानविरहात् संदेहानुपपत्त्या प्रमाणव्यपत्तिरेवेति वाच्यम् ॥

ध्यात्वादन्यत्त्वमधिष्ठानस्य विवेकः नच सत्त्वमस्य ध्यात्वात् तदन्यत्वं ज्ञातुं शक्यं अध्यात्मस्याधिष्ठानतादात्म्यात् त
देदेन स्वरूपाभावात् अथ यदि विवेकनिश्रयः स्वीक्रियते ततो नाज्ञानादीत्याह ततो यदि संदेहाभावे
असौ जिज्ञासाभावो देवनसंगत्तु तैश्चाह तथा चेति नवाच्यमिति व्यवहितेनान्वयः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

25

राम
११

वे. सु. टी.
१००

तत्राप्रिष्यद्द्वारेव प्रष्टुं स्वस्वरूपमिर्णाकारं शरीरं दीनां प्रष्टुं स्वस्वरूपमाशंक्य परिहवति न च देहादीनामिति आदि
शब्देनैन्द्रियमनश्च संगृह्यते तेषां प्रष्टुं स्वस्वरूपमिहेतुमाह अहं प्रत्ययेति अहं प्रत्ययेत्यादिविशेषणं कलमाह इतरे
ति अन्यतममिति शरीरमेव वामन एव वा बुद्धिरिव वेत्तृः एतेषां समुदायो वा प्रष्टुं स्वस्वरूपमिति पक्षोत्तरमाह समुदा
यो वेति शरीरस्येन्द्रियाद्येक्षया निष्कूलत्वात् प्रथमं ततोपन्यासः शरीररूपवादिनामयमभिप्रायः तत्र शरीर
त्वेनामनिरपेक्षत्वमिन्द्रियाधारः निरपेक्षत्वं तु मंगुलयाद्याः वयव्यानां प्रत्येकं शरीरत्वं निरासायनेषामितरावय
वसापेक्षाणामवत्वगाधारत्वात् अहं मनुष्य इति प्रतीतेरहं त्वमनुष्यत्वयोरेकमधिकरणं प्रतीयते मनुष्यत्वं च देह
एवेति सर्वसंमतं तथा च स एवात्मा न च ममेदं शरीरमिति भोक्तृशेषतया प्रतीतेः समादिवदनात्मत्वमिति वाच्यं

न च देहादीनांबुद्धिपर्यंतानामहं प्रत्ययावलंबिनीभूतानां मितराणां त्वव्यावृत्ततया प्रतीयमाना
नामधेन्यतमं सत्समुदायो वा तव स्वरूपमिति वाच्यम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ममात्मेति वदत प्रतीतेरुपचारात् तत्र शरीरमेवात्मेति स्थूलदर्शिनो बौद्धविशेषाः प्रतिपन्नाः केचन पु
नरिन्द्रियाण्येवात्मेत्याहुः इन्द्रियाणां ज्ञानावयवनिरेकात् ज्ञानकारणत्वे उपादानस्याभर्हितत्वात् तदेवो
चित्तमहंकारो बधिर इत्याद्याहं प्रत्ययावलंबत्वाच्चैन्द्रियाण्येव प्रष्टुं शक्नोति अथैरपुनः स्वप्नेन्द्रियोपरमे
षिमनसो नुदतेरहं मन इति प्रतीतेर्मन एवात्मेति वदंति विज्ञानव्यतिरिक्तममनसोऽभावात् दृष्टिक
विज्ञान एवात्मेति विज्ञानवादिनः प्रतिपेदिरे इति बुद्धिपर्यंतानामित्युपलक्षणं यथा यथांतरमव्यभिचार
त्वेन यत्संभवति तदपि स्वरूपत्वेन ग्राह्यमिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शिव
२९

ॐ

वे.सु.टी.

二

तर्हि ब्रह्मणो भ्रान्तत्वं परिहाराय बालवर्जीव परमात्मनो भेदोक्तत्वाद् नान्योक्तोऽति ननु परमात्मैव द्वैत
द्रष्टास्तु न च सर्वज्ञत्वविरोधः सर्वज्ञत्वे हि नाविद्यानिवर्तकप्रकाराजन्मज्ञानाश्रयत्वं किंतु स्वप्नपंचेतन्ये न स्वा
धास्तु सर्वज्ञगद्वयभासकत्वं न च स्वप्नपंचेतन्यस्य विद्याविरोधितस्य तत्साधकत्वात्तथा च परमात्मैव द्वै
तद्रष्टेति नेत्याह न चेत्यादिना अविद्यायाश्च यौन्यमिषादोऽविद्याकार्यसंग्रहार्थः निर्वृत्तनप्राये
नाविद्या कार्यस्य निधिद्वत्वादिति अविद्यादिनिषेधवाक्यस्यान्यविषयत्वेन नाविद्यादिनिषे
धकत्वमित्याशङ्क्या विद्याशब्दस्याविद्यामात्रशक्त्येवास्तवाविद्यापरत्वेनाद्वैतापत्तेर्नैव निः

नान्योतोस्ति द्रष्टृत्यादिशास्त्रविरोधाच्च न च सर्वज्ञत्वं नाम स्वतृप्यैतन्पेन स्वाध्याससकलभास
कत्वं तच्चाविद्यावत्त्वेऽपि निरुध्यते इति वाच्यं निरवयवं निरन्तरमिति श्रुत्वाऽप्यविद्यायाऽप्यपितत्र निषिद्ध
त्वात् न च वस्तुभूताविद्यानिषेधः ननु कल्पितायाऽप्यपीति वाच्यं साधारणनिषेधात् वस्तुभूतावि
द्याप्रसिद्धेश्च जीवस्य चाविद्यात्तरभाविज्ञयाऽनादित्यानुपपत्तेः अन्यथाऽविद्यानिवृत्त्यापि जीवभावे
न निवर्तते ननु तीर्थः जीवपरमात्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यैव जडत्वेन द्रष्टृत्वा अनुपपत्तेः न चोभयानुगत
चित्तमामान्यस्यैव द्रष्टृत्वमिति वाच्यं तथा च सत्यविद्यायाऽप्यपितत्रैव वक्तव्यं तथा जीवस्य नि
निरवयवस्याभावेऽप्यपरमात्मवन्नित्यमुक्तत्वं सर्वज्ञत्वाद्यापत्तिः ॥ ॐ नमः परमात्मने ॥ ॥

आये

त्याह नचेत्यादिना किंच वस्तुभूताविद्याप्रसिद्धान्वां चैतानपत्तिनिषेधानुपपत्तिश्च ब्रह्मवत्स्यात् ।
द्वितीयेऽप्रसिद्धत्वादेव निषेधानुपपत्तिरित्याह वस्तुभूतेति जीवोऽनादिरिति पक्षोऽप्रत्याह जीवस्यैव
ति विपक्षेभावत्वे सत्त्वनादित्वाज्जीवभावस्य संसारिकत्वस्यानिवृत्त्यापत्त्याऽनिर्मादाः स्यादिति बाधक
माह अन्यथेति अथापरः कश्चिदप्येति पक्षोऽप्रत्याह नतृतीयः इत्यादि सर्वज्ञत्वाद्यापत्तिरित्येतो निग
दव्याख्यातो ग्रंथः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

22

ननुपयाविं प्रतिविं योस्तदेवेदं मुखमिति प्रत्यभिज्ञेयै कत्वेपि प्रपामत्वं प्रतिविं येष्वप्युपदानत्वं विंवे उपाधिः प्रति
विं पक्षपातित्वमिति मत्तद्वद्वा नोपाधिके हेतुद्वारे न जीव्येन परस्मैति शंकां पराह न च भिदपीति दृष्टान्ते विं
वंप्रतिविं भावस्य नित्यामकत्वेपि प्रकृतेश्च न्योन्याश्रयदोषग्रस्तत्वात् तन्न संभवतीति वेषम्येनोत्तरमाह वे
षम्यादिति वेषम्ये स्पष्टयति तत्र हीत्यादिना इह दायान्तिके हेतुद्वारे न सन्नित्युपस्थापितस्मान्नान्तकार्य
स्य प्रतिविं योपाधितया तदनुपवेशेन तदुपरागेण प्रतिविं वादिकल्पना तस्याच सत्त्वात् प्रतिविं वात्मा जीवो द्रष्ट
व्युत्पन्नो न्याश्रयादयं प्रकाशानोपपद्यते इत्यर्थः न नूपाधिप्रतिविं योरनादित्वात् तदुत्तरकाले द्रष्टृत्वम
व्यवस्थेत्पनुपपन्नमिति नेत्याह नचेति तथा च नान्योन्याश्रय इति भावः भवत्वे च द्रष्टृजीवः सादिरना

श्रुततर्हि जीवस्याविद्यावन्नो हेतुद्रष्टृत्वं न तस्य परेणाभेदस्योक्तत्वात् न च अभेदः पि विं व
प्रतिविं व्यवस्थया सर्वज्ञहेतुद्रष्टृत्वयो रूपपत्तिरिति वाच्यं वैषम्यात् तत्र हि पूर्वसिद्धे उपाधौ प्रतिविं
वं भावानंतरं प्रतीयमानयोर्मलिनत्वस्वच्छत्वयोर्व्यवस्थयोपपत्तिरुक्तो इह तु हेतुद्रष्टृत्वापित हेतु
स्यापाधितया तदनुपवेशेन विं वंप्रतिविं भावकल्पनायां ततः पूर्वद्रष्टृत्वव्यवस्थापकानुपपत्तेः न च
नादिसिद्धाज्ञानप्रतिविं म्याप्यनादितया ततः पूर्वमिति पर्युक्तयोगानुपपत्तिरिति वाच्यं अनादिसिद्ध
ज्ञानद्रष्टृत्वनादिसिद्धेयवक्तव्यत्वात् न च सो वक्तुं शक्यः न च साद्वैतवत्तथा तस्य सर्वज्ञस्य स्वावि
द्याविरहेणानुपपत्तेः न च सर्वज्ञस्याप्यत्याविद्याद्रष्टृत्वेनाविरोधः स्वभिन्नाविद्याद्रष्टृत्वेन पर

दिव्यासादिश्रेष्ठतत्राह अनादिसिद्धेति तथा च जीवो द्रष्टृत्वात् तस्यादित्यर्थः ननु
जीवादन्यः परवानानादिसिद्धो द्रष्टृत्वात् तत्राह नचेति अनादिसिद्धो द्रष्टृत्ववक्तुं न शक्यत इत्यर्थः न
नु कथं द्रष्टृत्वभावः साक्षिण एव सत्यादिति नेत्याह नचेति साक्षी किं करोवा जीवो वा आद्यं दूषयति तस्य
तस्येति साक्षी किं स्वाविद्यादिपश्यति जीवाविद्यादिव नाद्य इत्याह सर्वज्ञस्येति द्वितीयं दूषयति
नचेति तर्हि जीवब्रह्मणोर्भेदः किं वास्तवः उताऽवास्तवः नांत्य इत्याह स्वभिनेति स्वभिन्नस्य वा वि
द्यातद्रष्टृत्वेनेत्यर्थः स्वस्याविद्यानास्ति सर्वज्ञत्वात् स्वभिन्नो न्योऽविद्याश्रयो नास्ति अतः स्वभिन्ना

मात्मनो भ्रान्तत्वं प्रसंगत

वे. सु. टी.
२८

२१

नत्वज्ञानं न जीवेन बाधितं भूते ब्रह्मणि किंतु चिन्मात्रे निर्विभागे इति प्रागेवावेदितमिति तत्राह न चेति तत्र।
आनंदरूपत्वप्रतिबंधः किं वा त्वो वा उक्तानवधानमभिप्रायप्रतिभासनात् काल्पितो वा आद्यमनूय इष्ये
ति यदीति द्वितीयाप्याकाशं चैव न चिन्मात्रेणाद्यात्मन्यवधानमात्रं प्रतिबंध इति संबंधः अनवधा
नमुपपादयति केवलमित्यादिना ईश्वरमात्मानमिति सामानाधिकरण्येदेव मीक्षितं क्षणमलभ
मानस्येत्यर्थः एवमदर्शनयोग्यतामाह अतिसंनिहितेति साक्षादपरोक्षेति श्रुतेरित्य
र्थः परमेति यो वै भूमानत्सुखमिति ब्रह्मणः सुखेकावस्थादित्यर्थः आनंदात्मनो जगत्का
रात्वादीत्येवमाह ईश्वरमिति आनंदाद्येवेति श्रुतेरित्यर्थः उपादानत्वं माह उपाध्यादिना त्वाप्युपे
न च चिन्मात्रनिष्ठमज्ञानं तत्सर्वात्मना प्रतिबध्नात्येवेति वाच्यं यदि संसारवस्थायामप्रति
बद्धज्ञानं होनास्येव कस्य प्राप्तात्तर्ह्येवं धनिहृतिः स्यात् न हि संसारि प्राप्ता संसारनि
वृत्तिः संभवति न चाप्रतिबद्ध एवानंदः संसारवस्थायामप्यस्येव केवलमाज्ञानं तस्मि
द्धृतं हेतुतः प्रातिशब्दादिविषयविषयविषयस्य तद्दर्शनादित्वालसमानस्य तद्दर्शन
वेत्तायामप्यतत्तभावना समुत्पाद्यितविषयवडिशकृष्टदृश्यपरमप्रियतमं जगदीश्व
रं सर्वांगमोत प्रोक्ततया अतिसंनिहितमप्यात्मानमीक्षितं क्षणमलभमानस्य स्वर्गीवास्ये
वेयकाद्यनवधानवदनवधानमात्रज्ञानमिति प्रतिबंधो न वस्तुतः प्रतिबंधोस्तीति वाच्यं
तद्दर्शनरूपस्य प्रतिबंधस्याश्रयनिश्चयासामर्थ्यात्तथाहिकोशोदृष्टा किं परमात्मा किं
वा जीवः किं वा परः कश्चित् नाद्यः तस्य सर्वज्ञस्य भूमी जज्ञानाभावेन दूतदर्शनानुप
पत्तेः यस्याज्ञानं भूमी तस्य भूतः सस्य कन वसि स इति न्यायादज्ञानमिष्याज्ञानसम्यक्ज्ञाना
एवं विवेकेन विषयत्यागो युज्यते इति आशंक्य विवेक एव नास्तीत्याहुः तद्दर्शनेति ननु तथापि वैषयिकसु
खस्य हारिकत्वादेव ततो विरक्त्या भवितव्यमिति नेत्याहुः तद्दर्शनेति तद्याच निषयदर्शनेनैव सर्वस्या
युषो व्याप्यत्वादात्मनोः नवधानं युज्यते इति भावः तेन सुखोदते आत्मनि दुःखादिसह्यादिदर्श
नमेव प्रतिबंध इति भावः तद्दर्शनरूपस्येति भूमेदस्यात्तत्त्वादिन्येतो गृह्यः स्वार्थः उक्तत्वात् नान्येतास्ति
प्रवृत्त्यादावित्यर्थः न तो जीवस्य सर्वज्ञेश्वराभिन्नस्य भूमी जज्ञानाभावात्तत्कृतं दूतदर्शनं न युज्यते इत्यर्थः

इति सामानाधिकरण्यात् तत्संभवात्

तत्त्वसाक्षात्कारसाधनान्तर्गतहेतुनांवेदानुवचनादीनांकार्यलिङ्गोत्तानुचितत्वमाह तत्त्वमादिवचो जालमिति
 जालशब्दः समूहवचनस्तेन संप्रयोगो वेद इत्यर्थः उपलक्षणमेतत्तच्चत्वारिंशत्संस्कारः नित्यानित्यवस्तुविवेका
 द्योतनरंगसाधनमपि संपन्नमित्यर्थः वेदानुवाकविचारजन्यसाक्षात्कारो देवमुक्तिर्न कर्मसहितादिति संज्ञासु
 स्थापि च गसूचनायाह इदानीमिति न च्छेदो वेदान्तश्रवः विचारजन्यसाक्षात्कार इत्यर्थः न न्यानंदरूपत्वमात्मना
 न्युज्यते न इषणाप्रतीयमानत्वात् घटादिवदिति शङ्कते न निति यद्यप्यद्वयानंदरूपेण तस्याज्ञानविषयत्वादिस
 त्रप्रागेवानंदं शस्याज्ञानादृत्तत्वमस्य रणकारणमुक्तं तदेवावकाशात्तादादि विषयविचारणानितरां रूढी
 कर्तुं स्मरणानिबननन्यायेनाचार्यः प्रवर्तते इति न दाधः मानभूवं किं नुभूया समवेतितावदिच्छाविषयत्वेनात्मा
 प्रतीयते तदेव च सुखस्य रणजनदतिरिक्तसुखभावादिति न तो प्रतीयमानत्वमसिद्धमित्यन्यदूषयति न चेति
 तत्त्वमादिवचो जालमाह तत्त्वमसकृत्पुरा इदानीं तच्छ्रवणं देवपूरी नन्दो व्यस्थितः ननु परिपूर्णानंद
 सभावश्चेदात्मा कथं संसारवस्थायां न स्फुरति न च परमप्रेमास्पदं जयात्मनः स्फूर्तिरेवानंदस्य
 रूपस्य स्फूर्तिरिति वाच्यं नादृशमिमानाभावादन हि मोक्षावस्थायां यादृशानंदस्यैव त्वमात्मनः
 श्रूयते एतस्यैवानंदस्यात्मानिभूतानि मात्रा नुपजीवतीत्यादि श्रुते स्तादृशानंदं तात्माभिमानः क
 स्यचिदप्यस्ति ज्ञानेदं ब्रह्मणो रूपेण तत्त्वमसि प्रतीयेतमिति मोक्षवत्तदभिवाक्ति अथ रणं संसारव
 यस्थायां प्रतिबंधसत्त्वात्तात्मा समानवस्थानंदरूपत्वं नाभिमन्यते इति चेत् कः स्तर्हि प्रतिबंधः अज्ञानेन तत्का
 र्येवा आद्यजीवस्य परस्परानात्म्यस्य सर्वतस्तत्त्वमसि निरवयवस्यैतद्भावो नाद्ये सास्पररेणाभेदात्तना
 न्योस्ति इष्टे त्पादि अनेन जीवेनात्मना तत्त्वमस्य यमात्मा ब्रह्मेत्यदि श्रुतिभ्यः न च कल्पनामा
 किंच वस्तुनो निरतिशयानंदरूपात्मा परा त्रैलोक्यजीवस्याभ्यज्ञानेन वस्तुना स्तीति वाच्यं परस्मिन्
 मास्यदत्तेन भासते इत्युच्यते उत्तनिरतिशयानंदो ह्यस्मिदित्यभिमत्यते वा आद्यमंगीकृत्य द्वितीयं दूषयति तादृ
 गिति ननु सुखमहमसाध्यमिति परासर्वादिभिमन्यते एव सुखरूपतामिति तत्राह न हीति ननु सुखसं
 यद्भासते तदपि निरतिशयमेव न हि नित्यमात्मसुखकश्चिदतिशयोस्ति तत्राह ज्ञानेदमिति ज्ञानेदो
 हमित्यभिमानस्य ज्ञानविशेषत्वेन सुषुप्तिकालेऽभावात् भासमानमपि स्पष्टं न भासत इत्यर्थः न न्या
 नेदात्मनोऽप्रतीतिरनानंदतात्मकत्वादिति न किंतु प्रतिवदत्तादिति शो कते संसारेति नाभ्यो न इति

विष्णुसंहिता

समानाधिकरणपर
 परमात्मनः अनेन जीवेनात्मनेति समानाधिकरणपर
 जीवब्रह्मणोरेकमित्यर्थः ॥

वे. सु. टी.

ननु तानात्मानयोरेवविरोधः ननु तद्व्याप्तमत्राधिसानावरकाज्ञानस्य तन्वोधानि वृत्तावपि संसारनिवृत्ति
 कथमित्याशंक्यापादाननिर्मुक्त्यापि विप्रत्ययाह संसारंति
 आनंदाधिरिति विशेषणफलमाह योहमिति रागमूलाहिप्रवृत्तिः निरतिशयसुखे सर्वेषां सुखानां
 मंतर्भावात् प्राप्ते च तस्मिन् सर्वसुखस्यापि प्राप्त्या तत्र रागाभावात् प्रवृत्तिरित्यर्थः नन्वज्ञानस्यानंदा
 त्मावरकत्वेन युज्यते सधुप्रे सत्प्रप्यज्ञाने सुखस्य भावाद्दन्मया सुखमहमस्यैवमिति यमशौनस्या
 दिव्यशक्य कार्याकारेण परिणतमज्ञानं सुखायभा सप्रतिबंधकं न स्वतन्त्रं पणो हं यस्येति नन्वा ता
 त्मात्मावदपरोक्षः तदभित्तं च ब्रह्माप्यपरोक्षं आत्मा च भाति तथा च सति ब्रह्म साक्षात्कारे कथं
 संसारइत्याशंक्यात्मज्ञानं किमहं कर्तव्यं ज्ञानं अथवा शुद्धस्वरूपसाक्षीति ननु तज्यतां को दोषस्त
 संसाररोगसंग्रहो दुःखराशिरिवाधरः आत्मबोधसमुत्पेक्षादानं दाधिरहो स्थितः यो ह मल्येपि
 विषये रागवानतिविकलः आनंदात्मनि संप्राप्तिरागः कृगतोऽधुना यस्य मे जगतां कर्तुः कार्य
 रपहतात्मनः आविर्भूतपरां न द्वात्मा प्राप्नुते र्वलात् परमव्योसिलब्धो सिरोपितो सि
 चिरं मम इदानीं त्वामहं प्राप्नो न त्वज्जामिकदा च न त्वा विनानिः स्वरूपो हं मां विना त्वं कथं स्थि
 तः दिष्टे इदानीं मया लब्धो धोसि मोसि न मोस्तुते देहे हं माननिगडे बद्धो बोधारण्यतस्करैः चिरं ते
 दर्शनादव नुटितं बंधने क्षणान् विशुद्धोस्मि विशुद्धोस्मि पूर्णोत्पन्नोत्पन्नमाकृतिः असंस्पृश्यममात्मा म
 त्नाह त्वां विनेति ब्रह्मणः सद्रूपत्वात् तद्विन्मस्या सत्त्वप्रसंगात् तत्त्वागो न युज्यते इति तदुक्तं उक्तोक्तं ॥
 त्वर्थः ब्रह्मणो विप्रत्यग्भेदे जडत्वप्रसंगात् प्रतीचोभिन्नं ब्रह्म युज्यते इत्याह मां विनेति नमस्कार्यत्वे बंध
 निवृत्त्युपकारकर्तृत्वे च हेतुमाह देह इति ननु बद्धमुक्तयोः का विशेष इत्याशंक्याह विशुद्ध इति बद्धस्य
 हि मिलनतालोके प्रसिद्धा तथा न्यूनतादीनवात् मुक्ते तु तद्वैपरीत्यलोको देवसिद्धमिति विशुद्धो मत्सर
 हितो द्वितीयाभावात् पूर्णादिभोगकाशादपि पूर्णतमेति त्रिविधपरिच्छेद इत्यर्थः एतदेव निरातीशमह
 त्वेदं तस्यैव इति असंस्पृश्येति

33

२७

पञ्चविंशोऽध्यायः कविप्रिये कस्तथाप्युक्तेन पञ्चविंशोऽध्यायः कस्तथाप्युक्तेन विहितः स्यात्
 तत्र न विहितो नाप्युक्तेन

यत्रोभयोः समो दोष इति न्यायेन हेतुमाह विशिष्टेति ज्ञानं न्यादिदोषोपपादनाय विशिष्टस्यानेकत्वमाह विशेषणा
 भेदेपीति न च विशेषणैकोनविधिरस्यैकं संपाद्यति इति युक्तं अशक्यत्वात् नानाविधत्वात् असत्त्वात् न स्मादिप्रि
 यवाक्यतापक्षेपानेत्पादिदोषध्वयवेत्यर्थः कथं न हेतुगतत्ववहारो वाच्यव्यक्तेरन्यथा तत्प्राप्तीति ज्ञाने
 नेत्यादिपरिहारश्चेति न ज्ञाह न स्मादिति ननु कथमशक्येनेत्युच्यते यतो गोपदाकोत्तविशिष्टैव व्यक्तिः प्र
 तीयत इति न ज्ञाह न ज्ञापीति प्रतीतेरन्यथा सिद्धिः शक्तिग्रहादित संस्कारवशात् तदुपस्थिते रित्यर्थः न
 नु एवं नदाप्यानेदादिपदादुक्तसंस्कारसचिदादानंदत्वं विशिष्टान् प्रतीतेर्न शुद्धस्य तद्व्यप्य पदं पस्थि
 निरिक्तं कां पराकुर्यन्नुपसंहरति न स्मादिति ज्ञानेदत्तमप्यानेत्वव्यक्त्यतिरिक्तसामान्यान् भवपण
 मादुपाधे स्तरस्य तथा शुद्धस्यैव प्रतीते रित्याद्यायेदितत्त्वान्न दोष इति भावः एवमात्मनः ज्ञानेदादिन
 विशिष्टशक्यपक्षेपितुल्यत्वात् विशेषणाभेदेपि विशिष्टभेदेन प्रतीतिविशेष्यं विशिष्टभेदान् न स्माद
 शक्येनापि शक्यत्वावच्छेदकेनानुगतशक्यव्यवहाराय शक्यत्वात् नित्यव्यवहारयोजनमधितुं शक्यत्वात् न
 ज्ञादिशक्तिकल्पनेमानाभावात् कारणास्वरूपवहिनोत्तकारणतावच्छेदकवत् न स्मादानंदरूपत्वे आ
 त्मनो न काचिदनुपपत्तिः ज्ञानेदत्तमप्यानेत्वसिद्धिः नदत्तवत्त्वं शुद्धीदिप्रमाणोक्तं प्राप्याहेत
 द्वास्थितः यो ह मद्रयवत्त्वं वसदुपपत्तिः श्रुत्यः प्राप्यादानं प्राप्तात्मानं सो ह मद्रयविग्रहः नास्ति ब्रह्म
 सदानंदमिति मेदुर्मतिः स्थिताः कुगतासीनजानामिददाहंतदुःस्थितः पूर्णानंदानंदोत्तमेन
 त्वेशुनियुक्तिभ्यां निर्णीते वा वेत्त्यादेतसाक्षात्कारं विजगता कतिः बोधैकधर्मे वासीदबोधः क
 दावरकाज्ञानेऽपसने स्वात्मारामः आचार्यः स्वप्नकृतकल्पमिति नयति ज्ञानेदत्तमिति प्राप
 साक्षात्कृत्य सदादिनत्वकत्वे प्रमाणमाह अपूर्वादीति नदुपसंहरति मक इत्यर्थः न च्छेदकत्वप्र
 णरीरइति वा ननु सद्रयस्यादयात्मकत्वेन नुपपन्नं प्रमाणाविरोधात् न ज्ञाह यो ह मिति श्रुत्यस्य सद्रयत्वे
 नाधिष्ठानत्वात् तद्व्यवस्थाज्ञानकल्पितत्वात् न प्रतीतेर्भ्रमत्वात् आह यत्तमकत्वं प्रमाणविशुद्धिमिति भावः ननु
 ब्रह्मसत्त्वादिधिष्ठानमित्यनुपपन्नं नास्ति ब्रह्मेत्येव प्रतीतिरित्याशंक्यास्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेत्यादिश्रुतिज्या
 त्मबोधविरोधान्न निपरिहरति नास्तीति ननु ज्ञाप्यसद्रयादिप्रमं बोधाद्यप्रमंचवाद्यप्रमंचवन्नमित्येति

ननु ज्ञानेदत्तमिति प्राप साक्षात्कृत्य सदादिनत्वकत्वे प्रमाणमाह अपूर्वादीति नदुपसंहरति मक इत्यर्थः न च्छेदकत्वप्र
 णरीरइति वा ननु सद्रयस्यादयात्मकत्वेन नुपपन्नं प्रमाणाविरोधात् न ज्ञाह यो ह मिति श्रुत्यस्य सद्रयत्वे
 नाधिष्ठानत्वात् तद्व्यवस्थाज्ञानकल्पितत्वात् न प्रतीतेर्भ्रमत्वात् आह यत्तमकत्वं प्रमाणविशुद्धिमिति भावः ननु
 ब्रह्मसत्त्वादिधिष्ठानमित्यनुपपन्नं नास्ति ब्रह्मेत्येव प्रतीतिरित्याशंक्यास्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेत्यादिश्रुतिज्या
 त्मबोधविरोधान्न निपरिहरति नास्तीति ननु ज्ञाप्यसद्रयादिप्रमं बोधाद्यप्रमंचवाद्यप्रमंचवन्नमित्येति

तुमसि चेति न ज्ञाह यो धइति बोधेव ज्ञाने कस्य सद्रयः
 तस्युक्तमैसत्प्रज्ञानं कृतानं दीपे सति तमद्रयस्य
 ज्ञानवत्तमस्य ज्ञानेति भावः

庄

ज्ञानं वाचं च पदोत्पादनाद्यभिर्विंशतिः

प्रिय-

वावृत्तिः किमात्मन्यानेदादि शब्दप्रवृत्ताव्याधिरुतवाच्या आद्येनिरस्यति तन्नेति आत्मव्यतिरिक्तत्वाभावेनो
पाधित्वायोगात् द्वितीयं दूषयति व्यावृत्तेरिति अन्योन्याश्रयप्रसंगादपवादोक्त्युक्तस्यार्थः विवरणाच्चाद्यमन
मुत्थापयति अन्येति लोकेपीत्यपिशब्दोऽलौकिककान्तानंदसंग्रहार्थः ननु वैषयिकं सुखं लोके प्राप्तेः न
च तत्रानंदत्वकल्पितमवाधादित्याशंक्याह तत्रापीति धर्मधर्मिभावस्य भेदाभेदाभ्यामयुक्तत्वादिन्यर्थः नन्वा
त्माकल्पितः कल्पितधर्माधारत्वान्मिथ्यारजनवदिति तथाच नपुरुषार्थतयानोपादेयः स्यादिति तत्राह नच
तावतेति कल्पितरजताधारे शुक्तिकाशकलेयमिचारादिनिभावः ततश्च विमतस्यात्मा आनेदरूपः आ
नेदत्वाधिकरणात्वात् लौकिकानंदवदित्यर्थः एवं चानंदत्वधर्मपुरस्कारेणानंदशब्द आत्मानिप्रवर्तते तस्य
तन्नव्यावृत्तेरपदार्थत्वात् अपवादो ह वा द्वापत्तेः व्यावर्तकधर्मस्यावश्यं वक्तव्यत्वाच्च अन्यथा व्यावृत्तपसिद्धेः
नच स्वप्ने यो व व्यावृत्तिः आत्मनोऽप्यवृत्तत्वात् अन्यथाऽत्र सत्तापत्तेः अन्येतु आनेदत्वाद्यो धर्मो यच्च क
ल्पितास्तएव आनेदादिपदार्थालोके प्रसिद्धाः तत्राप्यानेदत्वादीनां कल्पितत्वात् नचैतावता आ
नेदस्य काचिद्वातिरस्ति धर्मस्यानुपादेयत्वात् तदाश्रयव्यतिरेकाभिन्ना विरोधित्वात् नदप्यापात्र
मणीयमिव प्रज्ञाति विशिष्टस्यैवानंदपदार्थत्वात् व्यक्तिसात्त्विकदुःखपुत्रैः कल्पितानेदत्वाश्रयस्या
नानेदत्वप्रसंगानि नृनेश्वर नदि यो धर्मो यत्र न स्वभावे कलनं न रभापित्वं कार्यः संसंभवेति अन्यथा युक्त्यादेः
च कल्पितत्वान्नेदेतापत्तिरित्युक्तं भवति नदेतदूषयति तदपीति अत्राप्यमाशयः रतिरजितपदार्थत्वापत्तेः ॥ ॥
आनेदत्वमानंदशब्दप्रवृत्ताव्याधिरुतवाच्या आद्येनिरस्यति तन्नेति अत्राप्यमाशयः रतिरजितपदार्थत्वापत्तेः ॥ ॥
प्रसंगाच्च द्वितीयो विशिष्टमतिरिक्तमनरिक्तवा आद्येनिरस्यति विशिष्टस्यैवेति तथाचावेडवाक्या
र्थासिद्धिरित्यभावः द्वितीयं दूषयति कल्पितेति इममेवार्थं स्पष्टयति नहीति अत्रविषयो धर्मकमाह
अन्यथेति अयमत्राशयः कल्पितधर्माश्रयस्य नवस्तु तत्त्वत्त्वं अन्यथा धर्मस्य कल्पितत्वमेव न स्या
दिति किंचात्मा कल्पितः कल्पितधर्माश्रयत्वात् मिथ्यारजनवत् नच युक्तौ व्यभिचारः शुक्तिरूपपात्र
युक्तत्वात् तद्यधारत्वस्यान्यथारजतोरनिवृत्तिप्रसंगात् अज्ञानायाश्च विशिष्टत्वेन शुद्धिशुक्तिरूपत्वाभावा
दे न ततो न व्यभिचार इति ॥

वे. सु. टी.

ननु प्रमाणातीतत्वात् नतीतत्वाभाविरोधोऽक्तं स्यात् ननु चेति यथानीलपीताद्यवंतरभेदेऽपि परवर्तीनां पटत्वेनोपस्थितानां पटशब्दवाच्यत्वेनैव मयांतरभेदेऽपि सर्वानंदवर्तीनां सामान्यानेदत्वेन क्रोडीकृतानां पु

ननु प्रमाणातीतत्वात् नतीतत्वाभाविरोधोऽक्तं स्यात् ननु चेति यथानीलपीताद्यवंतरभेदेऽपि परवर्तीनां पटत्वेनोपस्थितानां पटशब्दवाच्यत्वेनैव मयांतरभेदेऽपि सर्वानंदवर्तीनां सामान्यानेदत्वेन क्रोडीकृतानां पु
ज्यते एवानंदशब्दवाच्यत्वं ननु लौकिकशब्दसंगतिरुहीतानेवेदिकानंदशब्द इति वाच्यं लौकिकवेदि
कशब्दयोरभेदात् त्वराद्युपाधिकत्वात् भेदपदशब्दतथाचानंदत्वानाश्रय आत्मन्यानेदव्यवहारो नैव
युज्यते इत्यर्थः प्रमाणा लक्षणे स्थितं प्रयोगचोदनाभावाच्चैकत्वमविभागात् आकृत्यधिकरणोपा
हाततया लोके वेदयोः पदपदार्थान्यत्वा नन्यत्वे विचार्यते तत्र लोके वेदयोस्तत्त्वत्पदान्यत्वं स्वरादिधर्मभेदा
न्यदन्यत्वात् तदर्थोपि भिद्यते इति प्राप्ते सिद्धांतः अर्थेकत्वं पदपदार्थयोरेकत्वं कुत इति चेत् अविभागात् प्रत्यक्षप्रस
मित्तानात् यद्वहिवर्गी लौकिके पदे प्रतीयते तद्वेदिके पदे प्रत्यभिज्ञायते वर्गीत्वं कंच पदं ततो न लौकिक
पदाद्वेदिकं पदं भिद्यते यत्तु धर्मभेदोद्भूत इति अर्थभेदे हेतौ रेव धर्मभेदस्य भेदहेतुत्वात् न च सर्वधर्मो भेदहेतु एव यु
अन्यथा लोके वेदाधिकरणविरोधः न च वाक्यार्थ एवायमानं दत्तेनापि आनंदत्वा प्रतिपादनात् अत्र
उपवृत्तत्वात् न च सर्वथा लौकिके सुखे कस्माधिकामना संभवति स्वर्गादेरपि लौकिकसुखस
जानीयत्वात् अत्र केचित् आनंदव्याप्तिमात्रमानंदत्वं ननु प्रसिद्ध आनंद एवात्मा धर्मधर्मिभावा
न भुपगमाने न च व्यावृत्त्यापि हेतापत्तिः न स्यात् अथानतिरिक्तात् यत्तेन हानत्वा दयो व्याख्याताः
ज्येते वैकल्पिकस्वरादौ व्यभिचारान् एवं च सति क्रियाकारकसंसर्गात्मकप्रयोगनोदनाद्युपपद्यते अन्यथा वे
दिकपदार्थज्ञानोपायाभावात् संघर्षस्य च शास्त्रहेतुत्वात् तासामभावः प्रसज्यते इति अथानंदस्वतंत्रपत्वं वा
वाक्यार्थतया विदः प्रतिपादयति इत्युच्यते इति तदपि दृश्यते न चेति पूर्वपक्षे वाक्यार्थस्य सर्वत्र लौकि
कत्वात् न लोके वेदाधिकरणविरोध इति भावः ब्रह्मानंदस्य काम्यमानत्वाच्च न लौकिकत्वमिति हेतुन
रमाह नचेति आनंदत्वाधिकरणत्वा नधिकरणत्वाभ्यामात्मनि हेतापत्त्यादि दोषप्रसक्तोऽतत्परित्यक्तत्वेन
कदेऽपि संज्ञे पशारीरकाचार्यमत्तमुन्यापयति अत्र केचिदिति तदुक्तं ब्रह्मेतराणि किल नास्य वृत्तिषां
होस्फुरन्त्यपररूपनिवृत्तिभावादिति आत्मानंद इति कोऽर्थ इत्यपेक्षाया नानंदव्याप्तिमात्रेण नानंदव्याप्त्यु
पाधित्वात् नन्यानेदशब्दः प्रवर्तते नानंदत्वधर्मपुरस्कारेण तेनोक्तविकल्पावकाश इति ननु धर्मव्यावृत्ति

नचेति यथानीलपीताद्यवंतरभेदेऽपि परवर्तीनां पटत्वेनोपस्थितानां पटशब्दवाच्यत्वेनैव मयांतरभेदेऽपि सर्वानंदवर्तीनां सामान्यानेदत्वेन क्रोडीकृतानां पु
ननु प्रमाणा लक्षणे स्थितं प्रयोगचोदनाभावाच्चैकत्वमविभागात् आकृत्यधिकरणोपा
हाततया लोके वेदयोः पदपदार्थान्यत्वा नन्यत्वे विचार्यते तत्र लोके वेदयोस्तत्त्वत्पदान्यत्वं स्वरादिधर्मभेदा
न्यदन्यत्वात् तदर्थोपि भिद्यते इति प्राप्ते सिद्धांतः अर्थेकत्वं पदपदार्थयोरेकत्वं कुत इति चेत् अविभागात् प्रत्यक्षप्रस
मित्तानात् यद्वहिवर्गी लौकिके पदे प्रतीयते तद्वेदिके पदे प्रत्यभिज्ञायते वर्गीत्वं कंच पदं ततो न लौकिक
पदाद्वेदिकं पदं भिद्यते यत्तु धर्मभेदोद्भूत इति अर्थभेदे हेतौ रेव धर्मभेदस्य भेदहेतुत्वात् न च सर्वधर्मो भेदहेतु एव यु
अन्यथा लोके वेदाधिकरणविरोधः न च वाक्यार्थ एवायमानं दत्तेनापि आनंदत्वा प्रतिपादनात् अत्र
उपवृत्तत्वात् न च सर्वथा लौकिके सुखे कस्माधिकामना संभवति स्वर्गादेरपि लौकिकसुखस
जानीयत्वात् अत्र केचित् आनंदव्याप्तिमात्रमानंदत्वं ननु प्रसिद्ध आनंद एवात्मा धर्मधर्मिभावा
न भुपगमाने न च व्यावृत्त्यापि हेतापत्तिः न स्यात् अथानतिरिक्तात् यत्तेन हानत्वा दयो व्याख्याताः
ज्येते वैकल्पिकस्वरादौ व्यभिचारान् एवं च सति क्रियाकारकसंसर्गात्मकप्रयोगनोदनाद्युपपद्यते अन्यथा वे
दिकपदार्थज्ञानोपायाभावात् संघर्षस्य च शास्त्रहेतुत्वात् तासामभावः प्रसज्यते इति अथानंदस्वतंत्रपत्वं वा
वाक्यार्थतया विदः प्रतिपादयति इत्युच्यते इति तदपि दृश्यते न चेति पूर्वपक्षे वाक्यार्थस्य सर्वत्र लौकि
कत्वात् न लोके वेदाधिकरणविरोध इति भावः ब्रह्मानंदस्य काम्यमानत्वाच्च न लौकिकत्वमिति हेतुन
रमाह नचेति आनंदत्वाधिकरणत्वा नधिकरणत्वाभ्यामात्मनि हेतापत्त्यादि दोषप्रसक्तोऽतत्परित्यक्तत्वेन
कदेऽपि संज्ञे पशारीरकाचार्यमत्तमुन्यापयति अत्र केचिदिति तदुक्तं ब्रह्मेतराणि किल नास्य वृत्तिषां
होस्फुरन्त्यपररूपनिवृत्तिभावादिति आत्मानंद इति कोऽर्थ इत्यपेक्षाया नानंदव्याप्तिमात्रेण नानंदव्याप्त्यु
पाधित्वात् नन्यानेदशब्दः प्रवर्तते नानंदत्वधर्मपुरस्कारेण तेनोक्तविकल्पावकाश इति ननु धर्मव्यावृत्ति

37

ननु युत्पादनाच्चात्मनः आनन्दरूपत्वमेति वदतात्मनिब्रह्मण्येनानंदत्वं धर्मः प्रतीयते एवं सञ्चिदानंदादिषाद्यान्ब्र
ह्मणिप्रयुज्यमानेष्वधर्माश्रयादुक्तास्तत्रैवविचारमारभते नहि तिसंति वर्तते नवेति आत्मनिष्ठानभवन्तीत्यर्थः
आनन्दत्वादयो धर्मा आत्मनिसंज्ञीनिपक्षे हेधा विकल्पमाह आद्य इति असत्याश्रये पिता इत्यर्थः सत्यत्वे काल
त्रयेष्वाध्यत्वमिति पक्षं हैजापत्त्या दूषयति नाद्य इत्यादिनाकल्पितपक्षं दूषयति नेतर इति किं स्वप्ने यथानंदत्वं
कल्पितं उक्त आत्मन्येव तत्कल्पितमित्याद्यं दूषयति धर्मिरा इति किमप्यानंदरूपेन भवेदित्यर्थः द्वितीयमर्थो
नेतरस्यासेन दूषयति नहीति ननु किमिदमाधाय मानमनानंदत्वं आनंदमिच्छत्वं वा आनंदत्वा नधिकरणत्वं वा
आद्यो वेदांतिनंप्रत्यापाद्या प्रसिद्धिरित्याशंक्याह नचेति आनंदमिच्छत्वं नाथाद्यमित्यभिप्रेत्याह तथापीति आ
नत्वा नंदत्वादयो धर्मा आत्मनिसंज्ञिनं वा आद्येति किं सत्याऽसत्या वा नाद्यः हैजापत्तेः नेतरः धर्मिराऽनानंद
त्वापत्तेः नहिरजनस्वठजारोप्यते न दुर्जनं न चानानंदत्वमानंदमिच्छत्वं तदपि नास्तीति वाच्यम् तथाप्यानंदरूपत्वा
सिद्धेः न द्वितीयः आनंदत्वा नाम्नये आनंदव्यवहारदर्शनात् न च व्यवहारार्थीतिः लौकिक एवायमानंदः लौकिक
नंदरूपत्वामिद्विधमुपपादयितुं प्रसंगादात्मन्यसत्त्वनहनृदि दूषयति न द्वितीय
इति व्यवहारोऽभिवदनरूपः आनंदपदस्यानंदत्वविशिष्टेष्वगृहीतसंगतित्वात्तदनधिकरणोधटादावानंद
पदप्रयोगलक्षणा व्यवहारदर्शनैव ज्ञेयं दीकृतेषु प्रयोजितांनामानंदशब्दः अयंतु ब्रह्मानंदोनोपस्थितः सर्वप्रमा
णातीतत्वेन लौकिकत्वात् न च आनंदत्वा नधिकरणे ब्रह्मानंदे लौकिक व्यवहारभावप्रसंजनं नानिदं यो वैभू
मानत्वरूपमिति वैदिक सुखादि शब्दप्रयोगादानंदव्यवहारः परीक्षाकाराणां युज्यते स्वर्गसुखादिव्यवहार
वत् इति प्रांकां दूषयति नचेति न हि ब्रह्मानंदे वेदादानंदव्यवहारंवहनृवादी प्रष्टव्यः किं महार्थतया वेदेऽ
लौकिकानंदं प्रतिपादयति उक्तवाक्यार्थतया नाद्य इत्याह लौकिकेति ॥ १॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
वदात्मन्यपि तथास्यादित्यर्थः ननु स्थितेषु आनेषु वैषयिकेषु आनंदशक्तिग्रहे आनंदव्यभिचार
योषात्तत्परिहा रयानंदः जोड ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ॐ
वे.मु.री

९४

प्रतिविंबः

33

ननु शास्त्रेन कल्पितं तस्य पौरुषेयत्वात् इति मीमांसकास्तान्तरमाह प्रतिविंबवच्चेति विमर्शं वि
ब पूर्वकं प्रतिविंबत्वात् संभवत् अत्र कल्पितमपि प्रतिविंबे विंब प्रतीतिहेतुरिति यथा स्वीयते तथा प्रकृते
पीत्यर्थः न च तत्र प्रतिविंबज्ञानमेव हेतुर्न प्रतिविंब इति वाच्यं ज्ञानमात्रस्याहेतुत्वात् प्रतिविंबाऽवच्छिन्नस्य त
त्वे प्रतिविंबस्यापि तद्धेतुत्वाविधातादिति श्रुतात्मनां कल्पितत्वाद्देहस्य च निर्वक्तुमशक्यत्वात् प्रत्यक्षा
देहज्ञोचरत्वानुपपत्तेश्च विद्यायाश्चाविद्योपमद्वैतभावत्वात् विद्यया चाश्चाचार्योपदिष्टतत्त्वमस्या
दिवाद्येभ्योऽन्यथा हि नाशो धितत्वं पदार्थस्याधिकरणत्वात् तद्वत्ताद्योत्पत्तिर्न संभवा दुत्पन्नया च विद्याया
प्रतिविंबवच्च न च गुरुशिष्ययोर्मध्ये कतरः कल्पिक इति अविनिगमो दोष इति वाच्यं अविदुषः कल्पिकत्वात्
गुरोश्च विदुषः कल्पना बीजाभावेन न तत्त्वानुपपत्तेः तस्माच्छास्त्राचार्यप्रसादा सादिततत्त्वमस्यादिवा
क्योत्पत्ति साक्षात्कारेण मोक्षाविर्भावप्रतिबंधाज्ञानतत्त्वकार्येति रस्कार समनंतरनित्य सुदुदुमुक्तत्वं
भावाद् द्वितीयानंदोऽस्मीति मन्यते ततः कृतकृत्यः भवतीति श्रुतस्सुदृक्तं आत्मानमानंदं साक्षाद्विनिश्चि
त्येति विज्ञानमानंदं ब्रह्मको ह्येवान्यात्कः प्राणायामो यथा काशानंदो न स्यात् सैषा आनंदस्य मीमा
सा इत्यारभ्य यथा यं पुरुषे यथा सावा दित्ये स एव क इत्येते भृगुर्वैवाक्येणारित्यारम्भाऽऽनंदो ब्रह्मे
ति व्यज्ञानादित्येते यो वैभूमान् तस्मिन् विना ल्ये सुखमस्मीत्यादि श्रुतिश्रोतभ्यः नवारे पत्युः कामाय
पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति इत्यारभ्यः नवारे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रि
यं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्येतेन व्युत्पानाच्च आत्मनः परमानंदरूपस्याः
संवित्सुखात्मकब्रह्मज्ञाने क्वावरकाज्ञानोपमद्वैतान्तरवयसं विन्सुखात्माहमस्मीति स्वप्ने रागवस्थित
कृतकृत्यो धिकारि संपद्यत इत्युपसंहरति तस्मादित्यादिना उक्तैर्ये ग्रंथाद्यवाक्यनिविष्टपदानि निविश
यति अत्र इति पूर्वोक्तमुक्तीनां श्रुतिमूलतयाऽऽभासत्वं पराकर्तृश्रुतीरुदाहरति विज्ञानमित्यादि
ना अनेकशाखासु विद्यमानाः श्रुतीरुदाहरतात्मनः आनंदोऽत्मकवाक्यानां स्वार्थज्ञानार्थं लिङ्गमभ्यासो
दृष्टिर्न न केवलं श्रुतिप्रामाण्यमात्रेणानंदं रूपत्वं किंतु युक्त्यापि मैत्रेयी ब्राह्मणवृत्त्यादित्तमानंदमयत्वं

नवारे इति
नवारे पत्युः कामाय
पतिः प्रियो भवति
आत्मनस्तु कामाय
पतिः प्रियो भवति
इत्यारभ्यः नवारे
सर्वस्य कामाय
सर्वं प्रियं भवति
आत्मनस्तु कामाय
सर्वं प्रियं भवतीत्येतेन
व्युत्पानाच्च आत्मनः
परमानंदरूपस्याः

१४

वे. सु. टी.

२३

ननु तर्हि विरोध इति चेन्न जीवन्मुक्तशास्त्रस्याध्ययनविधिविरोधेन स्वार्थधरत्वात् इत्याह शास्त्रस्येति य
 च पि जीवन्मुक्तिप्रतिपादने न साक्षात्प्रयोजनं तथापि सुखात्मसाक्षात्कारहेतुविचारोदो प्रवृत्तिर्जनकतया
 परंपरया प्रयोजनमिति युज्यते एव स्वार्थपरं तेति जीवन्मुक्तिवादी शंकेते मुमुक्षुणा मिति तर्हि जीवन्मु
 क्तिशास्त्रं किं विचारोदोसाक्षादियमुमुक्षुत्वं प्रवर्तयति उत्तमद्विधा यकवाक्यशेषतया नाद्यः विचारवि
 धायकपदाभावात् हितीयमंगीकरोति अस्तु न हीति तथाच न स्वार्थप्रामाण्यमित्यर्थः ननु प्रमाणवि
 रोधेन तत्संबाधवानार्थवादानां प्रामाण्यं न चात्र तदस्ति ततो देवताधिकरणान्मायेन स्वार्थेऽपि प्रामाण्यं किं
 न स्यादित्याशंक्याह तथेति लौकिकप्रामाण्यमन्वयव्यतिरेकौ सति युक्तिका साक्षात्कारसविलासा
 विद्योपदेः तदभावेनेत्येवं प्रोक्तैदिकं प्रमाणं भिद्यते हृदयगुंथिरित्यादि ततो विरोधान्ने देवताधिक

शास्त्रस्य जीवन्मुक्तिप्रतिपादने प्रयोजनाभावात् मुमुक्षुणा प्रवृत्तिः प्रयोजनमिति चेन्न
 अस्तु तर्हि प्रवृत्तिविधेरर्थवादस्तत्त्वात् तथाच लौकिकवैदिकप्रमाणविरोधान्नेन कथं विदु
 षो देहस्थितिः कल्पते न च मुक्तेषु दृष्टान्तेन प्रारब्धस्थितिः साधितेति वाच्यं दृष्टान्तवैषम्यात् तत्र
 कर्मपादानस्य घोरनाशान्न च जीवन्मुक्तौ सार्वलौकिकी प्रसिद्धिरेवाहतेति वाच्यं प्रमाणवि
 रोधेण प्रसिद्धेरधपरंपरात्वात् न चाप्रामाणिकस्य शास्त्रकाररूपपादनमनर्थकमिति वाच्यं शिष्यसा
 विद्वत्तयागु रावविश्वासपरिहारप्रयोजनतया तस्यार्थवत्वात् ॥ ॥

रगान्यायावतार इति ननु यथा मुक्तं

पुनर्कर्मणः प्रारब्धविगमस्तथा देवक्षयो नान्यथा एवं प्रारब्धकर्मणो भोगलक्षणकार्यक्षयो देवक्षयो नान्य
 थेति साधितेन शास्त्रकारैः प्रारब्धस्थितिरिति शंका मुन्मूलयति न चेति परिहारः स्पष्टार्थः नन्वनाशका
 र्यपवत्तु पूर्वतदवधिरिति सृजकारैः नन्वाप्रार्थक्यसाभिभुक्तफल इत्यादिग्रेथन भाष्यकारैः नन्वाप्रार्थवि
 पाकसपादितजात्यायुर्दृतेत्यादिना वाचस्पतिमिश्रैः ननु कर्मणामपि निवृत्तत्वात् कथं हेतुदर्शनेनेष
 दोष इत्यादिना विवरणाचार्यैः प्रारब्धफलशेषिकहेतुत्वादेहसांस्थितेः रगादिप्रत्ययोदुतिरिषु चकादि
 वेगवदित्यादिभिर्वार्तिककारैः जीवन्मुक्तपुपपादनं प्रामाणिकत्वादानार्थकरापत्तेरयुक्तमिति शंका पराकरो

त

॥ सिद्धिः ॥

शिव-

२३

ज्ञानव्यतिरिक्तमज्ञानं स निवर्तकमाशंक्य पराचयेन चेति तस्या निवृत्तेरित्यर्थः ननु निवर्तकाभावोऽसिद्धः ज्ञानस्यैवावि-
द्यानिवर्तकत्वात् नहि जीवन्मुक्त इति चेन्न प्रारब्धकर्मशेषोऽपि प्रतिबंधात् अप्रतिबद्धस्यैव कारणात्प्रकार्यजनक-
त्वात् कर्मशेषनिवृत्तौ प्रतिबंधाभावदः प्रतिबद्धतत्त्वज्ञानमज्ञानमुपमर्हिष्यतीत्याशंक्य पराचये न च तदनंतरमिति
न चोच्यमित्यत्र हेतुमाह प्रारब्धेति ननु प्रारब्धकर्मनाशे सति पश्यादेहो नश्यति तन्नाशस्य देहनाशहेतुत्वात् न तत्र प्रार-
ब्धनाशोऽन्यस्यऽवस्थायां प्रतिबंधासंभवाद्देहादेः शब्देन स्पष्टवस्थस्य संज्ञाज्ञाने जायतामित्याशंक्य नाशो विधिनश्चि-
देहपातानंतरमिति प्रारब्धकर्मशेषो हि देहपवनतत्कारणीभूत कश्चिद्वन्योऽस्ति शेषशब्दवाच्यः कर्मणो देहादिफला-
नुपगमापरिणामस्य रूपान्तराभावात् तथा च शेषनाश एव देहपात इति तदनंतरं कारणाभावात् ज्ञानमेव नास्ति किमज्ञानं नि-
वर्तयेदित्यर्थः ननु यद्यपि मूलाज्ञाने निवृत्तेन सापेक्षसंस्कारो नुवर्तते न च ज्ञानक्रियोरवसंस्कारः नाशमानप्रयुक्ता-
त्वात् संस्कारस्य तत्तस्यापरोक्षान्नः पक्ष इष्यते न चेति ज्ञानक्रियोरवसंस्कार इति नियममाश्रित्य संस्कारशब्दस्याः

न च प्रारब्धनिवृत्त्या न निवृत्तिरिति वाच्यं तस्या प्रमाणात्वात् न च तदनंतरं ज्ञानमेवाप्रतिबद्धं तन्निवर्तकमि-
ति वाच्यं प्रारब्धनाशे देहपातानंतरं ज्ञानस्यैवाभावात् पूर्वज्ञानस्य प्रारब्धेन प्रतिबद्धत्वात् न च विद्यासं-
स्कारोऽनेनाविद्याशब्दाभिधेयानुवर्तन इति वाच्यं तस्याप्यविद्याकार्यत्वात् अविद्यामात्रत्वे च तत्संस्का-
रशब्दप्रयोगवेद्यत्वात् जीवन्मुक्तिप्रतिपादकक्रान्तिरिति प्राप्ताग्राहिरुद्योदेहस्थितिः कल्पत इति चेन्न ॥

प्रीतिरस्माद् लेशाति लेशाः विद्यावस्याविशेष इत्यर्थः न इह हेतुमाह तस्याधीनि संस्कारानन्तावदनादिः अपनर्थः
संस्कारत्वाभावप्रसंगान् सादृश्यात् ननु पादानमात्माः विद्यावानाद्यः निर्विकारत्वात् अविद्याचेन्न हि तस्या
नाशोऽपि कथं स्यात् उपादानाभावात् भावकार्यस्योपादानतन्निवृत्त्या इति न च विद्येव लेशशब्दः वाच्यसंस्कार-
शब्दार्थ इति तज्ज्ञाह अविद्येति अवस्थायाश्चाविद्यानेभेदाभेदाभ्यामनिरूपणात् शक्तिपक्षोक्तदोषप्रसंगाच्चा-
युक्तत्वमिति ननु तस्यावदेव चिरं यावत्तद्विनिर्देशसंबन्धुरचक्षुःदिब प्रजहति यदा कामान्स्पर्शान्पार्थमनागतौ
नित्यादिशास्त्रज्ञतप्राप्त्यापान् ज्ञानिनो विदेहकैवल्यप्राप्तौ विलंबप्रतीतिः शरीरस्थितिकल्पत इति जीवन्मु-
क्तिवादोऽशंकते जीवन्मुक्तीति देहस्थितिश्रविना कर्मनुपपन्ना कर्मस्थितिमपि कल्पयतीति भा-
वः उभेदेवेव पतेतरति भिद्यते हृदयग्रंथिः ज्ञानाग्निसर्वकर्महारीति श्रुतिस्मृतिविशेषात् कल्पनमनुप-
पन्नमिति परिहरति चेति ॥

मात्स्यनर्हिजीवन्मुक्तिल्लज्जहं तथा चेति श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति विशेषेणोक्तो नान्यत्र साक्षात्कारस्यैवाचार्य
 त्वान्न तस्य च मद्यप्यवमुक्तत्वात् कउपदिष्टेन तद्भावेकधं वस्तुविद्यासंप्रदायः प्रवर्ततामिति वेदोक्ताना
 मबोधकत्वत्वात् एतन्मप्राप्यारंभप्रसङ्गे तेत्यर्थः ननु तत्त्वज्ञानेनैव मेवेदेहपात इत्युक्तं देहकारणस्य
 प्रारब्धकर्मशेषस्य सत्त्वान्न न च तद्विहितज्ञानानेनैव नैव अविरोधादुपजीव्यत्वाच्च तत्राह न चेति
 यद्यपि प्रारब्धकर्मोऽविरोधितत्वज्ञानं तथापि प्रारब्धकर्मन तावन्निरुपादानं भावकार्यं सप्तत्वादृष्टेः
 सोपादानं चेत्तत् किमात्मोपादानमविद्योपादानं वा नाद्यः आत्मनो कारणत्वेन तदुपादानत्वात्

तथा चोद्धिन्नः संप्रदायः स्यात् न च प्रारब्धसामर्थ्यादेहपातो नास्तीति वाच्यं प्रारब्धस्याप्यवि
 द्याकार्यं तथा न दः भावे स्यात्तु मशक्यत्वात् तत्त्वभावेऽप्यस्य न च प्रारब्धकर्मफलभोगनिर्वाहक
 तथा कियत्कालमविद्याप्यनुवर्तते इति वाच्यं विद्यायां विद्योपमर्दकस्त भावहानि
 प्रसंगात् न चोत्तरकाल एव तथा स्वभावः एकस्य स्वभावद्वयाऽनभ्युपगमात् न चावराणश
 क्षिप्रधानमज्ञानं निवृत्तमेव विद्वेषशक्तिप्रधानं त्वनुवर्तते प्रारब्धनिर्वाहायेति वाच्यं
 अज्ञानद्वयाभावात् न चैकमेव शक्तिद्वयविशिष्टं एकस्य युगपत्स्थितिनिवृत्त्योर्विरु
 द्धत्वात् न च शक्तिनिवृत्तिमात्रमेव विवक्षितं शक्तिशक्तिमत्तारभेदान्न भेदे वाज्ञानं न निव

पपत्तेः द्वितीयश्रेतर्हि साविद्यानिवृत्ता वा निवृत्तिवा आद्यमनूद्य दृष्यति प्रारब्धस्यापीति
 द्वितीयमनूद्य दृष्यति न चेत्पादिना उत्तरकाल एवेति प्रारब्धकर्मशेषनिवृत्त्युत्तरकाला
 त्यर्थः अज्ञानेनैव वर्ततेति प्रारब्धकर्मशेषभोगात् प्रागावराणशक्तिज्ञानमपनयति न पुनरंवि
 द्येष शक्तिनिवर्तयति तथा ज्ञानस्य धर्मिणो निवर्तकाभावात् तन्निवर्तते इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

नि.

राम.

२२

ननुपमर्होपविद्यातोभिन्नः उत स्वतंत्रश्रुत्यादिदोषप्रसक्तिरगापि पक्षो भविष्यतीत्याशंक्याह नचेति ब्रह्मकाल
 त्रयेपिसविलासाविद्यानास्तीति निश्चयस्योपमर्हन्ना तस्य च विषयाबाधेन प्रमादपत्त्या ननु अविद्या चेन्न निवर्तते
 तर्हि ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारो विफलः स्यान्न ब्रह्म विद्योत्तरमिति ब्रह्मसाक्षात्कारस्य बाधात्मकोपमर्ह एव फलम्
 अधिध्यानभेदेनाविद्यादेरसत्त्वेन तन्निवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् कलर्हि बाध्यस्य ज्ञानात्मनो विषयः निर्विषय
 यज्ञानायोगादिति चेन्न अविद्यादेस्त्वेकालिक निषेध एव ननु सोपि किमभावाः सन् सन्वाच्या येन तत्प्रतियो
 यो गिनोऽज्ञानादेः सत्त्वापत्तिः संश्रयस्तत्तद्वात्मनोभिन्न उत आत्मैव अदोहेनापत्तिः अतएव अधिध्यानसाक्षा
 द्वात्कार एव स इति न बाधिविषयो र्जन्यजनकनेति मेवं साक्षात्कारो प्राधिकारमूलरूपस्यैव त्रैकालिकाभाव
 त्वात् मुद्धेनयोपाधिना सविलासाविद्याकालत्रयेपि आत्मनिनास्तीत्यात्मस्वरूपविषये ज्ञानेन जन्यत इति

नच बध्यमानकपक्षोक्तदोषप्रसक्तिः उपमर्ह स्वकालत्रयेधिनास्तीति प्रमितिर्न तस्य बाधापरपक्षीय
 सविद्यात्तरं जायमानत्वात् ननु विद्योपमर्हक स्वभावत्वं चेन्न विद्यायानर्हि विदुषो विद्योत्पत्त्यने
 तैरमविद्यायाः सकार्याया समूलकाय कपित्तत्वात् तदेव विदेहकैवल्यप्राप्तौ देहान्नात्कालिकः

कोदोषः नचाप्यपक्षः कैरीयसंप्रदायविधिर्न स्वीकृत इति वाच्यं वार्तिककृतां संमते दार्शितत्वात् विवरणा
 चार्यैरपि ननु प्रतिपन्नोपाधौ रजतादेर भावं बाधो बाधयति प्रतिपन्नोपाधौ भावप्रतियोगित्वमेव मिथ्या
 त्वेनामेति बह्विध्यमपि पक्षो दर्शित एव कथमन्यथा ते बाधो बाधयतीति बह्वेयुः कथं वा न त्वदी
 मकाचार्या अभवपक्षे त्रैकालिकाभावपरतया व्याकुर्तुः तस्मात्तैरपि पक्षोऽप्यस्वीकृत एवेति ना
 सांप्रदायिकमेतदिति ननु विद्योपमर्हकत्वं विद्यायानुयुक्तं जीवन्मुक्त्यभावप्रसंगादिति
 षड्भूते नन्वित्यादिना समूलैति ननु विद्यायाऽनादित्यान्मूलानुपपत्तिः नचाधिध्यानमेव मूलं तस्य सत्त्वे
 कत्रपस्य कल्पितत्वानुपपत्तेः तत्त्वेनाभूत्यात्मतायतिरिति चेन्मेवं अहमित्यध्यासोऽविद्यातस्याः कार्यक
 र्त्तव्यादितस्यामूलमूलान्नाज्ञानं यथाहुः तमेतमेवं लक्षणमध्यासं प्रतिज्ञा अविद्योति मन्यते ॥ ॥

भिन्नोपिन स्वतंत्रस्तद्वर्मादित्यभिप्रेत्यपक्षांतरमाह उत न तद्वर्मादिति पूर्वोक्तत्वं तत्राकार्यमाश्रित्याशंक्या

उक्तमर्थं सुरेश्वराचार्यवचनेन दृढयति तथा चेति सूत्रनासीदिति त्रैकालिका सत्त्वमेव जगतो अधिष्ठान साक्षात्कार
 रानंतरं प्रतीयत इति तत्प्रतीतिरेव बाधो नाविद्या निवृत्तिरित्यर्थः इममेवार्थं प्रकथितं शाङ्गमुत्पादयति अथ कथमि
 ति विद्यो विद्या न साक्षात्कारः प्रसंमत्तोजनं शंकेते विरोधेति तर्हि विरोधमेव दृष्टीत्याह कस्तर्हीति किंशब्दस्त
 चित्तानविकल्पानाह किमेकत्वादित्यननु पूर्वभावितामेककालावस्थानेन प्रयोजकं घटप्रागभावस्य पूर्वभा
 विनोपि घटेन सहानवस्थानादिति तत्राह विद्यो नरदिति घटस्य प्रागभावनिवृत्तिरूपत्वान्नैककालत्वं त
 योयुक्तमित्यर्थः अविद्या निवृत्ते विद्या जन्मत्वेन तदुत्तरकालीनत्वाद् विद्या विद्ययोरेककालत्वमन
 पहरणीयमेवेत्यर्थः ननु किमिति विद्या विद्या निवर्तयिष्यति प्रमेयस्य वभासकत्वेन तस्याप्यसिद्धे
 रिति तत्राह अन्यथेति प्रमेयस्य स्वप्रकाशात्वाद् विद्या विद्या चेन्न निवर्तयेद्यर्थासादित्यर्थः यत्कल्पत्वादि

तथाच सुरेश्वरः तत्त्वमस्यादिवाक्योऽस्य सस्य ग्धी जन्ममात्रतः अविद्या सहकार्येणानासीदिति भविष्य
 ति अथ कथं विद्यायाः अविद्या बाधकत्वं विरोधादिति चेत् कस्तर्हि तयोर्विरोधः किमेककालानवस्थि
 तत्वमुक्ते कदेशानवस्थितत्वं अहोस्मिन्व ध्यातकत्वं अथवा भावाभावात्मकत्वं नाहः पूर्वभा
 विन्यविद्यया सह विद्याया एककालावस्थितत्वात् विद्योत्तरमविद्या निवृत्तेः अन्यथा विद्यावेयस्योत्तर
 न द्वितीयः अधिकरणयोर्विद्या विद्ययोर्विरोधाभावेनैकाधिकरणत्वात् सावयव्यत्वात् तृतीय
 वधस्य धातो वाच्यः यत्कर्तृत्वधातकत्वं धातकत्वं धातकत्वमिति चेत् सतर्हि

रोधसिद्ध्यर्थमित्यर्थः धातस्य वक्तव्यत्वे प्रकृतोपयोगमा (साध्यादिभ्यः स्वतंत्रः पदार्थः कश्चित्) ॥ ॥
 ह यत्कर्तृत्वमिति धातस्य वक्तव्यत्वेन प्रययति ध्वंस इति स्वतंत्र इति न तावदु सोवधजन्यः भिन्नत्वात् न
 च भिन्नेपि घटे निमित्तं दंडादिजनकं यथायवं भिन्नमपि ध्वंसप्रतियोगितया वधं जनयेदिति वाच्यं क
 ल्पितप्रतियोगिनो ध्वंसस्य कल्पितत्वेन मुक्तेरपि कल्पितत्वं प्रसंगान् अकल्पितत्वे हेतापत्तेश्च
 नापि तस्या विद्या ज्ञानाधीनज्ञानत्वं अविद्या निवृत्त्यवस्थायाम् प्रमात्तत्वात् भावेन तद्विषयक
 जन्मज्ञानासिद्धेः नतः सतीतानाऽविद्यायाऽसंबंधान् ध्वंसः स्वतंत्र एवेत्यर्थः ॥ श्रीरामचंद्राय

ज
वे.पु.री.
९०

नयावाधक्यवस्थापनमप्युपपन्नं यत्रत्यक्तैषा स्यादवधारयन्नोदेति तत्रनेदमिति ज्ञानस्य बाधकत्वेन स्यात् तस्मा
दाख्यातादौ भूमादिव्यवस्थापनानुपपत्तिरिति आत्मव्याप्तावपि किं ज्ञानाकारतावाहः धर्मस्य ज्ञानात्मानि रज
नेवावहिष्टं नाद्यः विज्ञानवादिमनेवाह्यमासी कत्वा दसत्तेनाधिष्ठानत्वानुपपत्तेः नयात्वे वा इदं रजतमसदि
निप्रतीतिः स्यात् ननु सदित्युक्त्वा भावादसदेति चेन्न नयात्वे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्न स्यात् अथ रजतेव
हिष्टं समारोप्यते तर्हि न स्यात् सत्त्वान् तद्विषयज्ञानस्यापरोक्षज्ञानस्यात् असत्त्वान् व्याप्यते अथ रजत
स्य ज्ञानाकारत्वे प्रमाणाभावाच्च न चनेदं रजतमिति बाधप्रत्ययवत्त्वा ध्वानुगृहीतो रजतस्य वा ह्यत्र
निषेधेनार्थादो न रत्नं मावेदयतीति सा प्रतद्वद्वत्सिद्धिर्न हि तत् न च निषिद्धं तद्वा सन्निहितमेव रजतं
स्यात् स्य प्रतिपन्नान्मकं सन्निहितं तत्तत्त्वं कुतस्य न च संप्रयोगविस्तरेण परोक्षत्वात् स्य ज्ञानात्मकत्वं
दोषवशाद्देशान्तरवर्तिन एव रजतस्येन्द्रियसन्निवर्षोपपत्तेः संप्रयोगमन्तरेण निविशेषणसिद्धेः

नेह यत्पते ग्रंथ गौरवभयादनात्मविचारत्वाच्च न समाधाधकप्रत्ययोत्तरमध्यस्तस्यैकालि
कासत्त्वनिश्चयोवाधइति सिद्धम् ॥

यत्तु नेदं रजतमिति बाधोर्वह्यमिदं त्वनिषेति तन्न बाधो नोभयमपि निषेधति किंतु तयोस्तदात्म्यं
तास्मिंश्च निषिद्धे इदं त्वपुरोवर्तिनिस्था स्यति रजतं रजतत्वं वा देशान्तरे रजते वा इति तन्मते भूमवाध
व्यवस्थापनमनुचितं भव यत्तु असत्त्वान् तौ असदेवा सत्प्रकाशन समर्थं ज्ञाने भासयति तदऽप्यसत् अस
तोऽपरोक्षप्रतीत्यदर्शनात् सामर्थ्यस्य च कुत्र सामर्थ्यमिति विषयसाधेदत्वेन विषयस्यासनश्च का
र्यज्ञाप्यविकल्पासहत्वात् असत्त्वे वा सत्त्वानिः यदपि बाधो रजतासत्त्वमावेदयतीति तदप्यन्य
थाख्यातिवादिमते पूर्वमेवात्मव्याप्तिनिराकरणाप्रसंग एव परिहृतं नतो नरव्याप्त्यं नरं युक्त
मित्यर्थः नन्वन्यथाख्यातिवादिना दर्शितं चेत्किं न वेति तत्राह नेहति नून्यनपराख्यात्वं नरनि
राकरणास्य सिद्धत्वात् तन्निराकरणापुनरयुक्तं साक्षादात्मविचाराभावादित्यर्थः सर्वदोषा

पतेन बाधनिवृत्त्यानुपपत्तेरिति तस्मादिति ॥ ९०

तदभावस्य स्वतंसिद्धत्वात् नच सदसद्विलक्षणप्रकारंतरमस्ति परस्परविरोधेन प्रकारंतरस्थितिरिति न्यायादिनि
 तजाह नचेति अनिर्वचनीयत्वेनेति न तावदिदं जगत्सत्त्वं नेति नेति इत्यादिश्रुत्यात्तावद्वाधात् नाप्यसदपरोक्ष
 त्वात् तस्मान्न्यायिवाधान्ययानुपपत्त्या ब्रह्मातिरिक्तं सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीयं न्यायस्य च प्रमाणवि
 रोधेनाभासत्वात् एतच्च सतोऽपि जनिनेवेत्यादावसकृन्नोद्यं परिहृतमित्यर्थः नच विविक्तव्यवहारप्रसंज
 के स्मरणादगृहीतभेदग्रहणमेव भ्रमत्वेन व्यवक्रियते नच तद्विषययोऽनिर्वचनीयः पुनर्वर्तिनः सत्त्वत्वात् त
 यानेदं रजतमिति व्याधप्रत्ययोऽप्यव्यवहारमात्रं बाधते न भ्रमविषयस्य कालत्रयाभावं बोधयति नत्कथमनि
 र्वचनीयवाद इत्याख्यातिवादिनो मन्यन्ते आत्मव्याप्तिवादिनोऽपि न रजतमध्यस्तमित्याहुः किंतु संप्रयोग
 मंतरेण परोक्षत्वात् संविदात्मकत्वेनांतरस्य रजतस्य हि द्वेन प्रतीतिभ्रमः नेदं रजतमिति व्याधोऽपि रजतासत्त्वात्

नच ब्रह्मातिरिक्तमस्ति नास्ति चेति विकल्पावकाशः अनिर्वचनीयत्वेन परिहृतत्वात् आख्यात्यात्मव्या
 प्त्यसत्त्व्याप्तिवादेऽप्यभ्रमवाधयवस्थानुपपत्तेः अत्र आख्यातिवादेनैव दर्शितत्वात् ॥ ॐ नमः परमात्मने

वेदयति किंतु तत्रेदं तापरमर्थायं च हि द्वं प्रतिषेधति धर्मधर्मोभयनिषेधमिह व्याधर्ममात्रनिषेधे लाघवादिन्ये
 वं संगिरंते असत्त्व्याप्तिवादिनोऽपि जनिर्वचनीयं रजतमित्याहुः किंतु निस्तत्त्वमसदेव रजतं ज्ञानादेवा
 सत्प्रकाशनसमर्थाद्रजतभासते अतएव बाधोऽपि रजतासत्त्वमेव बोधयति नेदं रजतमिति ततो ब्र
 ह्मव्यतिरिक्तं जगदनिर्वचनीयमित्येतदेवानिर्वचनीयमित्याह आख्यात्यात्मनेति आख्यातौ ता
 वज्जुहणमेव स्मरणादगृहीतभेदं वाधाभेदं वाधाभेदव्यवहारप्रसंजकत्वाद्भ्रम इति व्यवस्थापयति तदसत्
 ग्रहणस्मरणभासेनेनानचेतर्हिनस्तः त्वन्मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशात्तादभासने स्वरूपाभावनियमात्
 भासने चेत्कथं तर्हितयोर्भेदाग्रहः भेदस्य स्वरूपत्वात् अतएव नाभेदव्यवहारप्रसंजकत्वं नतः कथं
 भ्रमत्वं न तस्याप्यर्थः ॥

अनिर्वचनीयत्वलक्षणोऽसंभवमात्राक्यपरिहरति नेवेति अथ सत्त्वानस्य बाधोऽंतरकालेऽसत्त्वत्वं नतः पदे

वे.मु.टी

८९

ननु च तदा भावो हेतुः तदा हेतुः प्रवृत्तिः स्यात्

अनिर्वचनीयत्वज्ञेयः संभवमात्रं कथं परिहरति न चेति अधः समानस्य बाधोत्तरकालेः सत्त्ववत् न तः पूर्वः
मपि असत्त्वमेवेति नासंभवितादृशमिति युक्त्याह अनिर्वचनीयमिति इममेवार्थं स्पष्टयति नहीति कदा
चिदसत्त्वमात्रं जानिर्वचनीयत्वमिति नित्यार्थः यद्यप्यस्ति नित्यं धरादिषु निर्वचनीय एव तथापि परस्य त
त्र विप्रतिषेधेनैव तिर्याच्यतेः स्यादेवेति त्रैलोक्येन पराभिमतस्य आदिविशेषणं धरादिषु नैव विशेष
णं किंत्वा दूषयति न चेति अविद्यकत्वे सति कादाचित्कमनिर्वचनीयमिति तल्लक्षणं न युक्त
मित्यर्थः अतिवृत्तस्य विद्यकत्वं किं कारणमात्रं प्रभवत्वं उक्तं न बाधत्वं नाशद्वयाह कारणस्य
ति अविद्याशब्देन कारणमुच्यते तथा च तज्ज्ञानं कादाचित्कमनिर्वचनीयमित्युक्तं भवति त
थाचातिव्यक्तिरित्यर्थः द्वितीयमनूय दूषयति न चेति तथा च धरादौ पूर्वमदो नानि व्यतिरिचि
न चोत्तरकालीननिषेधप्रतियोगित्वे विवर्तमानातीतकालयोः सत्त्वान्न तत्रैकालिकं निषेध
प्रतियोगित्वमनिर्वचनीयत्वमिति वाच्यं अनिर्वचनीयापरिज्ञानान्न नहि कादाचित्कत्वं
मात्रेणानिर्वचनीयत्वमिति पराभिमतस्य सत्यस्यापि धरादेस्तथात्वात् नचाविद्यकत्वेन वि
शेषः करिणस्य नामांतरकरणापत्तेः न च ज्ञानबाधत्वेन विशेषः न स्यादिसतो नास्ति त्व
प्रमित्यनुपपत्तेः न च सकलकार्यकारणबाधत्वं न स्यात्तीति प्रत्ययस्य बाधोत्तरमप्य
मन्यथाः हेतुद्वयतिरिक्तिवाच्यं ब्रह्मातिरिक्तं सर्वसर्वबाधरूपं सत्तत्त्वं स्वात्तर्भावेनैव तथात्वा
भावः तस्यापीति तस्यापि विशेषस्यासंभवः कथं ज्ञानबाधत्वं नाम ज्ञाननिवर्त्यत्वं न च तत्ज्ञानः संभ
वति आत्मन्यनिप्रसंगात् अनपवादः सत् इति न ज्ञानबाधत्वात् ननु पक्षे वर्तमानातीतकाल
लघोरप्यधस्तत्त्वं स्वप्नोपसदेवत्वधिष्ठाने त्रैकालिकाभावप्रतियोगित्वमनिर्वचनीयत्वमित्युक्तं
लक्षणमिति भावः ननु बाधात्मनिश्रयः किं मातृमैवौतभिन्न आद्ये संसारादर्शनं द्वितीये बाधो
वा आत्मवत्सन्नवा बाध्यश्चेन्न हि स्वस्य बाधः स्वयमेव बाधोत्तरं वा प्रथमेन आत्मन्ययः द्वितीयेन
न्योन्याश्रयादिः संश्लेषेन दाहेतुद्वयतिरिक्तिपरमत्तं दूषयति न चेति हेतुमाह ब्रह्मेति ब्रह्मण्यध
स्य मानं सर्वकालत्रयेनास्तीति निश्चयस्यातिरूपद्वयं एकं बाधात्मकमपरमध्यमानत्वं तज्ज्ञानस्य मानत्वं

ननु च तदा भावो हेतुः तदा हेतुः प्रवृत्तिः स्यात्
तत्रैकालिकं निषेध
प्रतियोगित्वमनिर्वचनीयत्वमिति वाच्यं
अनिर्वचनीयापरिज्ञानान्न नहि कादाचित्कत्वं
मात्रेणानिर्वचनीयत्वमिति पराभिमतस्य सत्यस्यापि
धरादेस्तथात्वात् नचाविद्यकत्वेन विशेषः
करिणस्य नामांतरकरणापत्तेः न च ज्ञानबाधत्वेन
विशेषः न स्यादिसतो नास्ति त्वप्रमित्यनुपपत्तेः
न च सकलकार्यकारणबाधत्वं न स्यात्तीति प्रत्ययस्य
बाधोत्तरमप्यमन्यथाः हेतुद्वयतिरिक्तिवाच्यं
ब्रह्मातिरिक्तं सर्वसर्वबाधरूपं सत्तत्त्वं स्वात्तर्भावेनैव
तथात्वाभावः तस्यापीति तस्यापि विशेषस्यासंभवः
कथं ज्ञानबाधत्वं नाम ज्ञाननिवर्त्यत्वं न च तत्ज्ञानः
संभवति आत्मन्यनिप्रसंगात् अनपवादः सत् इति न
ज्ञानबाधत्वात् ननु पक्षे वर्तमानातीतकाललघोरप्यध
स्तत्त्वं स्वप्नोपसदेवत्वधिष्ठाने त्रैकालिकाभावप्रतियोगित्वम
निर्वचनीयत्वमित्युक्तं लक्षणमिति भावः ननु बाधात्मनि
श्रयः किं मातृमैवौतभिन्न आद्ये संसारादर्शनं द्वितीये
बाधोवा आत्मवत्सन्नवा बाध्यश्चेन्न हि स्वस्य बाधः
स्वयमेव बाधोत्तरं वा प्रथमेन आत्मन्ययः द्वितीयेन
न्योन्याश्रयादिः संश्लेषेन दाहेतुद्वयतिरिक्तिपरमत्तं
दूषयति न चेति हेतुमाह ब्रह्मेति ब्रह्मण्यधस्य मानं
सर्वकालत्रयेनास्तीति निश्चयस्यातिरूपद्वयं एकं बाधात्मकम
परमध्यमानत्वं तज्ज्ञानस्य मानत्वं

प्रतिपन्नोपधावध्यसमानकालत्रयेपिनास्तीति यो धिष्ठाननिश्चयानंतरं बोधः स एव बाधः इति परिहरति अत्र
 ब्रूम इत्यादिना उक्तमर्थं संवादयति उच्यते बुधैरिति स्मृत्वा कं व्याचष्टे शुद्धे धिष्ठान इति परोक्षभूमिपरोक्षम
 धिष्ठानज्ञानमपरोक्षे तदपरोक्षमिति विभागमाश्रित्याह परोक्षमपरोक्षं वेति ननु बाधविषयो बाध्यम
 निर्वचनीयमिति भवतो मतं तद्विदं बाधविषयत्वं निरुक्तमन्यथाख्यातिवादिमते सत्पपिकांता करोदो
 विद्यमानरजते गते यतः तदपि कालत्रये पुरोवर्तिनि। शुक्तिकाशकुलेनास्तीति भगवति निश्चयवि
 षयः इत्याशक्य परिहरति न चान्यथेति अर्थस्य मानपदेन हेतुमाह न जेति अन्यथाख्यातो भूमविषयो

अत्र ब्रूमः साक्षात्कृते त्वधिष्ठाने समनंतरनिश्चितिः अर्थस्य मानं नास्तीति बाध इत्युच्यते बुधैः
 शुद्धेऽधिष्ठाने विपरीतमर्थस्य प्रवर्तमानस्य वा यदधिष्ठानविषयकं बाधकज्ञानं परोक्षमपरोक्षं
 वोन्यन्नंतदनंतरमिदमिदं कालत्रयेपि नास्तीति यो निश्चयः स एव बाध इति सर्वजनानुभ
 वसिद्धं न चान्यथाख्यातिवादेऽप्यस्यार्थात्पर्यवसानमस्तीति वाच्यं तत्राध्यसमानस्यान्यत्र
 सत्त्वाभ्युपगमात् एवं ब्रूमात्मा साक्षात्कारे जाते स्मृत्ताने तत्कार्यं च सर्वथावत् किंचित्त
 त्राध्यस्तं तत्सर्वत्र कालत्रयेपि नास्तीति यो निश्चयः सानुभवसिद्धः स एव तस्य तेन बाध इ
 त्युच्यते अतएव प्रतिपन्ना पाधो निषेधप्रतिवेगितं न निर्वचनीयत्वमिति संप्रदायविदालह

भूमविषयो रजतादिरस्य त्रसम् अस्मन्मते तु यत्रैवाधिष्ठाने अर्थस्य ते रजतादितत्रैव तदात्मना तदे
 सत् न स्वातंत्र्येऽसौ ति भवत्यधिष्ठानान्पाथे क्व न त्रिकालं तदसदेवेति विशेष इति उक्तमर्थं दाष्टीति
 के योजयति एवमिति अर्थस्य तत्रैकालिकाभावनिश्चयस्य बाधत्वे संप्रदायविदाय विदाम
 निर्वचनीयत्वज्ञानमुपपन्नं भवति इत्याह अनर्थेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वे. सु. टी.

८८

ननु कार्यकारपरिणामज्ञाननिवृत्तिरेव बाधः न चैवमव्याप्तिः सर्वत्रेयानुगमादिति चेन्न सत्यम् तथापि
 निवृत्तौ प्रतियोगिकार्यकारपरिणामज्ञानं किं विशेषणमुपलक्षणं वा नाद्यः ज्ञादृगज्ञानस्यापि बाधत्वा
 पक्षे उपलक्षणं चेत् अभावेपरिचायकधर्मस्योपलक्षणकृतस्याभावात् निवृत्तिमात्रे बाधः स्यादिति तत्र वि
 कल्पयति किंचेति पदार्थान्तरमिति न सत् न असत् न सदः सदात्मके न चानिर्वचनीयं किंतु पंचमप्र
 कारद्वयार्थः तदव्यवहारात् बाधाव्यवहारात् द्वयार्थः तथात्वापक्षे बाधत्वापक्षे रित्यर्थः ननु पूर्वज्ञाननिवृत्तिं
 प्रतिनोत्तरज्ञानत्वेन कारणता किंतु द्वावपि विशेषगुणत्वेन तथाच न नानातिव्याप्तिरित्याशंक्याह ज्ञा

पदार्थान्तरमेव वा

किंच केयं निवृत्तिः ध्वंसमात्रं वा ज्ञानसाध्यः स एव वा आत्मस्वरूपं वा नाद्यः मुद्राद्याधातजन्यध
 रादिध्वंसेन द्वयवहारात् न द्वितीयः उत्तरज्ञानसाध्य पूर्वज्ञानध्वंसेन तथात्वापक्षेः ज्ञानमात्र
 ध्वंसेऽतिव्याप्येन नृत्तीयः न तद्ध्वंसव्यापारान् तदनिवृत्तात्तद्वैतज्ञानेः न चतुर्थः तस्य नित्य
 सिद्धत्वेन ज्ञानवैयर्थ्यापक्षेः तस्माद्बाधस्यैव निर्वक्तुमशक्यत्वात् कथमज्ञाननृत्तकार्यबाधान्मोक्षइति

नमात्रेति पदार्थान्तरनिवर्तनेन वा आद्यं दूषयति ततश्च ध्वंसेति द्वितीयं दूषयति तदऽनिवृत्ताविति न
 उक्तमद्वैतज्ञानेः सत्तद्वितीयस्याभावादिति चेत् न पदार्थान्तरस्यानिर्वचनीयत्वे लक्षणपादसत्त्वत्वे ल
 क्षणाच्चात्मपक्षे सद्रूपत्वापक्षेः तत्राः पदार्थान्तरस्यैव कथं नाद्वैतज्ञानेति तस्मैति आत्मस्वरूपस्यैव
 ननु नात्मस्वरूपमात्रे निवृत्तिः किंतु वृत्त्युपलक्षितमिति चेन्न गृहेकाकजन्योत्तरात्वादिवद्वृत्तिजन्यात्म
 परिचायकस्यात्मनिवृत्त्यधर्मस्याभावात् वृत्तेरुपलक्षणत्वानुपपत्तेः प्रकृतोपयोगमुत्पादयन् बाधनि
 राकराणामुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥

शिव-

८८

वे. सु. टी.
८०

यद्येतादृशमज्ञानं साक्षिणैव सिद्धं किमत्र प्रमाणं करिष्यति सिद्धे साधने वैयर्थ्यादित्यर्थः नाज्ञानस्वरूपसि
द्धये प्रमाणं दृष्ट्वा ने किञ्च ज्ञानविषयज्ञाननिवृत्तये न चाज्ञानविषयाः ज्ञाननिवृत्ति साक्षिणैव सिध्यति न
स्य तात्साधकत्वादिति परमं न दूषयति न चेति तदभावादिनि अज्ञानविषयका ज्ञानाभावादित्यर्थः अ
ज्ञानस्य जडत्वेन स्वतन्त्रत्वात् नैकदूषयत्वादित्यर्थः ननु यथा त्वां कदृशं जडं विधत्ते प्रमाणस्य प्रवृत्तिवदज्ञा
नेऽपि प्रमाणं प्रवर्ततामिति तत्राह अज्ञानस्येति घटस्य प्रमाणानिवर्त्यत्वाद्भवतु नाम प्रमाणेन शक्यतामन्वे
अज्ञानस्य प्रमाणेन निवर्त्य कलक्षणाविरोधान् प्रमाणं हेतुत्वं अविद्याया युक्तमिदं तेनेति उक्तवि
रोधन्यायेन स्पष्टयति तदयमिति ननु दीपजमसोरपि न निवर्त्य निवर्तकत्वविरोधः मंदप्रदीपे वेदमनिसुग
पडभयो रूपलव्येति नेत्याह उत्तमतेजसेति अज्ञानप्रमाण्यथानुपपत्तिसिद्धमज्ञानं न कथंतामर्हतीत्युपसं

न चाज्ञानविषयज्ञाननिवृत्त्यर्थं प्रमाणप्रसोयुक्त इति वाच्यं तदभावात् अज्ञानस्य प्रमाणेन ज्ञा
तुमशक्यत्वात् तेन तस्य विरोधात् तदयं तमो दीपविन्यासः तथाहि अज्ञानं ज्ञानमिच्छेद्यो माने
नात्पेन मूढधीः सत्तु न तेजसः पश्येदीपेनोत्तमतेजसा तथा चाज्ञानं कथमिति प्रष्टेवात्माज्ञा
नमुपपादनीयमिति स्वानुभवसिद्धे कथं तानुपपत्तिरेव कुतस्तर्हि मे मुक्तिः कर्तृत्वाद्यशेषा
नर्थव्रात प्रसववीजस्यात्माज्ञानस्य स्वानुभवसिद्धत्वात् तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यापराजयस्याल

हरति तथा चेति ननु ते देवस्वीकर्तव्यं यन्न स्वप्रयोजनविरो
ध्य ज्ञानं चानर्थहेतुत्वात् मुक्तिलक्षणाप्रयोजनविरोधे वेति कथं तत्स्वीकर्तव्यं न च वेदांतबाधजन्यज्ञा
नान्निवृत्तिश्रुते वेदांतानामपि पूर्ववत्संसारानुवृत्तिदर्शनादिनिशंकते कुतस्तर्हि नि अज्ञानस्वीकारे
पिनमुक्त्यनुपपत्तिः वाक्योक्त्यात् ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारादज्ञानवाधायां मुक्त्यनुपपत्तेरिति कुतो मुक्त
रिति हेतुप्रसंगमनोजरमाह ॥ तत्त्वमिति ॥

शिव
८४

अज्ञानसाक्षिसंबंधस्यानादित्वविषयवाधिकेन दृक् यति अन्यथेति साक्ष्यज्ञानसंबंधस्य साक्षित्वे आदिः कारणं किमा-
 त्मा अज्ञानं वा नाद्यामुक्तस्यापि संसारे धर्तृभः स्यात् इत्यर्थः अज्ञानं चेत् तात्किं संबन्धि रूपमन्यद्वा नात्पः स्वतंत्राज्ञा-
 नसंप्रतिपत्तेः संबन्धे चेन्न संबन्धस्याप्यर्थो सिद्धत्वात् अज्ञानान्तरपक्षमन्यद्वयमिति न चेति तदप्यज्ञानसंबन्धम-
 संबन्धं वा अन्ये स्वतंत्राज्ञानप्रसक्तिः द्वितीये अत्र वक्ष्या नन्विद्यमनवस्थानदोषाथ अज्ञानपरंपराया अनादि-
 त्वदिनिचेत्तत्राह अज्ञानपरंपराज्ञ इति अयमर्थः आत्मनिकिमित्यज्ञानपरंपरास्वीक्रियते आवरणमिति
 चेत् एकेनैव तदुपपत्तेः अज्ञानसंबन्धार्थमिति चेत् स्वैवैव स्वसंबन्धोपपादनात्समवायवत्त यथा समवायः स्व-
 संबन्धप्रतीतिसिद्धं संबन्धस्वयमेवोपपादयति न च समवायान्तरं समवायघटयोः संबन्धोपपादकं तथा ज्ञानसा-

एतत्

अन्यथा साक्षिणः साधकत्वानुपपत्तेः तथा ज्ञानतत्संबन्धयोरनादित्वमपि अन्यथा पूर्वमुक्तस्येदानीं सं-
 संसारे धर्तृभः स्यात् न च पूर्वमप्यज्ञानान्तरमेवेति वाच्यं अज्ञानपरंपराज्ञः एकस्यैव लघुत्वात् तच्च
 यद्येन विनानुपपन्नं तत्सर्वसंबन्धमनादित्वमनिर्वचनीयत्वं भावतु पत्वं विचित्रशक्तिकत्वमेकत्वं अ-
 न्यथा तात्किंचिदपेक्षितं स्वोपपादकत्वेन सर्वकल्पयतीत्यपि वाच्यं तथा च प्रमाणाप्रपञ्चार्थक एव
 (अज्ञानस्य साक्षिणो वसिद्धत्वात्)

क्षिसंबन्धोपपादकमज्ञानमेवेति लाघवादेकमेवाज्ञानं युक्तं न तत्प-
 रं परेति अज्ञानस्य सत्त्वे हेतुपत्तेरसत्त्वेऽपराधप्रतीति अविषयत्वापत्तेरनिर्वचनीयं तच्च अभावत्वे प्रप-
 चोपादानतानस्यादित्यज्ञानं भावरूपं अभावस्याप्युपादानत्वे तत्कार्ये सद्बुद्धिर्न स्यादिति एकस्मान्ने-
 कवित्रकार्यजनकत्वानुपपत्तिकल्पमन्यथा तत्रमाह विचित्रेति धर्मिभेदकल्पनातो धर्मभेदकल्प-
 नापरमित्यभिप्रेत्याह अन्येति एवं पूर्वपक्षिद्वादाः ज्ञानं न तत्स्वरूपमुपपाद्या ज्ञानसाधकप्रमाणावि-
 षयकप्रसन्नपक्षं निरस्यति तथा चेति ॥ ॥

२५ एकत्वमिति अनादिरपि तस्य निवृत्त्यर्थं ज्ञाननिवृत्तियोग्यत्वमपि वक्तव्यमित्यभि-
 प्रेक्षा ॥ ॥

द्वितीयाहोपपक्षं द्रष्टव्यमिति न चेति अज्ञानादोषो नाभाः ज्ञाननिरस्तरां तद्भावबोधनमिति यावत् तदभावश्चाप्ये-
 नवबोधनीयः शब्दश्चाज्ञानपरः सारः अभावश्चाज्ञानपरः सारः अभावश्चाज्ञानपरः सारः अभावश्चाज्ञानपरः सारः

वे. सु. टी.
८६

द्वितीयाद्येऽप्यत्र न चेति अज्ञानादोपोनाभाऽज्ञाननिवृत्त्यर्थं तज्ज्ञावबोधनमिति यावत् तदभावश्च बोध
नवबोधनीयः शब्दश्चाज्ञानपुरःसरः शुभावज्ञाने च प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानमिति प्रतियोग्यज्ञाने सिद्धमिति
न तदपलायमर्हतीत्यर्थः ननु प्रमाणासिद्धमेव नापलाययोग्यं अज्ञाने पुनर्भूतोऽपि स्थितमिति कथं तन्नापला
ययोग्यमिति तत्राह न चेति अमस्यकारणविषयाधीनज्ञानदुर्भयेन यावाच्चा मितिसिद्धा न्याह यत इति शब्दाभा
सपवभूमकरणात् अज्ञानं च न स्वविषय इति पूर्ववदितो सिद्धा मितमेतदिति प्ररोक्तेति शब्दस्याभासेनापवाद
नायपरोक्तेति विशेषणं सिद्धा न्येव पूर्ववदितो मत्तमित्यदत्तात्तदुच्यति तथा चेति अज्ञानभूमे उपादाने कि
मज्ञानं मुक्तान्पत्त नान्यः अज्ञानस्योपादानत्वात् न तदज्ञानं किं निरूपणीयत्वेन प्रकृतं न देव उतान्यत्र न्याये आ

नवाद्येपोयुक्तः शुभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानपूर्वकत्वनियमेनाज्ञानस्वरूपसिद्धेः पूर्वमेव वृत्तिज्ञानं न
च भूमे पस्थितस्याज्ञानस्यादोपोन्यायः यतः केन कुत्र भूमि पृष्ठे परोक्त शब्दाभासेनाज्ञानविषयक इ
त्येवोक्तं तथा च भूमस्य स्वसमानविषयकाज्ञानोपपादकत्वात् अज्ञानविषयकापराज्ञानस्वीकारे
ऽनवस्था दुर्वारा हंते न हि एवाज्ञानाऽसिद्धिस्तथा दोषं प्रपञ्चान् स्वानेकाज्ञानस्वीकारेणामदोम
स्य स्वव्याघातगौरवैयर्थ्यादिदोषमपपन्नः स्वपक्षनिर्वाहोपपादनं न चेवं क्वचिन्वापि प्रमादो
पयोः सत्त्वानुत्पत्तिः पथनुयोग इति वाच्यं अज्ञानतया साक्षिसिद्धाज्ञाननिवृत्त्यर्थं प्रमाणाप्रमाणा
दप्रीनेन स्वतः पतिरस्कारत्रयस्य चाक्षेपस्य कर्तुं सुकरत्वात् अस्तु न हि ममापि साक्षिसिद्धेऽज्ञाने प्रमाणाप्र

त्माश्रयः द्वितीयेन दान्योन्याश्रयः तृतीये साः समंजसः एवं न हि अज्ञानसाक्षिणोऽसंबंधोपि वाच्यः ॥

चक्रकं चतुर्थेऽनवस्थादि द्वितीयश्चेत्तत्राह भूमस्येति अस्तु नेकाज्ञानपरंपरेति चेत्तत्राह हंतेति अज्ञानां
गीकारे स्वमतव्याधानः यत्केनेवाज्ञानेन स्वाकारस्यान्याकारस्य च भूमस्य सिद्धेरनेकाज्ञानस्वीकारे गौरवं
किंचाज्ञानस्य जडत्वेन स्वतः एवावृत्ते कत्रपत्वात् तत्रावराण कृत्याभावात् अज्ञानविषयकाज्ञानस्वीकारे वैय
र्थ्यं एवमप्यज्ञानानि स्वीक्रियेरन् पद्यज्ञानपरंपरावगाहिनीकाचित्संविदुदितास्यान्तर्भवमस्तीति
दृष्टाण्योक्तनायादिपदं यजोभयोः सोमोदोष इति न्यायमाश्रित्य यत्पूर्वपक्षमने तदुच्यति न चेव
मिति परिहारा साम्यहेतुमाह अज्ञानयेति परिहारसाम्यं याजेन न तृतीयं पक्षं पुन्याप्येति अस्तु न हि
इति अज्ञानस्य साक्षिसिद्धिर्निर्वाहयितुमाह यवमिति ॥

शिव.
८६

संबंधः किमलब्धसत्ताकपवस्थितिमात्रार्थसंबंधिनमपेक्षते उतलब्धसत्ताकः साध्यं दूषयति लब्धसत्तेति द्वितीयं हि
सत्तालाभः किं हेतोस्तत्तत्तु नैरेपेक्षेण साध्यं अभादित्वपक्षद्वयः द्वितीयं दूषयति हेतुनपेक्षान्वय इति आत्मनि
नयादर्शनात् इत्यर्थः न च ज्ञानं नाम ज्ञानप्रागभावः स च ज्ञानानुपलब्ध्या गृह्यते इति कथं तदः सिद्धिरित्याशंका
दूषयति न चेति गृह्यते न किं वृत्तिविवक्षिता किं वा स्वरूपचेतन्यनायः वृत्तेर्ज्ञेयस्य गृह्यत्वा अनुपपत्तेः द्वितीयं
दूषयति नित्योपलंभेति नित्योपलंभात्मनोनुपलब्धिरसुक्तेत्यर्थः अज्ञाननिराकरणमुपसंहरति न चा
धेति न निराकरणस्य प्रकृतोपयोगमाह कथं न हि इति एतत्पूर्वपक्षनिबोधप्रतिज्ञानीति मैवमिति विरो
ध इति इतः स्वरूपप्रमाणोपाध्यामन्यथा स्वरूपविषयप्रमाणप्रत्येविरोधः अज्ञानस्य प्रमाणानिरसनीयत्वा
नत्रप्रमाणप्रत्येविरुद्धः स्यादित्यर्थः श्लाकं व्याख्यातुं भूमिको माह कथमिति अज्ञानांगीकर्तृत्वं प्रतिपदिदं

लब्धसत्तास्फूर्तिकसेवस्थित्यपेक्षणात् हेतुनपेक्षते इतरानपेक्षस्थितिकत्वाच्च न चाज्ञानस्य दूषाग
भावप्रपस्य गृह्यत्वा लंभा दुपलंभ इति वाच्यं नित्योपलंभस्य स्यात्तमनोनुपलंभानुपपत्तेर्भावप्रप
जगदुपादानस्य चाज्ञानस्याभावप्रपत्तौ अनुपपत्तेः न चाचाज्ञानस्यैवाभावात् कथं तज्जगत्कारणत्वे
नोपन्यस्यत इति मैवं प्रसमाज्ञानपूर्वत्वादपेक्षप्रतियोगिधीः अनुपपत्तेर्भाविनी पूर्वी विरोधः स्यादि
नोन्यथा कथमज्ञानसिद्धिरिति वदन् प्रष्टव्यः किमयं अज्ञानस्वरूपविषयकः प्रश्नः किं वा तत्स्वरूप
क्षेपः तत्स्वरूपसाधकप्रमाणप्रसमयवाच्यं साध्यं अज्ञाने स्वरूपप्रमाणानुपपत्तेः प्रसमात्पूर्वमज्ञानस्व
रूपसिद्धेरवश्यंभावात्तैवाज्ञानस्वरूपसिद्धिमितिकोत्रप्रश्नः न च सामान्यज्ञानाद्विशेषजिज्ञासा न
पूर्वपक्षीवदति अज्ञानसिद्धिः कथमिति स इत्ययं वदन् सिद्धांतिना प्रष्टव्य इत्यर्थः प्रष्टव्यमाह किमयमिच्छा
दिना स्वरूपसाधकं स्वरूपबोधकमित्यर्थः साध्यमज्ञानस्वरूपविषयकप्रसमपक्षमनूय दूषयति साध्य इति
अयमर्थः प्रसमादिवाग्व्यवहारविशेषः व्यवहारश्च व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यः व्यवहर्तव्यं चाज्ञानस्वरूपमि
ति न ज्ञानमावश्यं कं तथा चाज्ञानस्वरूपस्यत्वां प्रति सिद्धत्वात् अतोऽज्ञानस्वरूपसिद्धये वृथा प्रसम इति न
नुनाज्ञानस्वरूपसामान्यजिज्ञासया प्रसमायं येनायमुपलंभः स्यात् किंतु न विशेषजिज्ञासयेति तत्राह न चेति
कुत इति तत्राह उक्तेति वैयर्थ्यमिति न्यर्थः अज्ञानस्वरूपसिद्धिरेव मग्यते सा चेत्सामान्यतः सिद्धा किं विशेष

वे सु टी
८५

57

स

हितीयमनूयद्वययति संबंधेति संबंधयवकिं स्वात्मानं कल्पयति किं वा संबंधिनाविति हितीयं पक्षं द्विविधाविकल्पः
क्रमेण द्वयमाह आत्माश्रयेति संबंधयवचेत् स्वात्मानं कल्पयति तदात्माश्रयः संबंधिमध्येपि किमज्ञानक
ल्पयति साक्षीवा नाद्वयमाह अज्ञानाश्रयेति अज्ञानं लब्धसंज्ञकं स्वसंबंधजनयति तन्निजे च संबंधे लब्धसंज्ञा
कं भविष्यतीत्यन्याश्रयद्वयार्थः साक्षिमन्त्रातिवैधेति कुर्यादिति उपपन्नपक्षधर्मो विकुरोति हि धर्मिणमिति
न्यायान् कुर्यात्तदा निरिन्धः अथैतद्वैधपरिहारायोपाधुपरक्तं एवाज्ञानसंबंधकरोतिसाक्षीनत्राह अ
संगत्वेति अज्ञानं हि साक्षिणाऽसंबद्धं न त्वत्पलभते अल्लब्धं सत्ताकंच नोपाधिजनयति तथाच येनोपहितः
साक्षी उपाधिः पारमार्थिक इति तत्संगतिः संगत्वं इति निवर्त्यः अत्रैव द्वयमाह अत्र निर्मोहेति न त्वसाक्षा
त्कारोदज्ञानं तन्मभवे च नश्यति विशेषान्नाम्यत् तथाच येनोपहितः साक्षी स उपाधिः परमार्थस्तस्यापि

संबंधसंबंधिनामन्यतमस्य कल्पकत्वे आत्माश्रयान्यन्याश्रयकुर्यात्तदा न्यऽसंगत्वं च त्वत्पनिर्मादप्रसंगा
नोपपद्ययं प्राप्तेः नचाविद्याध्यासवत्तत्संबंधाध्यासस्याप्यनादित्वेनाविद्यादिहेत्वजन्यत्वेपिन तत्र तया
तन्निवृत्तौ निवृत्तिः स्यादिति वाच्यं तस्यानादिरूप्येन निरपेक्षस्य साक्ष्यधीनज्ञानस्याज्ञानानपेक्षतया तत्त
त्रत्वानुपपत्तेः नच संबंधिज्ञानाधीन संबंधज्ञानं लोके दृष्टमिति वाच्यं तस्य प्रत्यक्षादि सिद्धस्य तत्सापेक्ष
त्वेपीह संबंधिनोपज्ञानस्यासाक्षिसंबंधसापेक्षस्यूर्तिकत्वेनैव पारीत्यात् नच संबंधः स्वस्थित्यर्थे संबंधि
निमपेक्ष्यते इति वाच्यम् ॥

धेरुक्तविधया पारमार्थिकत्वादनिरुतेर्ज्ञानावस्थायामपि नाद्वयज्ञानसंबंधहे
तोऽसंज्ञायादनुच्छिन्नः संसारस्यादित्यर्थः अथैतद्वैधपरिहारायाज्ञानसंबंधाध्यासोऽनादिरिति तर्हनादि
भावत्वाद्यन्मवन्निवृत्तिर्न स्यात् नच निवृत्तौ अनादिभावत्वं न प्रयोजकं किं त्वविद्यानत्रत्वानधिकरणत्वं संव
धश्च निवर्त्तते अविद्यानत्रत्वादिति प्रोक्तत्वापि विहरति नचाविद्येति उपाधेः साधनव्यापकत्वे पूर्वोक्तहेतुमा
ह तस्येति किमिदमज्ञानं तत्रत्वं किमज्ञानजन्यत्वं उताज्ञानभास्यत्वं अथाज्ञानाधीनस्य नित्यकत्वं न प्रथम
हितीयविन्याह अनादिरित्यादिना संबंधिज्ञानाधीनमिति तथाच विशेषणीभूत संबंधिनोपि न तत्त ज्ञानहे
तुत्वं न संबंधस्याज्ञानं तत्रत्वमित्यर्थः तृतीयं द्वययति ॥ नचेति ॥ ओं नमः परमात्मने ॥ श्रीरामचंद्राय नमः

शिव
८५

संबंधः किमलब्धसत्ताकपवस्थितिमात्रार्थसंबंधिनपेक्षते उल्लख्यसत्ताकः साद्यदुपयति लब्धसत्तेति चिन्तयति
सत्तालाभः किं हेतोरुत्तरे हेतुनेरपेक्षेण साध्यश्रमादित्यपक्षवतिः द्वितीयं दूषयति हेतुनपेक्षानुपपत्तिः न्यायान्ति
नयादर्शनात् इत्यर्थः न च ज्ञानं नाम ज्ञानप्रागभावः स च ज्ञानानुपपत्तयः गृह्यते इति कथं तदः सिद्धिरित्याशंकां
दूषयति न चेति गृह्यते न किं वृत्तिर्विवक्षिता किं वा स्वरूपे चैतन्मनाद्यः वृत्तेर्ज्ञेयसुखग्रहत्वानुपपत्तेः द्वितीयं
दूषयति नित्योपलंभेति नित्योपलंभात्मनोनुपपत्तिरित्युक्तेः न्यर्थः अज्ञाननिराकरणमुपसंहरति नया
चेति न निराकरणस्य प्रकृतोपयोगमाह कथं नदिति एतत्पूर्वपक्षनिबध्नप्रतिज्ञानीति मेवमिति विरो
ध इति इतः स्वरूपप्रमादोपाध्यामन्यथा स्वरूपविषयप्रमाणप्रत्यक्षविरोधः अज्ञानस्य प्रमाणानिरसनीयत्वा
त्तत्र प्रमाणप्रत्यक्षविरुद्धः स्यादित्यर्थः साकं व्याख्यातुं भूमिको माह कथमिति अज्ञानांगीकर्तृन् प्रतिपदिदं

लब्धसत्तास्फूर्तिकसेवस्थित्यपेक्षेणान्ते हेतुनपेक्षते इतरानपेक्षस्यितिकत्वाच्च न चाज्ञानस्य गृहप्राग
भावरूपस्य गृहानुपपत्तं भादुपलंभ इति वाच्यं नित्योपलंभरूपस्यात्मनोनुपपत्तं भादुपपत्तेर्भावप्र
जगदुपादानस्य चाज्ञानस्याभावप्रत्यक्षानुपपत्तेश्च तथा चाज्ञानस्यैवाभावात् कथं तज्जगत्कारणत्वे
नोपन्यस्यत इति मेवं प्रश्नस्याज्ञानपूर्वत्वादाहोपेक्षितयोगिधीः अत्रापि भाविनी पूर्वाविरोधः स्यादि
नोन्यथा कथमज्ञानसिद्धिरिति वदन् प्रष्टव्यः किमयं अज्ञानस्वरूपविषयकः प्रश्नः किं वा तत्स्वरूप
दोषः तत्स्वरूपसाधकप्रमाणप्रत्यक्षवाच्यं साध्यश्रमाने स्वरूपे प्रमाणानुपपत्तेः प्रमात्पूर्वमज्ञानस्व
रूपसिद्धेरवश्यंभावात्तैवाज्ञानस्वरूपसिद्धिमितिकोत्रप्रश्नः न च सामान्यज्ञानाद्विशेषजिज्ञासा
पूर्वपक्षीवदति अज्ञानसिद्धिः कथमिति स इत्यं वदन् सिद्धांतिना प्रष्टव्य इत्यर्थः प्रष्टव्यमाह किमयमिच्छा
दिना स्वरूपसाधकं स्वरूपबोधकमित्यर्थः साध्यमज्ञानस्वरूपविषयकप्रत्यक्षमनूद्यदूषयति साध्य इति
अयमर्थः प्रमादित्याद्यवहारविरोधः व्यवहारश्च व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यः व्यवहर्तव्यं चाज्ञानस्वरूपमि
ति न ज्ञानमावर्त्यकं तथा चाज्ञानस्वरूपस्यैवाप्रतिसिद्धत्वात् अज्ञानज्ञानस्वरूपसिद्धये वृथा प्रष्ट इति न
नुना ज्ञानस्वरूपसामान्यजिज्ञासया प्रमाथं येनायमुपलंभः स्यात् किंतु न विशेषजिज्ञासयेति तत्राह न चेति
कुत इति तत्राह उक्तेति वैयर्थ्यादित्यर्थः अज्ञानस्वरूपसिद्धिरेवमप्यने साचेत्सामान्यतः सिद्धा किं विशेष
ज्ञानेऽप्यर्थः यदा सामान्यप्रतीतिरेव विना विशेषमप्येवम् नो विशेषमप्येति कथितवतीति वृथा तज्जिज्ञा

न च सामान्यज्ञानाद्विशेषजिज्ञासा पूर्वपक्षीवदति अज्ञानसिद्धिः कथमिति स इत्यं वदन् सिद्धांतिना प्रष्टव्य इत्यर्थः प्रष्टव्यमाह किमयमिच्छादिना स्वरूपसाधकं स्वरूपबोधकमित्यर्थः साध्यमज्ञानस्वरूपविषयकप्रत्यक्षमनूद्यदूषयति साध्य इति अयमर्थः प्रमादित्याद्यवहारविरोधः व्यवहारश्च व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यः व्यवहर्तव्यं चाज्ञानस्वरूपमिति न ज्ञानमावर्त्यकं तथा चाज्ञानस्वरूपस्यैवाप्रतिसिद्धत्वात् अज्ञानज्ञानस्वरूपसिद्धये वृथा प्रष्ट इति न नुना ज्ञानस्वरूपसामान्यजिज्ञासया प्रमाथं येनायमुपलंभः स्यात् किंतु न विशेषजिज्ञासयेति तत्राह न चेति कुत इति तत्राह उक्तेति वैयर्थ्यादित्यर्थः अज्ञानस्वरूपसिद्धिरेवमप्यने साचेत्सामान्यतः सिद्धा किं विशेषज्ञानेऽप्यर्थः यदा सामान्यप्रतीतिरेव विना विशेषमप्येवम् नो विशेषमप्येति कथितवतीति वृथा तज्जिज्ञा

ॐ

वे. सु. टी

८५

स०

द्वितीयमनूयद्वययति संबंधेति संबंधयवकिंस्वात्मानं कल्पयति किंवा संबंधिनाविति द्वितीयं पक्षं द्विविधाविकल्प
क्रमेण दूषणमाह 'आत्माश्रयेति संबंधयवचित्वात्मानं कल्पयति तदात्माश्रयः संबंधिमध्येपि किमज्ञानक
ल्पयति साक्षीत्वा नाश्रयमाह 'अविद्याश्रयेति अज्ञानं लब्धसंज्ञाकं स्वसंबंधजनयति जनिने च संबंधे लब्धसंज्ञा
कं भविष्यतीत्यन्याश्रयद्वयार्थः साक्षिपक्षं प्रतिबंधति कूटस्थेति उपपन्नपयः श्रयो विकरोति हि धर्मिणमिति
न्यायान् कूटस्थत्वं हानिरित्यर्थः अथैतदोषपरिहारायैवाधुपरक्तं एवाज्ञानसंबंधकरोति साक्षीतयाह 'अ
संगत्वेति अज्ञानं हि साक्षिणाः संबद्धं न स्वतंत्रं पलभते अलब्धसंज्ञाकं च नोपाधिजनयति तथाच येनोपहितं
साक्षीउपाधिः पारमार्थिक इति तत्संगितेः संगत्वं हानिरित्यर्थः अत्रैव दूषणं नरमाह 'अनिर्मेदोति न त्वसाक्षा
त्कारादज्ञानं तन्मभवं च नश्यति विशेषान्नाम्यन् तथाच येनोपहितः साक्षी स उपाधिः परमार्थस्तस्यापि

संबंधसंबंधिनामन्यतमस्य कल्पकत्वे आत्माश्रयान्यन्याश्रयकूटस्थत्वं हान्यः संगत्वं हान्यं निर्मेदप्रसंगा
नोपपद्ययं प्राप्तेः नचाविद्याध्यासवत्तत्संबंधाध्याससाध्यमादित्वेनाविद्यादिहेत्वजन्यत्वेपि न तत्र तथा
तन्निवृत्तौ निवृत्तिः स्यादिति वाच्यं तस्याभेदकृत्यत्वात् निरपेक्षस्य साक्ष्यधीनज्ञानस्याज्ञानानपेक्षतया तत्र
जत्वानुपपत्तेः न च संबंधिज्ञानाधीन संबंधज्ञानं लोके दृष्टमिति वाच्यं तस्य प्रत्यक्षादि सिद्धस्य तत्सापेक्ष
त्वेपीह संबंधिनोपज्ञानस्य साक्षिसंबंधसापेक्षस्यूर्तिकत्वेनैव पारीत्यात् न च संबंधः स्वास्थित्यर्थं संबंधि

धेरुक्तविधया पारमार्थिकत्वाद निवृत्तेर्ज्ञानावस्थायाप्यपि नादृगज्ञानसंबंधहे
तोऽसंज्ञायादनुच्छिन्नः संसारस्यादित्यर्थः अथैतदोषपरिहारायैवाज्ञानसंबंधाध्यासोऽनादिरिति तर्ह्यनादि
भावत्वादात्मवन्निवृत्तिर्न स्यात् न च निवृत्तौ अनादिभावत्वं न प्रयोजकं किंत्वविद्यानं ज्ञानाधिकरणत्वं संब
धश्च निवर्तते अविद्यानं ज्ञादिति श्रंक्तिरपि विहरति नचाविद्येति उपाधेः साधनव्यापकत्वे पूर्वोक्तहेतुमा
ह 'तस्येति किमिदमज्ञानं तत्र किमज्ञानजन्यत्वं उताज्ञानभास्यत्वं अथाज्ञानाधीनस्य नित्यकत्वं न प्रथम
द्वितीयावित्याह 'अनादिरित्यादिना संबंधिज्ञानाधीनमिति तथाच विशेषणीभूतसंबंधिनोपि न तत् ज्ञानहे
तुत्वं संबंधस्याज्ञानं जत्वमित्यर्थः तृतीयं दूषयति ॥ नचेति ॥ ॐ नमः परमात्मने ॥ श्रीरामचंद्राय नमः

शिव

८५

असिद्धादर्थस्य प्रतिबोधो गतिरिति सिद्धिज्ञानाधीनज्ञानत्वेन सिद्धिपदार्थविचारयितुं सिद्धांती प्रवर्तते ननु केयमिति
साक्षिः सिद्धत्वेनेति अयमर्थः अहमज्ञानेति तावत्प्रतीतिरुभयवासिद्धासाचनतावत्प्रकाशमहिम्ना
ज्ञानस्य ज्ञानात् नापि प्रमाणाल्लिङ्गाद्यप्रतिबंधान्न ज्ञानत्वेनानुमानादेरभावात् प्रत्यक्षादिनिचेत् तत्किं
वहिरिन्द्रियं उत मनः वहिरिन्द्रियाणामनंतरप्रवृत्तेर्लाभः मनश्चेन्न न ह्यज्ञानमात्रं स्फुरति किं त्वहमवच्छि
न्नं न ब्राह्ममिति विशेषणं शः शुद्ध आत्मा अहंकारविशिष्टो वा शुद्धं करोपाधिको वा नाद्यः स्वद्वयस्व
प्रकाशात्वात् द्वितीय अहंकारत्मकस्य मनसो विमनोवेद्यत्वमिन्यन्तीन्द्रियत्वद्वयः आत्मा अयं न जी
येत् अहंकाराकारज्ञाप्रतीतिर्न स्यात् उपाधेरुत्पत्त्या ज्ञानविषयकोटावप्रवेशात् न चापि तदाकारवाद
त्वे साकारवादप्रसंगात् सुषुप्तौ मनसोऽपि अज्ञानप्रतिभासान् मनसस्त प्रतीतिकारणाना तु पपत्तेः

ननु केयं सिद्धिः उत्पत्तिर्ज्ञप्तिरिति नाद्यः अनादेस्तदभावस्येष्टत्वात् न द्वितीयः साक्षिसिद्धत्वेन न दः भा
वान् मैवं ज्ञानस्य साक्षिसिद्धत्वे साक्षिणोऽसंगत्वं प्रसंगात् संबंधविनाचा प्रकाशकत्वात् न च परमार्थि
भेदः (क संबंधाभावेऽपि कल्पितसंबंधोऽप्येवेति वाच्यम्)

तस्मात्प्रविशेध्यात्साक्षिमेवाज्ञानमिति धर्मिणो ज्ञानस्य
सिद्धिरेवेति तदसिद्धिरिति सिद्धेति साक्षिरेवेत्यत्र ज्ञानस्य निरस्यति मैवमिति साक्षी किं स्वसंबद्धं प्रकाशयति
उताऽसंबद्धं साध्यमप्यसिद्धात् प्रसंगेन दूषयति अज्ञानस्येति तथाचाऽसंगेन हि सज्जते इति युक्तिविरोधप्र
संग इति द्वितीयं दूषयति संबंधविनेति प्रदीपदो संबद्ध एव प्रकाशकत्व दृष्टेरिति हेतुसमुच्चयार्थश्च का
रः ननु संबंध एवाज्ञानेन साक्षिणोऽग्न्येति किं काल्पनिकः किं वा वास्तवः नात्यः अत्र समर्थविशेषण
त्वात् न हि काल्पितः सर्वः प्रदीपे न भास्यते न वा तेन संबंधः प्रदीपस्य पारमार्थिकः अथ संबंधमात्र
मग्नं तर्हि कल्पितः सोऽप्येवेति सिद्धांतिशंका मनूय दूषयति न चेति संबंधकल्पने किं साक्षिरनादिवा
साक्षिचेत् तर्हि कल्पकसंबंधतत्संबंधिभ्यामन्यदुत्तेजदेव नाद्यः संयोगे संबंधिनोऽन्यत्र संबंधोपादानत्वाद्

वे. सु. टी.

८४

ननु सादिरधास स्यात् ननु भावित्वे कार्यत्वाद्भवत् तत्र सामर्थ्ये वा ननु ध्यासमानमज्ञानमनादीनि किं तत्र सामग्री
करिष्यति इत्याशयः न चेति वाधैको नैव मध्यासत्वं न चाज्ञाने वाधिकमस्तीति नाज्ञानमध्यस्तमित्यर्थः
अज्ञाने वाधिकमाशङ्कते विद्येति किं विद्यानिवर्त्तनं वाध्यमुक्तं लिप्यन्तं स विद्यानिवर्त्तनं वाद्ये पूर्वज्ञानस्योत्तर
ज्ञाननिवर्त्तनस्य वाधो न स्यादित्यभिप्रेत्याह नेति द्वितीयं दूषयति अन्ये न्येति विकल्पितत्वं सिद्धे ज्ञानवाध
त्वे ज्ञानवाधत्वे च कल्पितत्वमित्यन्या न्याय इत्यर्थः ननु पूर्वोक्तदोषाः किमज्ञानस्य स्वरूपमुपलभन्ति

59

न चानादिरयमध्यासः अध्यासत्वासिद्धेः विद्यावाधत्वात् तत्सिद्धिरिति चेन्न अन्योन्याश्रयान्न
न चेते दोषा वस्तुनो वस्तुत्वापहारकाः कल्पितस्य चाज्ञानस्य किमेने कुर्यु स्वतएव न स्पवस्तु
त्वाभावात् अतएवोक्तं अलंकारोद्दयमस्माकं यद्युक्तिप्रमाणाभ्यां दुर्घटत्वं सुघटत्वं कल्पितत्वं
दुर्घटं भवेदिति वाच्यं कल्पितत्वं सैवाद्याप्य सिद्धत्वात् ॥ धर्मिण एव दिसिद्धेः ॥ श्रीरामचंद्राय नमः

उक्तवस्तुत्वं नाद्यः अहमज्ञ इति प्रतीतिसिद्धेरज्ञानस्वरूपापत्त्यापयोगात् न द्वितीयः इष्टापत्तेरिति सिद्धं
तिमतमनूय दूषयति न चेत्त्यादिना अज्ञानस्य कल्पितत्वे सिद्धे दोषरपि न देवसंभाय न इति स्याद
वेष्टापत्तिः न च कल्पितत्वं सिद्धमिति कथमिष्टापत्तिरिति न च वाच्यमित्यत्र हेतुमाह कल्पितत्वं
स्येति न चेते एव दोषास्तर्ह्यविद्यायां कल्पितत्वं साधयिष्यन्ति तत्राह धर्मिण एवेति सिद्धे धर्मिणि दो
षस्तत्कल्पितत्वं साधनीयं नाद्यापि धर्म्यज्ञानं सिद्धं अहमज्ञ इति प्रतीतेर्ज्ञानाभावविषयत्वादित्यर्थः ॥ ॥

रामः

८४

नन्वेतानं यदि निरूपणपथमवतरेद्वत्तु तदोपादानं वानिमित्तभावं वा तदेव नास्ति वक्ष्यमाणमुक्तेरिति शङ्कते नन्विदं
मिति अनवस्थादीति अनवस्था च तस्या च तस्या दी चानवस्थादयस्तेषां प्रसंगादित्यर्थः अनवस्था या अपादिभूता व
न्योन्याश्रयचक्रकाव्यो दोषो अज्ञानान्तरात्वेष्टो अन्योन्याश्रयः तृतीयाज्ञानस्वीकारे च क्रकं चतुर्थं अनवस्था
त्यर्थः यद्वा न ताज्ञानस्वीकारस्तदा स्याद्ययनेताः ज्ञानपरंपरावगाहिनी संवित्स्यात् न च सा स्तीति प्रमाणाभावे
आदिपदेन गृह्यते ब्रह्मविद्या कारणमिति पक्षे च यति न द्वितीय इति किमन्योपदिने ब्रह्मविद्या कारणं म तेषु
हं नाद्यः उपधानस्याविद्याजनककार्यं अन्यतरस्याविद्यातः प्रागसत्त्वात् द्वितीयं इष्यति ब्रह्मरा इति कूटस्थत्वा
दित्यर्थः कारणत्वमंगीकृत्यापि इष्यति अनिर्मादेति शुद्धं ब्रह्माज्ञानकारणं चेत्तर्हि मुक्तस्यापि संसारः स्यात्

नन्विदं अज्ञानकार्यविकार्ये वा आद्ये किमस्य कारणं अज्ञानं ब्रह्म वा नाद्यः तेनैव तज्ज्ञाने आत्माश्रयान्
अज्ञानान्तरानुसरणे त्वनवस्थादिप्रसंगान् नाद्वितीयः ब्रह्मलोकारात्वात् अनिर्मादिप्रसंगा
च्च द्वितीयेत्वनादिभावस्यानिवृत्तिप्रसंगः ब्रह्मवत् न च कल्पितत्वाकल्पितत्वाभ्यां विशेषः कल्पनासा
(मग्नभावेन कल्पनानुपपत्तेः) ॥

सारकारणमज्ञानस्य सामग्रीत्वेन पुन्य ज्ञेयवशकत्वादित्यर्थः अनादीति विषयमज्ञानं न निवर्त्तते अनादि
त्वे सति भावत्वा ब्रह्मवदित्यर्थः धरादायैकांतिकत्वपरिहारादनादीति विशेषणं प्रागभावेऽपि चारप
रिहास्यविशेषं अज्ञामिथ्यात्वं मुक्ताधिनाशं च निराचरे न चेति साधनव्यापकत्वादिति हेतुमाह क
ल्पनेति सादृश्यं पूर्वसंस्कारो दोषश्चेत्तत्र कल्पना सामग्रीतदज्ञानकल्पनेनास्ति अज्ञानं यदि क
ल्पितं तर्ह्यतन्मत्वेन तत्कल्पितमित्यात्माऽधिष्ठानं न चात्माज्ञानयोः सादृश्यमस्ति निरवयवत्वात्
न चापूर्वसंस्कारो दोषो वास्ति तयोरेतानां पूर्वकत्वेनाज्ञानान्तरागसिद्धेरित्यर्थः ॥ श्रीरामचंद्राय नमः

ननुपरिचितमधिकारणत्वं किमिति श्रुतिर्वक्तिमिः प्रयोजनत्वात् तत्राह ब्रह्मेति श्रुत्या र्थत्वं साधयति एकमेवेत्यादि
ना तस्या इत्यंतेन ननु सर्वेषां वेदां ज्ञानां ब्रह्मपरत्वं ब्रह्मपरत्वं समन्वयार्थः तत्र वेदां नैकदेशा स्यात्ज्ञानकारणापरत्वे कथं
नापसिद्धं तत्राह नचेति किमर्थं तत्र हि श्रुत्योच्यते इति तत्राह तस्येति कारणात्त्वस्यार्थः श्रुत्यं ज्ञानेदं चि
दात्मनो नानादुःखित्वप्रकाशपत्त्यादिभेदपरं प्रतिभासो धर्मस्तन्निमित्तत्वेनाज्ञानकारणावाद इत्यर्थः न
जीवात्मनि दुर्लभं विषयकरणादोषान्न भ्रमः सविदि स्यादपि नु भवति मोहात्केवलसादेवमेव भगवन्निधरमात्मन्यदि
द्वितीये विचित्राहुयमतिरियमस्तभानिरस्ताने हेतुरिति किमिति मुख्यापादानकारणत्वं श्रुतेः प्राच्याप्यनि

ब्रह्मकारणाश्रुतेरन्यार्थत्वाच्च एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेरद्वितीयत्वं तावद्ब्रह्मणः सिद्धं तत्तत्कथं संभाव्य
तामिति कार्यकारणयोरेकत्वावलोकासिद्धः ब्रह्मापि जगत्कारणमिति कथमसंभावना स्यादित्यप
द्वितीयसंभावनावुद्धिमात्रप्रयोजनत्वात्तस्याः नचाज्ञानमपि जगत्कारणं श्रुत्या विवक्षितं तस्य भ्रम
निमित्तमात्रत्वेनैवोक्तत्वात् कार्यकारणावादस्य वेदांतवह्निर्भूतत्वात् विवर्तवादे स्यैव वेदांतवादत्वात्
किं जगत्कारणमिति पृष्टे प्राप्ता प्रतिभानिमित्तमात्रप्रयोजनतयाऽज्ञानकारणमित्यभिहितत्वाच्च ॥

कालीतमकालितं वाः

राय

मित्रमात्रपरत्वाकल्प्यत इति तत्राह कार्येति सदा सतोः कार्यत्वानिर्गुणत्वात् व्यापारवत्कारत्वे व्यापारस्या
कार्यत्वे सदा कार्यप्रसक्तेः कार्यत्वेऽनवस्थाप्रसक्तेः कार्यकारणभावस्य कल्पितत्वेन प्रमाणायोग्यत्वात् तत्त्वे अकल्पिते
वादेनापत्तेर्वेदांतवादवह्निर्भूतः कार्यकारणावाद इत्यर्थः यद्वा कार्यकारणावादे श्रारंभयादस्य परिणामवाट
स्य वा प्रसक्तेस्तत्त्वानिष्टत्वाद्देदांतवादवह्निर्भूत एव स इत्यर्थः कस्तर्हि वेदांतवाद इति तत्राह किं
नेति एकस्य तत्त्वात् प्रच्युतस्य पूर्वविधरीता सत्त्वानेकत्वाभासो विवर्तः नचेत्तस्या काल्पनायां माया
तु प्रकृतिविद्यादित्यदिवाक्ये प्रकृतिशब्दा विरुध्यत इत्याशंकोपादानत्वं बोधकवाक्यस्य गत्यंतरमाह

किं जगत् इति ॥

उत्थाः रजताकारप्रतीतेर्विवर्तः

विद्येयः

श्रोतव्याचष्टे दृश्यत्वादीति जगतोऽकारणमित्यन्वयः ननु विद्यानामविद्यया अभवः सच न जगदुपादानं तत्कार्य
स्वभावत्वात्तत्राह अनिर्वचनीयेति सदेतद्विलक्षणोत्तरार्थः जगदुपादानत्वसिद्धये विद्याविशिष्टाया अनिर्वचनीय
ननु तथापि जगतः सत्त्वेन प्रतीतेः सत्त्विलक्षणाऽविद्या कथं न दुपादानं तत्राह अनिर्वचनीयस्येति तत्र प्रमाणमाह
दृश्यत्वादीति विमते सत्त्विविक्तं दृश्यत्वात्परिच्छिन्नत्वात्संभूतवदित्यर्थः अपरोक्षत्वाच्च नासत् ततः सदेतद्विल
क्षणमनिर्वचनीयं जगदित्यर्थः तथानिर्वचनीयस्य जगतोऽनिर्वचनीयमज्ञानमेवोपादानं युक्तं कार्यका
रणभावयोस्तुल्यत्वादिन्यर्थ एवकारव्यावृत्त्यमाह तद्वलेति ननु श्रुत्या चेत्कारणत्वा बोधने कथमात्मा

दृश्यत्वाद्यनुमानसिद्धाऽनिर्वचनीयस्य जगतोऽनाथनिर्वचनीयाधिदैवकारणं न ब्रह्म तस्य कूटस्थस्य का
र्यकारणाविलक्षणात्वात् तदेतद्ब्रह्मा पूर्वमनपरमन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्मसर्वानुभूतिरिति श्रुतेः क
थं तर्हि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं श्रुतौ प्रसिद्धं जगत्कारणाधिष्ठानत्वेन कारणोत्पत्त्येव चारात् ॥ ॥

तद्विलक्षणस्तत्राह तदेतदिति तदेतदज्ञानादिविषयं जगद्ब्रह्मैव न जगतोऽन्तरमस्तीत्यर्थः अपूर्वमकार्यं न
विद्यते अपरं कार्यं यस्य तदनपरमकारणमित्यर्थः न सामान्यं ब्रह्मेत्याह अनेतरमिति तर्हि विशेष इति तत्राह
अवाह्यमिति अवाह्यज्ञानानुगतमित्यर्थः तस्य परेऽज्ञाने निरस्येति अयमिति अपरोक्षमित्यर्थः आत्म
नः संसारित्वव्यावर्तनायाह ब्रह्मेति आत्मानं विधिनिष्ठि सर्वानुभूति सर्वात्मा चिदात्मत्वादननुभू
रिति सर्वात्मा चिदात्मत्वादननुभूतिरिति इति शब्दः पूर्वपरामर्शाद्यः तस्य पूर्वोक्तं विज्ञानं कर्तव्यमिति वे
वेदाज्ञानदुल्लेधने संसाराऽनर्थप्रसक्तिः तत्कारणोच्चात्मनः कृतकृत्यतेत्यर्थः कूटस्थत्वात्करत्वं स
च अत्यानिधिज्ञत्वात् कारणश्रुतेर्जगदुपादानाज्ञानाधिष्ठानत्वेनाप्युपपत्तेर्न ब्रह्मकारणं किं ज्ञानं मे
वेत्यर्थः ॥

अथैतदोषपरिहारायैवधर्मोपपादकोधर्मरवभेदकमित्यत्रूपभेदादन्यः स्वीक्रियते तर्हि सकिंभिन्नइति।
 आद्यं दूषयति वस्तुति स्वरूपभेदादप्येव धर्मभेदस्तर्हि तिः स्वरूपः स्यात् किंभिन्नद्विधाभूतस्य चाश्रयत्वानुप
 पत्तेर्निराश्रयत्वस्य सति न निरूपणाय मर्हतीत्यर्थः निराश्रयत्वमुपपादयति नहीत्यादिना द्वितीयं दूषय
 ति अभिन्नेति किंच पटप्रतियोगिकोभेदो धटस्य स्वरूपधर्मोवा आद्ये संप्रतियोगिकभेदस्य धटस्वरूपत्वे
 भेदस्य घटाद्वैतसंगः घटधर्मत्वे पटोपि घटधर्मतामियात् किंच स्वरूपस्य भेदत्वे संशयायुद्धेदप्रसंगः इत्या श्रुति कारुपत्वे
 दिदोषमभिधेयभेददूषणमुपसंहरति तस्मादिति सर्वथेति स्वरूपभेदपदोपीत्यर्थ किंचाविद्यातप्रपंचस्य

वस्तुस्वरूपान्निरिक्तस्य तस्य निःस्वरूपस्य निराश्रयस्यासिद्धिरेव न हि भिन्नाश्रयत्वाश्रयोभवति अ
 न्यथा ध्वस्नेपि घटोजलाधारः स्यात् अभिन्नेनाश्रये भेदो विरोधादवनिवर्तते तस्मादलमने।
 नात्मविचारेण सर्वथा प्रत्यक्षोदेरात्मानात्मभेदगोचरं नास्तीति सिद्धं यदुक्तं जगत्कारणवि
 षयश्रुत्यो रज्ञानब्रह्मगोचरयोर्मियो विरोधइति तन्न ब्रह्मज्ञानाज्जगज्जन्मब्रह्मणो कारणत्वतः
 (अधिष्ठानत्वमात्रेण कारणं ब्रह्मगीयते ॥ ॥

साक्षिभाजसिद्धस्य प्रमाणायोग्यत्वात् तत्प्रतियोगिकभेदस्य कल्पितत्वान्नपारमार्थिकाद्वैतइति न
 च प्रपंचस्य ब्रह्मकारणत्वं अविद्योपादानत्वं प्रतिपादकवाक्यविरोधान् तर्हि ब्रह्मकारणत्वप्रतिपा
 दकवाक्यान्त्रोभयमपिकारणमिति यदुक्तं न दन्त्यदूषयति यदुक्तमित्यादिना तन्नेति नेतिप्रतिज्ञा
 योहेतुमाह ब्रह्मेति अज्ञानमेव जगदुपादानमित्यर्थः अनभयजकारणत्वप्रतिपादकवाक्यसद्भावेकथ
 मयं नियमस्तत्राह ब्रह्मण इति अविकारित्वादिन्यर्थः सदेवसौम्यदमग्र आसीदित्यादिवाक्यानां ब्रह्म

श्रुति कारुपत्वे
 अधिष्ठानत्वे
 कारणत्वे
 जगदुपादानमायाश्रयत्वमात्रेणोत्पत्त्यर्थः

द्वितीयं हेधाधिकल्पद्वययति तेषांचेति विशेषणविशेष्यसंबंधानां प्रत्येकं विशिष्टत्वे केवलदोषमिविनि
 वृत्त्यवहारस्यात् न च सात्त्विकेवलस्य दंडस्य तद्व्यवहाराजकत्वात् एवं विशेष्यसंबंधयोरप्युक्तं समुदायः कि
 मेतेभ्योतिरिक्त एव एते एव वा आद्ये द्वयं पूर्वमुक्तं द्वितीये प्रत्येकं तद्व्यवहारायतिः नहि पूर्वोक्तदोषा
 यनुत्तये विशेषणविशेष्ययोस्संबंध एव विशिष्ट इति नेत्याह नचेति किं विशेषणादिव्यावृत्तः संबंधो विशि
 ष्टमुननत् उपलक्षितः आद्यनिर्वासे हेतुमाह विशेषणोति अपिशब्दे विशेषणादिदृष्टान्तायः द्वितीयं द
 षयति विशेषणोति तद्व्यवहारो विशिष्टप्रयुक्त व्यवहार इत्यर्थः नहि देवदत्तग्रहप्रयुक्तो व्यवहारो ग्रहोपल
 क्षणोका केदृश्यते किंच स्वरूपं भेद इति वदन् प्रष्टव्यः किं मस्वरूपप्रतियोगिकः उक्तस्वरूपप्रतियोगिकः

तेषांच प्रत्येकसमुदायाभ्यां विशिष्टव्यवहाराजननात् न च संबंध एव विशिष्टं विशेषणवि
 शेष्ययोस्तद्व्यवहाराभावप्रसंगान् न च बलस्वरूपं भेद इति शंकि तु मपिशब्दं न स्पष्टिदारणा
 त्मनोवल्लस्वरूपनाशस्वरूपत्वात् नास्तत्प्रतियोगिनोरभेदासंभवात् नहि परविदारणं
 १५ विशेषणविशेष्यसंबंधा इत्यत्र संबंधेति तद्व्यवहारादर्शनात् १ भोदु उपदि १ (परस्वरूपं ॥ ॥

नायः निः स्वरूपस्य तुल्यत्वेन न तत्प्रतियोगिकस्य भेदस्य तुल्यत्वापत्तेः द्वितीयं दृष्टयति नचेति अयमर्थः
 स्वरूपप्रतियोगिको भेदः किं प्रतियोगिन एव स्वधर्म उ तद्धर्मिणः नायः इत्याह नाशेति तत्र हेतुः तस्येति विद्
 विदारणोऽतिस्मृतिरित्यर्थः एतदेव स्पष्टयति नहीति न द्वितीयः स्वरूपत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन
 दनधिकरणस्य धर्मित्वेतिः स्वरूपत्वादाश्रयत्वादाश्रयानुपपत्तेः अथ स्वरूपभेदेन स्वरूपत्वं प्रतियोगिता
 वच्छेदकं किंतु वैधर्म्यस्वरूपभेदस्य सर्वत्र वैधर्म्यव्याप्त्यादिति चेन्न वैधर्म्यं हित इति त्वेति नदि तत्र
 वृत्तिः न चेत्तरशब्दार्थभेदज्ञानाधीनज्ञानं प्रतियोगितावच्छेदकज्ञानाधीनं च भेदज्ञानं तथा चान्योन्याश्र
 य इति ॥

वे. सु. टी.

८१

62

ननु कथमपि प्रपञ्चभेदः प्रामाणिकत्वेन तावताप्यः सति कृतिरिति तस्याप्येवमप्यहं न चेति भेदस्तावदतिरि-
 क्तस्यैव न स्वीक्रियते इत्यात्मकत्वेन तस्यैव प्रामाणिकत्वात् प्रत्यक्षादिविषयत्वनिषेधाच्च न भेदस्यैव स्वरू-
 पत्वेनापि प्रामाणिकत्वेन तस्यैव सधैः प्रत्ययवेद्यात्वं मुपहितं एव न मुद्गदिति भावः विशिष्टस्वरूपमेव न हि भे-
 दोस्तु न त्रोटकदोषाप्रसंगात् प्रसंगादित्याप्येव द्वितीयमनुवदति द्वितीय इति विशिष्टस्वरूपं भेद इति
 तिपक्षे पीठं विवेचनीयं विशेषणविशेष्ययोर्भेदे सति विशिष्टस्वरूपांतरं विशेषणादिभेदादन्यतर-
 निवक्तव्यं उत्तविशेषणादिभेदाभावविशिष्टस्वरूपं भेद इति वक्तव्यमिति विकल्पाद्यमनुवदति वि-
 शेषणोक्ति आद्यं पक्षमगीकारयित्वा दूषयति न याचेति विशेषणविशेष्यभेदो विशिष्टस्वरूपोपपादकः

न च तदप्युपपद्यते न च दूषागृह्यते नैव वाचाना न्येदेवैतत्प्रसक्तकर्मणा चेत्त्यादिश्रुतिविरोध-
 संगत्तु द्वितीये विशेषणविशेष्ययोर्भेदविशिष्टस्वरूपांतरं भेद इति वाच्यं तथा च तत्राप्यन्यत्रा-
 प्यन्यदिति सैव दुरुत्तराः न च स्यात्प्रभेदे वा विशिष्टस्वरूपासिद्धि न वा विशिष्टस्वरूपं प्रत्यक्षा-
 दिगोचरः तस्यापि शुद्धवस्तु स्वरूपवन्निर्धर्मकत्वात् न हि त्रयादिविशिष्टस्वरूपादयः संति तच्च
 विशिष्टं नाम किंचिदस्त्यस्ति विशेषणविशेष्यनसंबंधानिरिक्तस्य तस्याननुभवान् ॥

किं विशिष्टं भेद एव उत्तमेदांतरं आद्ये आत्माश्रयः द्वितीये अन्योन्याश्रयः अथ विशेषणविशेष्यभेदोप-
 पादकत्वं तृतीय एव विशिष्टभेदः स्वीक्रियते तदा च क्रकं चतुर्थेऽनवस्था इत्यर्थः द्वितीयपक्षे दूषयति अ-
 भेदे चेति विशेषणविशेष्ययोर्भेदेऽन्यतरपरिशेषाद्विशिष्टस्वरूपासिद्धिरित्यर्थः विशिष्टस्वरू-
 पात्मकभेदस्य प्रामाणिकत्वेन तस्यादिति हेतुं तस्मादहं न चेति किंच विशिष्टस्वरूपं कित्तु भेदः तत्र
 विशिष्टं किंच विशेषणादिभ्योऽन्यदुक्तानन्यत् ॥ ॥ आद्यं दूषयति ॥ न चेति ॥ ॥

शिव
८१

ततश्च सर्वसर्वभेदोच्छेदात्सर्ववैतनमेव तत्त्वमसदिवावद्यावगम्यमित्यभिप्रायः सिद्धइत्युपसंहरति अत इति यत्तु
पूर्वपक्षोऽस्वरूपभेदः प्रत्यक्षादिगोचरइति तादृशार्थान्नवेदान्तप्रामाण्यमिति तदूषयितुमनुवदति यच्च इति अ
त्रसहिष्णयत्वेनेति परां चित्वा नीतिश्रुतेः प्रत्यक्षादेरनात्वविषयत्वमित्यर्थः स्वरूपस्य सद्रूपत्वेनात्मत्वान्न त
दात्मनिभेदे प्रत्यक्षादिप्रवृत्तियुक्तेति भावः ननु सर्वप्रत्ययवेद्यं स्वरूपमिति भवतो मतं तत्कथं न स्य प्रत्य
क्षाद्यविषयत्वमित्याशङ्क्य हेतुतरमाह स्वरूपस्यैति स्वरूपस्य शुद्धत्वमुपाध्य संसृष्टं विशिष्टत्वमुपाधिसंबंधकं
त्वं आद्यइति शुद्धस्वरूपमेव भेदइति पक्षस्तथैव व्यवहारेति अयमर्थः ब्रह्मणि तावन्न स्वाभाविको धर्मोऽस्ति अचिका
रिस्वभावत्वात् औपाधिकरूपमध्यसंसृष्टं न संभवतीति शुद्धपदमहिम्नानिर्धर्मकत्वं वक्तव्यत्वेन प्राप्तं तथा च

अतः श्रुत्यभिप्रायपरिज्ञानविज्ञं भित्तमेतद्व्याप्तात्समेदेनाहैतद्वन्निरिति यच्च स्वरूपं भेदः प्रत्यक्षादिगोच
रइति तदतिशुद्धं प्रत्यक्षादेरसद्विषयत्वेन स्वरूपगोचरत्वात् स्वरूपस्य भेदत्वात्पपत्तेः श्रुत्युक्त इति चेत्
श्रुत्युक्तिं शुद्धं सर्वधर्मविनिर्मुक्तं स्वरूपं भेदः किंचिद्विशिष्टं ज्ञायेत्यवधारयेत्तत्रापि न स्पष्टा स्मृतिवक्त
व्यं तथाच सर्वव्यावहारिकानां सदा सर्वधर्मविनिर्मुक्तं मस्यूलान्नरावि साहसिद्धं सदात्मकं ब्रह्मेव नामा
(नरेण प्रत्यक्षादिगोचर इत्युक्तं स्यात् ॥ ॥ ॥

वदरविषयमपि नास्तीति वक्तव्यं तथा हि यद्यपि गोदे
श्रुतिर्वदनेन वाच्यमिति वाच्यं ननु धर्ममादायैव राह्य हे निस्तदभावे कथं सा स्यात् स्वप्रकाशात्वादेव न द्विती
यः न तोष्यवद्वादानादंस्वरूपमप्यन्यमिति न त्वेवं किं न तत्तन्नाह न तथा चेति न न्यस्यूलमिच्छन्नजः प्रसह्य
र्थकत्वादभावनूपनावसराः स्यादिति नेत्याह सदात्मकमिति कल्पितस्य स्यूलत्वादेरधिष्ठानभेदेना
सत्त्वादसदभावस्य भावत्वात्सदात्मकं ब्रह्मेत्यर्थः नामान्तरेणोक्तिभेदः प्रत्यक्षादिगोचर इति वदनाभेदस्यो
क्तस्वरूपान्मकब्रह्मानन्तिरेकान् ब्रह्मैव भेद इति संज्ञान्तरेण प्रत्यक्षादिगम्यमित्युक्तं स्यात् तथा च नानि
व्यापतिरिति भावः

٥٠

लासंगधिसेतिचपदंज्ञेयंतत्प, लमाहस्वामंदेति॥

सदनमन्त्र
प्रधानत

कथं तर्हि तयो रभे दोषो धत्त इति जिज्ञासा माह किं त्विति जिज्ञासितं स्व रूपमुपपादयति प्रत्यगिति मुद्रांतः करणो वधारयतीत्यन्यः
ननु वा ये योग्यता संपत्तये पदार्थज्ञान प्रथमत्वात् कार्यज्ञानस्येति मन्वान स्वपदार्थमुद्रि प्रकारमाह जागरेत्यादि निमित्तम् ।
त्यं तेन विज्ञानं व्यावर्तयति प्रत्यगिति सर्वोत्तरेत्यर्थः एतेन विशेषणो न साक्षि साक्षा न्वयः अतिरेको सूचितो अथ स्यादीनाम
ध्यातृत्वेनोत्पत्तिरुपधिकरणं विनिनष्टि कूटस्थ इति अधिकारिणीत्यर्थः तेन वस्तुतो विकाराभावात् ज्ञानवशादेवाभ्याका
रत्वेत्यर्थः एतेन कार्यकारणान्वयव्यतिरेको सूचितो दुःखित्वपरमप्रेमास्पदत्वात्मान्वयव्यतिरेकं सूचयितुं विनिनष्टि
अनर्थज्ञानमिति व्यभिचारीति व्यभिचार्यनुगतत्वात्मान्वयव्यतिरेकं सूचनाय विशेषणं सर्वपदं पूर्वोक्तमुपस्थापयति
तत्रैव कूटस्थ इत्यर्थः तस्याधिष्ठानयोग्यतामाह अनुगत इति स्वसत्ताप्रदेशकृतिपदत्वमुपपादयितुं विनिनष्टि साक्षि
णीति एतच्च विशेषणद्वयं अन्यथाप्युपपादनेषु पयुज्यते एव उपलक्षणं चेन्न तत्परमप्रेमास्पद इत्यपि बोद्धव्यं अध्यातृ
त्वस्य फलमाह इतीति इति शब्दो हेतौ यतो ध्यातृमत्तस्तदधिष्ठानमुक्तं चैतन्यं तद्देहेन स्वातंत्र्येणोत्पत्तिं यावत् तस्याध

किंतु प्रत्यक् चैतन्ये कूटस्थे जागराद्यवस्थात्रयं कर्तृत्वाद्यनर्थज्ञानं च व्यभिचारि सर्वतत्रैवानुगते साक्षिणि न्युध
त्तमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदतिरेकेण तत्स्वरूपं नास्तीति निश्चित्य मुद्रेन प्रत्यगात्मना ब्रह्मणो रभेदसि
द्ध्यर्थं ब्रह्मण्यपि जगत्कर्तृत्वपर्योदात्तादि आकाशादिकंच जगज्ज्ञानमननुगतमनुगतेनास्मिन् सच्चिदा
त्मन्यध्याशेषिमसङ्गं त्वैव प्रतिपन्नमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदध्याशेषमापवादत्वात् तदध्याशेषमाश्रित्य प्रवृत्तेरुचि
(वाक्यं समनंतरप्रवृत्तेन नेत्यादिवाक्येन चावधा

तस्य स्वरूपं सज्ञानास्तीति निश्चित्यावधारयतीत्यन्यथः त
दवधारणप्रयोजनमाह मुद्रेनेति ब्रह्मण्यपीत्यपि वाच्यः प्रत्यक् चैतन्यपरामर्शार्थः पूर्वोक्तचतुर्विधान्वयव्य
तिरेकसिद्धये विनिनष्टि अननुगतमित्यादिना अधिष्ठानमून्यामिति बोद्धव्यं संभवाच्चष्टे सदिति स्फु
टित्वस्वरूपप्रदशनाय विनिनष्टि अधिष्ठानं चिदात्मनीति अधिष्ठानभेदेना सत्तस्य प्रमाणगम्यत्वे पराह
भांत्येवेति इत्थं भावेत्तीयात्तादात्म्येनैव प्रतिपन्नं अतएवाह न्यसदिति वस्तुतो सदित्यर्थः अवधारण
क्रियायां साधनमाह इत्यन्वयेति चतुर्विधान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः अन्यथव्यतिरेकयोः तर्कत्वेन
समाना मात्रहेतुत्वेपि प्रमाणत्वादवधारणे हेतुत्वं न संगच्छते इत्याशंकाह नेतीति ननु निषेधः पक्षि
पक्षे कसदभावकथं स इति न ज्ञाह सखीति न हि प्रामाणिकत्वात् निषेधः इति चेन्न अधिष्ठानप्रत्युपस्था

पितानुवादत्वात् किमर्थं तर्हि अतिरनुवदतीति चेन्न ज्ञाह
॥ अध्याशेषेति ॥

٧

69

शिव
ॐ

शिव
ॐ

ननु यथा प्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यत्ववादिभ्यः श्रुतयः संति तथाऽज्ञानकार्यत्ववादिभ्योपीति शङ्कते न न्यज्ञानेति तत्र हेतुः
मन्युनेति साभासाज्ञानं मन्युः तद्देदमिति नदिनिवीजावस्थं ननु दुच्यते एति ह्यप्रयोगे दृशवः इदमिति व्याकृतावस्थं
नदिदं शक्योः सामानाधिकरण्यत्वेनोक्त्यावस्थं ननु गतयः कृतमवगम्यते नदिदं जगदव्याकृतं साभासा
साज्ञानान्तरकमेवासीदित्यर्थः इदं इति इदं परमेश्वरो मिथ्याभिमानेन ननु परमार्थतः पुरुषोवदुत्पद्यते ग
म्यतेत्यर्थः ननु मन्युः व्याकृतादिशब्दाः नाज्ञानमात्रवाचकास्तेषां मज्ञानान्तरावस्थापकत्वादित्याशं
क्यसाक्षात्मायादिपदं किं वाक्यमुदाहरति मयां चित्त्वादिना प्रकृतिरुपादानेतामिदमर्थः कार्य
कारणयोः साभ्यादित्यभिप्रायः नासदासीदिति असद्भावः सद्भावः तदुभयमपि नासीत् तमः एवासीत्
तमः शब्दावरणाप्रधानाज्ञानस्य वाचक इति पक्षाश्रय इति यावत् पूर्वोक्तार्थे श्रुतेरनुगादिकां दुक्तिमप्याह
मायामात्रमिति उत्तरतंत्रे तत्तीये स्थितं अत्रेदं विषयवाक्यमात्मनेति स यत्र प्रसूयति इत्युपक्रमेण तत्र

न न्यज्ञानकार्यत्वमपि बहुषु श्रूयते मन्युने वेदमावृत्तमासीत् तद्देदं तर्ह्यमाकृमासीत् इदं माया ॥
भिः पुरुषोऽयं मायां नुप्रकृतिं विद्यात् नासदासीत् नो सदासीत् तम आसीदित्यादिश्रुतिभ्यः मा
यामात्रं नुकात्स्न्ये नानभि व्यक्तस्वरूपत्वादिति न्यायाच्च एवं तर्हि कृतीनां परस्परविरोधान्नोभय
रथानरथयोगादित्यदित्तत्र संशयः किं प्रबोधश्च स त्रे विचारमार्थिकार्थं क्रियासमं (मधिकारणमस्तु
र्थी सृष्टिरुक्तमायामयी प्रातीतिकसत्तासाधो मेनादिति किं नावत्प्राप्तं परमार्थी कीर्तिकृतः श्रुतिप्रामा
ण्यात् अथ रथानुययोगान्तरयः सत्तत् इति श्रुतेरथादीनां स विचारस्वरूपे प्रतीयेनै तत्तत्प्रकृतिप्र
मान्मात्रे पारमार्थिको वसृष्टिविनिर्पूर्वपक्षे सिद्धं तयति मायामात्रमित्यादिना नुशब्दः पूर्वपक्षं व्या
वर्तयति नैतदस्ति स्वरूपे सृष्टिः पारमार्थिकीति कीदृकनर्हि सृष्टिस्तत्राह मायामात्रमिति मांमे
व सृष्टिपारमार्थ्यं गंधोप्यस्तीत्यर्थः कुतः कात्स्न्येनानभि व्यक्तस्वरूपत्वात् नरि कत्स्न्येन पारमा
र्थिकवस्तुधर्मेणाभि व्यक्तस्वरूपः स्वरूप इति श्रुतपक्षप्रदृष्टि श्रुतिर्न पारमार्थिकी सृष्टिमाह नतत्र
रथा इत्यादिशास्त्रेण सृष्टिश्रुतिविषयाणां रथादीनां स्वरूपे निषेधाच्च न स सृष्टिः पारमार्थिकी किं न

विशिष्टाद्वैतानां एवेति अत्र नर
स्यः शं कते एवं हि सति ॥

ॐ
वे. सु. टी

येषु स्वतोऽप्रमाणात्तादात्म्यमिदं भयैतुं नैव सुखादि
दृष्टान्तेन संभावनामात्रे तु तात्त्वस्तुतोऽपि द्रष्टव्यं
२० दृष्टमप्यवस्थितं सिद्धिर्न गच्छति नोऽप्यादानं सद्भिदा
नंदवत्त्वमित्येव न गच्छति न दृष्टं न गच्छति ॥

नरहेमुत्तमचलदणत्वेवस्तुपरिच्छेदाद्वाचस्पत्यस्मृत्यात्
नल्लक्षयतीति शब्देपुरुषमस्ति प्रभवत्वेनानुमानस्य संभावित
दोषस्याघोरुपेयत्वेनापान्नेदोषागमानुगाहकनर्कत्वादतीति हि

ननु प्रयति नचेति पदार्थमात्रेऽनुगतत्वेनावश्यकत्वादिति हेतुमाह 'स्वरूपभेदस्येति ननु भेदव्यवहारोपपादकत्वं वैध
र्म्यादीनां नुल्लयनकथं स्वरूपभेदस्यावश्यकत्वमिति तत्राह 'इतरयोश्चेति अनुपान्नाभाववैधर्म्यधारणीकारवैयर्थ्या
त् ननु प्रयोजकत्वेनेति तृतीया इत्यंभावे तथा च तद्वैयर्थ्यामीकारवैयर्थ्यः तत्र हेतुः व्यभिचार इति सर्वत्रानुगतत्वादि
त्यर्थः ननु व्यभिचार्यपि व्यवहारप्रयोजकं किं न स्यादिति तत्राह एककारेति यथा घटो घं परो यमिति व्यवहारेऽनु
गतं घटत्वं सामान्यमेव प्रयोजकं न व्यक्तिरननुगतत्वादस्य योजनोत्तरसिद्धेः संगतं तथा चानुगतव्यवहारे प्रयो
जकमनुगतमेवेति नियतं एवं स्वरूपभेदस्य भेदव्यवहारविषयस्यानुगतस्य संभवेनानुगतमन्येह धर्म्या
दित्यवहारप्रयोजकं न युज्यते इत्यर्थः ननु स्वरूपभेदस्य न भेदव्यवहारहेतुता स्वरूपव्यवहारभेदान्तरमिति

तत्र स्वरूपभेदस्यावश्यकत्वात् इतरयोश्च व्यभिचारान्तरभेदव्यवहारप्रयोजकत्वेनांगीकारवैयर्थ्या
त् एकाकारव्यवहारस्यैकनृपविषयसाध्यत्वमिति न च स्वरूपभेदपक्षे स्वस्मादपि स्वस्य भेदः
स्यादिति वाच्यं स्वस्य प्रतियोगिकोऽतिनिवेशो नास्य धर्मिणो विरहात् धर्मिकोऽतिनिवेशो वा प्रतियो
योगिनो भावात् न च भेदस्वरूपयोः परस्परान्तर्भावेनान्यतरपरिषेधापत्तिः भेदस्य स्वरूपानतिरेका
त् न च स्वरूपभेदः किं भिन्ने भेदव्यवहारप्रयोजको भिन्ने वेति विकल्पावकाशः उपस्थितवस्तुमात्रेण
निप्रतियोगिहानायेकाभांभेदभेदव्यवहारयोजीयमानत्वात् ॥ ॥ ॐ नमः शिवायः नमः गरमा ॥

ह्यवहारदर्शनात् ननु यथा स्वस्मादपि स्वस्य भेदः स्यादिति नेत्याह 'नचेति स्वरूपमितरमापेक्षं भेदव्यवहा
रहेतुरिति प्रागेव निवेदिनं तच्च स्वस्मादपि स्वस्य भेदोपत्तिरिति तत्राह 'स्वस्येति भेदस्य धर्मिप्रतियोगिघटितत्वं
नियमादित्यर्थः ननु स्वरूपभेदयोरभेदो किं स्वरूपभेदप्रविशति स्वरूपव्यवहार इति नायः भेदइत्येव व्यवहारः स्या
न्न स्वरूपमिति नहि ज्ञेयः भेदाकारप्रतीतिरभावप्रसङ्गे स तत्राह नचेति सत्यमितरपरिषेध इति तर्हि किं
परिषिष्यते स्वरूपमेवेत्याह 'भेदस्येति कथं तर्हि भेदव्यवहारः इति चेन्न धर्म्यादिसापेक्षस्य स्वरूप
स्यैव तदाकारव्यवहारहेतुत्वादित्यसकृदावेदितत्वात् इममेवार्थप्रगटयितुं परकीयचोद्यमुत्थाप्य

च
ॐ नमः शिवायः
ॐ नमः गरमा

वे. सु. टी.

मार्गः

13

सदृपादिनमस्येव नचतस्या सदृपतापत्तिः घटभित्तस्य घटांतरस्या घटत्वादर्शनादिन्यर्थं तदस्यामेव हेतुमाह घ
 टादिति ननु घटादुत्पत्त्यभेदे घटत्वादर्शने किं भेदो नरे प्रयोजकं किं वा घटसदृपभेदमिष्टप्रतियोगितो वच्छेद
 कभेद इति मया मन्त्रय दूषयति नचेत्यादिना उक्तदोषेण ति धर्मिप्रतियोगिभेदानां गृह इत्यत्रोक्तदोषेणोत्प
 र्थः द्वितीयमन्त्रय दूषयति नचेति अनात्मसदृपारां वेधर्म्यव्याप्रत्तेन तत्सदृपभेदतदेव प्रतियोगिता
 वच्छेदकमिति ननु घटादात्मनो न निःसदृपतापत्तिरिति हेतुमाह अनात्मेति तयोर्द्वितीयपक्षे इष्टापत्ति
 रिति भावः ननु किं सदृपमेव भेदः उतैसापि नाद्याः इतस्यापि भेदे दोषाभावात् नया हि भिन्ने धर्मिणि
 भेदो वर्तते इत्येव सीक्रियते नचान्योन्याश्रयादिदोषः सदृपभेदभिन्ने धर्मिणि धर्मभेदस्थितेः सदृपभेद

च

घटादुत्पत्त्यभेदे घटत्वादर्शनात् नच घटादेकस्मादुत्पत्त्यैव धर्म्यमस्येवेति वाच्यं स्थितस्यापि न
 स्यात्तदोषेण भेदत्वानंगीकारात् नच वेधर्म्यसत्येव सदृपभेद इति वाच्यं अनात्मसदृपारां मयि वे
 धर्म्यव्याप्रत्तात् यत्तु केचिदुक्तं यथा यथं त्रितयमेव भेदः यथा घटादौ सदृपमन्योन्याभावो वेधर्म्यव
 सामान्यादौ च द्वयमेव वेधर्म्याभावात् अभावे सदृपमेव इतरा संभवादिति ॥ ॥ ॥ ॥

सचेत्तरानपेक्षत्वात् न केवलं सदृपमेव भेदः किं नु सर्वेष्वन्योन्याभावादयो यथा योग्यं भेदादिति कस्यचित्क
 ल्पनामुत्पापयति यत्तिन्यादिना घटादौ भेदत्रयं विविच्य दर्शयति सदृपमिति वेधर्म्यमसाधारणो ध
 र्मो घटत्वादि सामान्यादाविति द्रव्यत्वादित्यं तावन्न सामान्य समवायवृत्तिद्रव्यादिमात्रवृत्तित्वात् न
 सामान्यं सामान्यं समवाये वा वर्तते तयोर्निःसामान्यत्वात् समवायस्य सामान्यवृत्तित्वेऽपि द्विष्टत्वादेव
 धर्म्यत्वात् नस्मात्सदृपभेदो न्योन्याभावाश्च द्वावेव भेदौ सामान्यादावित्यर्थः अभावो न भावाश्च
 यदिति नतत्र वेधर्म्यनापिन ज्ञान्योन्याभावः अभावेऽभावा नंगीकारात् नस्मात्तत्सदृपमेव भेद इ
 त्यर्थः ॥

शिवः

७७

नचवाच्यमितिप्रतिज्ञायांहेतुहेमाहअतिरिक्तेति ननुस्वरूपमपिभेदोयुक्तिवाधितः भिन्ननामभेदाधिकरणं
 नचाभेदेप्राधाराधेयभावइत्येतस्वरूपंभिन्नमितिप्रतीतिश्चसर्वजनसिद्धान्तः कथंस्वरूपंभेदइतिनज्जर नचेति
 ननुस्वरूपभेदशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तंभिन्नमस्तिनवानचेत्स्वरूपंभेदइतिसहप्रयोनस्यात् पर्यायाणां तददर्श
 नादिनिषत्तंइष्ययति नचेत्यादिना स्वरूपपदंनिरपेक्षत्वंनिमित्तमादायप्रवर्तते स्वरूपभेदशब्दस्तुप्रति
 योग्यादिसाधेयत्वमिति न पर्यायतेतिहेतुमाह सव्यवहारइति स्वेभेदशब्दः स्वरूपशब्दश्चातन्त्र्ययुक्तोय
 वहारः स्वव्यवहारस्तस्मिन्नित्यर्थः ननुस्वरूपभेदशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तंभेदोनयुक्तः स्वरूपभेदयोरेक
 तन्मात्रवाचकपदयोः प्रवृत्तिनिमित्तंभेदस्यायुक्तत्वादितिनेत्याह नचेति नजहेतुः एकस्मिन्निति ए
 कस्मिन्देवदेनेपितृपुत्रशब्दप्रयुक्तव्यवहारोयप्रवर्तमानानांपित्रादिशब्दानांपुत्राद्यपेक्षत्वंस्यप्रवृत्तिनिमि

अतिरिक्तभेदागोचरत्वेपिस्वरूपभेदगोचरस्यदुरपक्रमत्वान्नचस्वरूपंभिन्नमितिप्रतीत्यनुपपत्तिः रा
 होः शिरः प्राप्तामनश्चेन्नत्यमिति वदुपपत्तेः नचभेदस्वरूपशब्दयोः पर्यायत्वायतिः **स्वरूपवद्वारे**
 यः **ननु** हेतुनिरपेक्षत्वाभांविशेषात् नचाभेदेनदनुपपत्तिः एकस्मिन्नपिदेवदेनेपितृत्वादिव्यवहार
 र्थपुत्राद्यपेक्षादर्शनात् नचप्राप्राप्राप्रविवेकेनसाधेयत्वमेवभेदोस्तिनिवाच्यं नस्यापिस्वरूपानतिरे
 कान्नचस्वरूपशब्दस्यभेदस्तस्यानिःस्वरूपतापत्तिः ननुयथास्वरूपमेवाव्यंमितिवाच्यम् ॥ श्रीरामजी ॥

तस्यापेक्षायादर्शनादित्यर्थः ननुस्वरूपस्यनिरपेक्षत्वेपिभेदशब्दस्यनज्जहावितरसाधेयत्वमावश्यकं नचा
 चप्राप्राप्राप्रविवेकात्साधेयत्वमप्यदायीभेदशब्दवाच्योस्तु नस्वरूपंनस्यनिरपेक्षत्वादिति नज्जर नचेति
 तस्यापीति साधेयत्वस्यपीत्यर्थः यथाइत्यंयत्नतः स्वरूपेणानिरपेक्षमपिदस्तावितस्यादिशब्देनव्यवक्रियमाण
 मितरसाधेयत्वंनदेवभवति ननुहस्तादिशब्दवाच्यं द्रव्यादतिरिक्त्यते नचाप्रकृतेपीत्यर्थः ननुस्वरूपोद्भिन्नम
 स्तिनवानाद्यः तस्यनिःस्वरूपत्वप्रसक्तेस्तुल्यतापत्तिः अथस्वरूपाद्भिन्नंनस्तिनर्हिस्वरूपमेकरसमेवेति
 ननुयद्यपिस्वरूपप्रतियोगिकोनभेदस्तथापिस्वरूपमेवेतरभिन्नंकिंनस्यात् नचास्वकृतः स्वरूपमे
 वाव्यंमितिचेन्न स्वरूपभेदस्यप्रतियोगिनोनिःस्वरूपत्वेभेदस्यापिनयात्वापत्तेः स्वरूपेनस्वस्यादेव

नचवाच्यमितिप्रतिज्ञायांहेतुहेमाहअतिरिक्तेति ननुस्वरूपमपिभेदोयुक्तिवाधितः भिन्ननामभेदाधिकरणं

किंचि

ॐ

ॐ

वे. सु. टी.

७६

धर्मिणि वर्तते उता भिन्ने न तावदभिन्ने न त्रभेदग्राहकस्य भेदसंगान् अभिन्ने नाम भेदाधिकार
णं तत्र चेद्भेदं गृहीयान् तज्ज्ञानं कथं न भेदः स्यात् यथा यः तर्हि किं त्वेनैव भेदेन भिन्ने धर्मिणि स्व
यं भेदो वर्तते उत भेदो नैराभिन्ने नाद्यः ज्ञात्मा श्रयान् स्वभिन्ने स्वस्पृष्टेः द्वितीयश्चेत् सोऽप्य
भिन्ने धर्मिण्युत भिन्ने इति विकल्पे प्रथमे भेदस्य कल्पितत्वं द्वितीयस्वभिन्ने चेदात्मा श्रयः यद्भे
दनिवृत्तप्राप्त्यर्थं स्वयमागतः स्तेनभिन्ने चेत्तदा न्योन्याश्रयः श्रयेन द्वेषपरिहाराय द्वितीयभेद
स्य भिन्ने धर्मिणि स्थित्यर्थे तृतीयभेदस्वीकारश्चेत्तदा चक्रकं द्वयवधानेन स्वस्यापेक्षणात्
अथ तत्रापि पूर्वदोषनिवृत्तये चतुर्थभेदः स्वीक्रियते चेत्तर्ह्यनवस्था अथ गत्यन्तराभावादनवस्था
प्याश्रीयत इति चेत् तर्हि ते भेदाः किं क्रमेण धर्मिणि वर्तते उत युगपत् क्रमेण चेत्तर्हि धर्मिणोऽ
नादित्वप्रसंगः उत रोत्तरभेदेन पूर्वपूर्वभेदकार्यस्य धर्मिणि भिन्नव्यवहारस्याप्यसिद्धेः पूर्व
पूर्वभेदस्य वैयर्थ्येन प्राकलोपप्रसंगश्च युगपदेन तर्हि भिन्ने भेदस्थितिरिति पक्षद्वयनिः सुपेत्
द्वेषपरिहारायैकविशिष्टः परस्थितिराश्रीयत इति चेत् तर्हि अविनिगममः एतद्भेदविशिष्टे एत
द्भेदस्थितिरित्यत्र नियामकाभावात् किंचैवमिति भेदाः स्वीक्रियेरन् यदि भेदपरंपरावगाहिनी
काचित्संविदुदयमासादयेत् न च शास्त्रीनिप्रमाराभावात् नानेन भेदस्वीकारः श्रयेन दास्य
वदोषपरिहाराय धर्मिप्रतियोगिनोर्भेदश्च युगपदेव प्रत्यक्षमवलंबत इत्युच्यते तर्हि न तावत्प
रस्वरसंस्पृष्टतया भेदग्रहः तत्प्रतीतेवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात् ननु विशेषणविशेष्यभा
वेन तर्हि प्रत्यक्षं भेदं गृह्णानु तर्हि भेदावगाहिरप्यवप्रतीतिविशेषणप्रतीतिरुक्तान्याकाचि
त् न नाद्यः कार्यकारणवृद्धौ रेकत्वायोगात् न द्वितीयः विशेषणत्वेन ज्ञानस्य भेदज्ञानाधीनत्वा
त् स्वतरेण भासमानस्य भेदज्ञानजनकत्वावेदितत्वादिन्यादिदूषणाज्ज्ञातसंग्रहायादिपक्षमिति।

७५

शिव

७६

त्रयार्थः

पूर्वपक्षः-

प्रत्यक्षादेर्भेदगोचरत्वे युक्तिबाधमाशंक्यप्रसङ्गे न चेत्प्रादिना अथमर्थः किं प्रत्यक्षं भेदमात्रं गृह्यते
ति उत्तमधर्मिप्रतियोगिभेदान् गृह्यति नाद्यः धर्मिप्रतियोगिप्रतीतिमन्तरेण भेदस्य प्रत्येतुमशक्यत्वा
दित्येन द्वितीयेपि क्रमेण ग्रहणं किं वा युगपत् यदापि क्रमस्तदापि भेदं गृहीत्वा प्रत्यक्षादिधर्मप्रतियोगि
गिनौ गृह्यति वैपरीत्येन वा यदापि युगपत्तदापि द्विदेवदत्त इति वदितुं शक्यं एव विशेष्यते या गृह्या पुरुष-
ति उत्तां गुलित्रयवत्परस्परसंस्पृष्टनयेति विकल्पसंग्रहायादिपदं धर्मिप्रतियोगिभेदान्
प्रत्यक्षं गृह्यतीति द्वितीयपक्षो नोपपद्यते न प्रादि न क्रमपक्षे भेदग्रहपुरःसरो धर्मिप्रति
योगिग्रह इति पक्षो न युक्तः भेदज्ञानं प्रति धर्मादिज्ञानस्य कारणत्वेनोक्तक्रमग्रहणायोगान्
म धोति द्वावि संकोते-

न चानात्मस्वरूपगोचरत्वेपि प्रत्यक्षादेर्भेदगोचरत्वं धर्मिप्रतियोगिभेदानां गृहे क्रम
योग्यत्वादिविकल्पप्राप्तावात्माश्रयान्योन्याश्रयानवस्थाप्राप्तौ पाविगमत्वाद्यनेक
अथ द्वितीयः न दापीदं विचारणीयं किं स्वरूपेण धर्मादिग्रहणं (दोषग्रासादिति वाच्यम् ॥
भेदनिवृत्त्यकं उत्तमधर्मिप्रतियोगित्वेन वा नाद्यः क्षीरनीरयोस्नादात्म्याप
न्नयोः स्वरूपेण भासमानयोः पितृदीयभेदग्रहणं नापि द्वितीयः घटत्वादिना प्रतियोग्यादि
ग्रहस्य भेदापेक्षित्वेनान्योन्याश्रयान् अतएव न तृतीयः भेदज्ञानाधीनं प्रतियोग्यादिज्ञानं धर्मिभि
न भेदनिवृत्त्यकस्य प्रतियोगित्वान् एवं धर्मिज्ञानस्यापि भेदज्ञानपूर्वकत्वमहनीयं न ज्ञाना
धीने च भेदज्ञानं प्रसिद्धमिति कथं नान्योन्याश्रयः किंच भेदः किं भिन्ने ॥ ॥ ॥

असाधारणपहेतुदोषहेतुत्वेनाह दृष्टान्तेति अप्रमाणानामप्रमाणत्वात्पंताभावाधिकरणं प्रमाण
न्या उभयथापि घटादिकं सप्रदहणं निमित्तसाधकत्वात् अभेदग्राहकं च प्रमाणं तत्त्वमस्यादिवक्तुं
विपक्षः नाभ्यां व्याहृतेरित्यर्थः दृष्टान्ताभासानोहेत्वाभासेद्येवांतर्भावादिति भावः ननु कथं दृष्टान्ता
भावः नाहमीस्वरइति जीवपरमात्मभेदग्राहकस्य प्रत्यक्षस्यैव विद्यमानत्वादित्याशंकाह न हीति
किमिदं प्रत्यक्षं भेदमात्रं गोचरयति आत्मविशेषितं वा नाह आत्मभेदग्राहकत्वासिद्धेः दृष्टान्ताभावस्य
तदवस्थानात् अथ द्वितीयः तज्जात्मशब्देन स्वप्रकाशं संवित्परात्मकं स्वरूपं गृह्यते उक्तकर्तृत्वमिति

दृष्टान्ताऽसिद्धेः न ह्यात्मपरमात्मनोर्भेदग्राहकमानमस्ति नद्योः स्वयंप्रकाशत्वेन मानावि
षयत्वात् विशिष्टविषयस्य मानस्य विशेषणभेदगोचरत्वेनान्यथासिद्धस्यात्मपरमात्मभेद
साधकत्वात् विशेष्याभेदग्राहकेन तत्त्वमस्यादिप्रमाणेन बाधितत्वात् न चानात्मभेद
(ग्राहकस्य प्रत्यक्षोदेर्बाधकमस्ति)

शिष्टं वा आद्यं निराचष्टे तयोरिति द्वितीयं दूषयति विशि
ष्टेति सविशेषणो हीति न्यायादित्यर्थः विशेष्यबाधमुपपादयति विशेष्येति तथा च दृष्टान्तासि
द्धेरेवेति भावः किंचाहं न विश्वमित्पनात्मप्रतियोगिकभेदग्राहकं प्रत्यक्षं तच्च नाप्रमाणं विप
रीतार्थगोचरप्रमाणाभावान्न ततो बाधितमप्रमाणात्त्वानुमानमिति हेत्वंतरमाह न चेति
आत्मानात्मनो मिथो भिन्नो विरुद्धधर्माज्ञातत्वात् प्रवक्तृत्वं न वदित्वा अनुमानसंग्रहादिपदम् ॥

इत्थमावेदेवस्मात्तैवेदोक्तानां समन्वयं निरूपयतत्र प्रमाणाविरोधपरिहर्तुं शङ्का मुत्पद्यमानि नान्विति शंका
 याः स्पष्टं योस्यानार्यं न त्वमस्यादिवार्येदेयमुपादेयं च त्वावदाह कर्त्तृत्वादिना कर्त्तृत्वादिविशिष्टसु
 बुद्ध्याद्यवस्थावेत्तेतन्मत्पदवाच्यं जगत्कर्त्तृत्वादिविशिष्टं विषदाद्युपदानं तच्छब्दवाच्यं तत्राचार्येणाधि
 कारितोपदिष्टं महावाक्यश्रुतं सत्संसार्यसंसारिणोः प्रमाणाविरोधात्सुख्यायानुपपत्त्यात्वं पदार्थवि
 रुद्धं कर्त्तृत्वादिनत्पदार्थं च विरुद्धं जगत्कर्त्तृत्वादिरूपं तत्कालेभ्योविशेषिभ्योनिः कथं सच्चिन्म
 त्वात्मकं शुद्धमखंडं करसंजीव ब्रह्मणोरेक्यं बोधयतीति प्रतिपादितमित्यर्थः बोधने इत्यत्र महावाक्ये
 नेति शेषः भवत्वेन प्रतिपादनं तथापि कथं तत्र विरोधात् कतिनत्राह तथाचेति ननु कथं भेदो नति

78

ननु कर्त्तृत्वभोक्तृत्वसुविचिदुः खित्वाद्यनेकसंसारधर्मभ्योनिः कथं स्पष्टं प्रत्यगात्मनो वस्थात्र
 यानुगतस्य शुद्धस्य निदंशस्य परमात्मना जगत्कर्त्तृत्वादिभ्यो निरुद्धेनाकाशादिषु नुस्यूतेन
 शुद्धेन परिपूर्णं सच्चिदानंदं स्वभावेनाभेदोत्तराया बोधने इति प्रतिपादितं तत्राच सर्वे निति
 राकृतः स्यात् अनात्मभेदस्यानदवस्थत्वात् न चान्तपरमात्मनो भेदग्राहकप्रमाणवदना
 त्मभेदग्राहकस्यापि पुन्यव्यापेरप्रामाण्यमेवेति सांप्र

भेदो

राकृतः जीवब्रह्मभेदस्योक्तयुक्त्या नित्यकृतत्वादिति तत्राह अनात्मेति भेदपदमनात्मभेदपरमित्यर्थः यद्य
 पित्र्यवस्थात्र यानुगतस्याकाशादिषु नुस्यूतेनेति विशेषणमहिंसाविजानीयभेदोपनिराकृतपव्यभि
 चारिणामूत्रधारदंडादिवत्कल्पितज्ञानमृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः कार्यस्याकाशादेर्मिथ्यात्वात्
 तन्मुक्तियोगिकभेदस्यापि मिथ्यात्वात् तथापि विशेषणानात्पर्यमविदुषः शंका युज्यत एवेत्यभि
 प्रायः ननु विमतमनात्मभेदग्राहकमप्रमाणं भेदग्राहकत्वादात्मभेदग्राहकवदिति तत्राह नचेति ॥

३

ॐ

वे. सु. टी.
७४

पदयोक्तव्यमसीति वाक्यनिवृत्तौः एकाः शब्दांतीकोरेण विहरति एकार्थत्वेपीति यद्यपि पदयोरेकार्थत्वमेव तथापि पदद्वयस्यैककर्मत्वमिति शेषः न चैवमज्ञानमेवामेदित्तं भेदः कृदज्ञाननिवृत्तये तच्चेदेकैव पदेन जनिता किं पदांतरेणोति तत्राह वाक्येति प्रमाणज्ञानं हि भेदभ्रमं निवर्तयति न विषयतो मिथ्याज्ञानं तच्च ज्ञानं नैकस्मान्न्यदात्तपदमात्रस्य प्रमाहेतुत्वाभावात् ततो भेदभ्रमनिरासि ज्ञानजननाय वाक्यत्वसंपन्नये पदांतरमपेक्षणीयमेवेत्यर्थः न चैकार्थत्वे पर्यायशब्दवहाक्यत्वानुपपत्तिः प्रवृत्तिनिमित्तिभेदान्न भोक्तृत्वादिकं हि त्वं पदे प्रवृत्तिनिमित्तं सर्वज्ञत्वादि च तत्पदार्थ इति न पर्यायतापत्त्या वाक्यत्वात्तिरिति ननु पदद्वयप्रयोगेन वाच्योपस्थितये तस्य निःप्रयोजनत्वात् किंतु लक्षणेपस्थितये सा चेदेकपदान् सिद्धा

एकार्थत्वेपि वाक्यप्रमाणजन्यस्यैव ज्ञानस्य भेदभ्रमनिवर्तकत्वात् न चैकपदवैयर्थ्येन विना विरोधाभावे न लक्षणायां विडवाक्यार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् पदमात्रस्याप्रमाणात्वाच्च न च प्रधानवाक्येन लक्षणानुपपत्तिः इतरानुपसर्जनार्थं प्रतिपादकत्वं मेव हि प्रधानत्वं नो मत्तच्च लक्षणाया मुख्यतावेत्यस्य हेतुत्वं न च न्यायविरोधः यत्र प्रतिपाद्यस्यार्थस्य शब्दशक्तिगोचरत्वं तत्र न्यायवाता रान् ॥ ॥ ॥

किं पदांतरेण पदस्यानुभावकत्वात् विषयावाधाच्च प्रमाणोपपत्तिरित्यभिसंधिर्निरस्यति न चेति न हि विना घोषनिवासवाचि पदप्रयोगं गंगा पदं तीरं लक्षयति मुख्यार्थः अनुपपत्त्याभावात् तथाच तत्पदस्य त्वं पदस्य वाव स्याने विशिष्टमेव न दुपतिष्ठेत्तनाखंडेकरसमिति व्यर्थवेदेन दुक्तिः स्यात् तस्मात्त्वक्षणायाखंडार्थत्वाभाय पदांतरप्रयोग इति न वैयर्थ्यमिति हेतुमाह तेनेति यदुक्तं पदमप्यनुभावकमिति न निरस्यति पदमात्रस्येति पदमप्यधिकाभावात् स्मारकान् विशिष्यते इति न्यायादि व्यर्थः यदुक्तं प्रधानवाक्येन लक्षणा मर्हतीति न नूय इष्यति न चेति तथाच सत्यामपि लक्षणायां नोक्तप्रधानत्व इति निमित्तभावः न्यायविरोधपरिहारे हेतुमाह यत्रेति तस्मात्त्वक्षणाया तत्त्वमस्या

दिमहावाक्यं प्रसंगस्य लोकोरेकमखंडेकरसं बोधयातीति न मनोवाचो निवर्तते इति वाक्येन विरोध इति भावः ॥

३७

प्रमाणव्यवहारभावः साक्ष्यभावेत्यान् कथं न धिगतार्थगंतहि प्रमाणं तत्रार्थस्य प्रमाणविषयत्वेन संमतस्यान
धिगतत्वं कुतः सिद्धं किं प्रमाणादुत प्रमादुत स्वतः अन्यतो वा ज्ञाद्येति रस्यति अज्ञातस्येति अप्रमाविषयस्येति
हेतुगर्भविशेषां प्रमाविषयत्वाद्योऽप्यस्येत्यर्थः एतदेव स्पष्टयति प्रमाणेति प्रमाणस्य विषया निवर्तकत्वा
दित्यर्थः न यात्स्विति वादिनं प्रतिवाधकमाह न यात्स्वेति वेयर्थमुपपादयति प्रमाणेति अतिशयोक्त्या न नि
वृत्तिः सा चेन्न प्रमाणात् किं तेनेत्यर्थः विषयावभास एव प्रमाणफलमिति चेन्न सत्यः ज्ञानलक्षणाऽऽव
रणे विषयावभासायोगादिति अज्ञातत्वेन प्रमाणाविषय इत्यर्थः प्रमादज्ञातत्वसिद्धिं पराचष्टे भ्रमसिद्धस्येति

अज्ञातस्य प्रमाविषयस्य साक्ष्यव्यतिरेकेण सिद्धभावात् प्रमाणसिद्धत्वेऽज्ञातमनिवृत्तिर्न स्यात् तथात्वे
वा प्रमाणवेयर्थ्यात् प्रमाणकृतातिशयाभावात् भ्रमसिद्धस्य प्रमाणविषयत्वे विरोधान् तथा च प्रमा
णप्रवृत्तेः पूर्वमेवाज्ञातत्वेन साक्ष्येण साधितमेव प्रमेयं प्रमाणविषयो करोतीति युक्तं अतो नात्र विप्र
तिपत्तिः तथा च सुरेश्वरः प्रमाणमप्रमाणं वा प्रमाभास एव च कुर्वन्ते व प्रमामत्र तदसंभाव

(ना कुतः न च पदयोरेकार्थत्वात् नैकार्थत्वविकल्पः ॥
अज्ञातत्वसिद्धिर्भ्रमत्वं विषयाज्ञातत्वात्वाद्वाधो देव्यात्
तथा च तादृशप्रमाणं कथं प्रवर्ततां विषयासत्यादित्यर्थः नापि स्वतः जडज्ञानं जन्तुचानात्मत्वात् अन्य
तश्चेतस एव साक्षीति प्रसिद्धः साक्षीत्याह तथा चेति एतेन निष्प्रमाणत्वं ज्ञानत्वात् साधितं न ततः
प्रमाणान्यथानुपपत्त्या सिद्धः साक्षीनविप्रतिपत्तिर्महतिः अनुपसंहरति अत इति अत्रार्थे प्राप्तावका
मुदाहरति तथा चेति अत्र प्रमाणस्य साक्षिसाधकत्वमुक्तं तथापि यथाज्ञानसंशयज्ञाने च न प्रमाणा
त्सिद्ध्या निविरोधात् तदात्मकवृत्तेर्जडज्ञानं न स्वप्रकाशतान भ्रमात्रस्यैव भानस्य विचार्यमाणत्वात्
तस्मान्साक्षिणे वनयोः सिद्धिरित्यर्थः कुर्वन्त्येव प्रमामंत्रेति वार्तिकपाठः तदसंभावना साक्षिणोऽसं
भावना ॥

वे. सु. टी.
७३
न निष्पद्येत न तदा न तदा इत्यादि प्रमाणेति।
न निष्पद्येत न तदा न तदा इत्यादि प्रमाणेति।

निषेधनि उताहेतुपरत्वे
नथादि५

युक्ता यतो वाचो निर्वर्तन इत्यादि निविशेधात् सप्रदाय विरोधात् यथाहुः तत्प्रदार्थविषयो न य एव
योऽप्य सत्त्वादि वस्तु निर्वर्तन विरोधकल्पः सत्त्वादि प्राय विषयः सवस्त्वा स्तदर्थभागे धुलादादि कर्तु
निरपीह तुल्येति मैवं न तावत् ऋतिविरोधः साह्यमिधावृत्तिनिषेधनिष्ठुदेह्यविद्यातत्कार्याऽनुपरत्वे
पीति आद्येनानिष्ठापतिः मुक्तवस्यायां शुद्धे वस्तुनिष्ठपदप्रवृत्तेरनभ्युपगमात् उपाधुपरत्वे पीति चेत्
न तत्रादोषात् कथं तर्हि शुद्धचिन्मात्रलक्ष्यस्वरूपोपस्थितिरिति चेन्न उपाधेरुत्पत्त्ययाऽभिधेयको
टावप्येव शेषेन शुद्धसच्चिन्मात्रात् करसंस्तत्त्वमसीति पदद्वयलक्ष्यस्य सत्त्वादिपदेभ्य उपस्थिति संभवा
त्त यथाधेनुपदंगोत्थोपाहृतव्यक्तिशक्तमपि गोत्वं न तस्य तया वाच्यकोटावप्रविष्टमिति धेनुशब्दात्
व्यक्तिविशेष एव तिष्ठते न गोत्वमिति न ददिति न श्रुतिविरोधः यच्च संप्रदायविरोध इति सत्प्रतैरपि संप्र

न च साक्षिणि विप्रतिपत्तिर्न सर्वप्रमाणव्यवहारे छेदप्रसंगात्

दायविज्ञिः ऋतिविरोधपरिहारो येव वेदांतपदेषु लक्षणास्वीकृता सविरोधोऽस्मदुक्तप्रकारेणापि चे
त्परिहर्तुं शक्यते किमिति लक्षणाश्रयणं मुख्यं संभवति लक्षणायाश्च न्याय्यत्वात् न चैवं तेषामज्ञताप
निः उपायस्योपायांतराऽदूषकत्वात् तेषामपि ऋतिविरोधपरिहारस्यैव प्रयोजनत्वात् स च य
थायद्योपपद्यते तथा तथा युक्तिः कल्पयितव्येति तेषामभिप्रायादिति सर्वमनवद्यं यदाचाज्ञा
नमेकं तदुपरक्तं चैतन्न्यं साक्षीति तदाज्ञानमुपाधि निरस्कृत्य शुद्धमेव चैतन्न्यं त्वं पदलक्ष्यं साक्षि
पदादुक्तन्यायेनोपनिष्ठत इति बोद्धव्यं इमं च सर्वमभिप्रायं प्रगटयितुमाचार्यो नानोपाधि इत्यादि वा
क्य सामान्यस्य व्यक्तायेदात्वा दुपाधि पदस्थाने व्यक्तियुक्ते दानव्येपियतस्तदुपेक्षोपाधिपदं प्रयुज्य
तिततो विप्रतुपाधेरन्यत्र वाचकोटावप्रवेशवदिहापि शुद्धमेव सत्त्वादिपदवाच्यकोटोपविशति वा
ज्ञानादीति नास्मदीय आचार्यमुपालंभमर्हतीति ननु कः साक्षी न तावत्परः तस्या संगेन साक्षि

सि
प्रसि
साक्षी
न तावत्परः
तस्या संगेन साक्षि

जानेर्निःप्रयोजनत्वमुपपादयति अनुगतेति अनेकोपाधिषु संवद्धः । तथा च कोपाधिषु अनुगतव्यवहारोपपत्तौ दृष्टान्तमाह प्रति
 विवेचिनि यथा दशसु जलपात्रेषु दशचंद्रप्रतिविंशः प्रतीयन्ते तत्राप्येवं चंद्रोऽयं चंद्रस्य अनुगतव्यवहारः स च न चं
 द्रत्वजातिकृतः तत्र व्यंजकाभावेन चंद्रत्वजात्यनभ्युपगमात् उपाधीनां चाननुगतत्वान्न सर्वोपाधिषु अनुगताया चं
 द्रव्यकृतिस्तथैव तत्रानुगतव्यवहारः क्रियते न ह्येतेन करणवृत्तिषु भिव्यक्ताया चैतन्यात्मकवृत्त्यव्यक्तिस्तथैव
 तत्रानुगतव्यवहारः संपाद्यते इति व्यर्थो ज्ञानत्वजानि स्वीकार इति एतेन सत्त्वाद्यादिजानिरप्यास्ता ननु स
 त्त्वादिपदे सत्त्वोपस्थितत्वावपि त्वं पदस्योपस्थितिः कुत इति न च सत्त्वादिपदो देवतदुपस्थितिः ब्रह्मपदसामा
 नाधिकशापादिति तत्राह त्वमर्थस्त्विति त्वं शब्दस्य लक्ष्यार्थ इत्यर्थः आदिपदं प्रत्यगादिशब्दमाह उक्तविधयेति अ
 ज्ञानान्यनेकानि सचित्कानि चित्प्राधान्येन साक्षिपदवाचानि साभासाज्ञानेषु व्यक्तिस्यानीयेषु संवद्धा चैतन्य

अनुगतव्यवहारस्यानुगतव्यक्तौ बोधयतेः प्रतिविंबेषु विवर्तन्त्वमर्थस्तत्कविधया साक्षादिपदेन वक्तुं शक्यं
 (एव॥)

व्यक्तिसत्त्ववच्छेदकत्वेन घटत्वादिवद्वाच्या तथा च साक्षिपदज्ञैतन्यस्योपाधिसंभवाद्भेदोपनिमूकतेन्य
 र्थः नत्वेवं सत्त्वज्ञानसाक्षादिपदेनैकव्यक्तिस्यानीयसचित्कोपाधिसात्वान्यस्यानीयब्रह्मचेतन्यस्योपाधिसं
 नौकथं तत्त्वपदस्योपाधिरसिद्धिरिति चेत् तदेतन्नेयायकत्वात् यथुना यजेतेत्यत्र यथुपदाद्विज्ञयोप
 स्थितेरविशेषोपयोग्यतया धागसाधनत्वं यथा यथुव्यक्तौ देवतजानेः तथा प्रकृतेर्धैतिन किंचिदनुपपन्नं
 मीमांसकस्य चैतन्योपाधमेव न संभवति जानिमात्रस्यैव पदार्थत्वात् तथा च व्यक्तिस्यानीयसंभवासोपा
 धिसंबंधिब्रह्मचेतन्यस्यैव सामान्यस्यानीयस्य सत्त्वादिपदादिपदेभ्य उपस्थितेस्तत्त्वमस्यादिवाक्यं
 तदादायकं नावंगार्थपर्यवसितमिति ननु तत्प्रापि सत्त्वादिपदानां तत्त्वमादिपदलक्ष्येषु
 हेतुव्ययाभिधायकत्वात् नृत्तिर्न॥

ॐ
वे.मु.री.
७२

ननु कल्पितसंबंधमूलकलक्षणमपि कल्पितमज्ञातमस्यैव न स्यात्तथा च तन्मूलवाक्यार्थसाक्षात्कारेणिक
ल्पितस्यादिति प्राकृते कल्पितेति न हेतुत्वानिष्टमित्युपहासवाजेनाह नोऽत्रैरिति ननु पदाभ्यां लक्षणे
स्थितिरस्ति न वा नास्ति चेन्मूकतेति यदुक्तं तदनुपपद्यति न चेति सत्त्वादियदोदेव लक्षणे पस्थिति
रिति हेतुमाह पदार्थेति ननु सत्त्वादियदं ब्रह्मान्मन्यभिधया प्रवर्तते लक्षणया चेति विकल्पेभ्यः पदार्थपि
धितं तत्र लक्षणया सत्त्वादियदं ब्रह्मणि वृत्त्यनंगीकारेण तत्पक्षे दोषस्य परिहरणीयत्वमाह नत्र चे
ति ननु सत्त्वादियदमभिधया ब्रह्मणि प्रवर्तते इति पक्षो न युज्यते तत्र मस्यादियदोदधितया प्रसक्तैरि
ति चेन्न भोक्तृत्वकर्तृत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टत्वं पदस्य शक्तिगृहणं त्वपदप्रवरोक्तादृशस्यैवोपस्थितेः ए

कल्पितसंबंधेन लक्षणपारमार्थिकी न स्यादिति चेन्नोऽत्रैवाच्यम् अद्वैतविरोधेनैव हेतुता सत्त्व
त्वेऽप्यद्वैतवादिनः सिद्धांताविरोधस्यातिस्पष्टत्वात् न च लक्ष्यपदार्थे मूकताप्रसंगः पदार्थप्रति
पादकविज्ञानमानंदं ब्रह्मत्वादिनैव तत्पदार्थप्रतिपादनात् तत्र च लक्षणभावात् नानवस्था
न च ज्ञानत्वसामान्यादिविशिष्टनिर्धर्मकलक्ष्यपदार्थसिद्धिः नानोपाधिसंबद्धव्यक्त्यतिरिक्त

मूलपदार्थ
मुपगमात्

वंतत्पदेऽपि बोद्धव्यं न त्वेवं सत्त्वज्ञानत्वादिमत्तिसत्त्वादियदं प्रवृत्तेर्न ततो लक्ष्यं शुद्धं ब्रह्मात्मैकं प्रतीये
तेति नेत्याह न चेति तत्र हेतुः नानेति अयमर्थः ज्ञानशब्दस्य हि न तावज्ज्ञानव्यक्तौ शक्तिगृहः प्रा
नंत्यव्यभिचारदोषात् ज्ञानत्वसामान्यवर्तीषु व्यक्तिसु चेत् तत्किं न्नियतपदार्थवादिमत्तमेतत्
ज्ञातिमात्रपदार्थवादिनो वा उभयथापि ब्रह्मणो वाच्यत्वात् इति तथा हि सामान्यहिना नानाव्य
क्तिधनु गतं तास्तेवानुगतव्यवहारहेतुः स्वीक्रियते तच्च ज्ञानत्वसामान्यं ब्रह्मणो न भिन्नं नानाभिन्ने
षु पाधिषु ज्ञानत्वव्यक्तित्वेन स्वीकृतेषु संबद्धानुगताया व्यक्तिः व्यज्यते न येति व्यक्तिचैतन्यं तदव्यस्य
तद्विन्नस्य सामान्यस्यानभुपगमान्निष्प्रयोजनत्वात् ततश्चोभयमप्येव ज्ञानत्वस्यानीयं शुद्धं ब्रह्म

वाच्यमिति एवं सत्त्वादियदं पदं स्पष्टम् ॥

इह त्विति तत्त्वमस्यादिवाक्यवृत्तान्तरेणालक्षणावृत्त्यर्थः तदुपपत्तेः प्रत्यग्रवृत्त्येवैकपरत्वोपप
त्ते तत्त्वमस्यादिभिर्न प्रमाणांतरबाध इति शेषः प्रमाणांतरबाधफलमाह मुख्यार्थेति ततो लक्ष
णासिद्धेति भावः प्रमाणांतरविरोधेन मुख्यार्थानुपपत्त्यनुसरणे विपक्षे बाधकमाह अन्येति शु
द्धस्य सर्वासंगिनो वृत्त्यात्मैक्यस्य लक्षत्वप्रयोजक रूपाभावात् न तत्र लक्षणोति पूर्वोक्तमन्यद्
व्यति नचेति वाक्ये लक्षणामधिकारीकल्पयति तत्कल्पनं च तत्त्वसाक्षात्कारोत्तरं प्राग्या नाद्यः

न च मानांतरस्य वेदेन बाधितत्वात् नानुपपत्तिः न हि बाधमिदमेव बाध्यते किंतु स्वविषयसि
धन्यथानुपपत्त्या इह तु वृत्तान्तरेणापि तदुपपत्तेर्मुख्यार्थः अनुपपत्तिरेव अन्यथा सर्वत्र लक्ष
णोच्छेदप्रसंगः लोकेपि निश्चितप्रामाण्यवत् लक्षणा तथा च न तादृशवाक्यविरोधेन वि
रोधिमानांतरस्य बाधितत्वादन्यथानुपपत्त्यभावात् लक्षणानस्यात् न च लक्ष्यस्यार्थस्य संग
स्य वाच्यार्थेन संबंधानुपपत्तिः स्वतोऽसंगस्याप्यविद्यांतः करणानुपाधिसंसर्गस्याविद्या
(ध्यायैपित्तमसिद्धिर्वाधपरिकल्पितसवितरितमः संसर्गबुद्धिः)

वैयर्थ्यात् अन्योन्याश्रयापत्तेश्च साक्षात्कारोत्तरं कल्पना कल्पनोत्तरं वृत्त्यात्मैक्यवृत्तिसाक्ष्याभावात् संपादकत्वेन वाक्यार्थप्रतीतौ का
रणत्वात् द्वितीयश्रेणी हि वाच्यसंसर्गः सुसंपाद इत्याह स्वतः इति अयमर्थः अविद्योपाधिकं चैतन्यं तत्त्व
दवाच्यं अंतःकरणोपाधिकं चैतन्यं च त्वं पदवाच्यं ताभ्यां लक्ष्यस्य प्रत्यग्रहैक्यस्य तत्त्वसाक्षात्का
रात् प्रागवस्थायामविद्याया विरोधभावेन सत्त्वात्तत्कल्पितः संबंधोपिवर्तते इति तदुपाधिकं कथं
न लक्षणोति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वे. मु. टी.
७१

एकमेव देशिनं सिद्धातिमुद्रयापयन्तु नान्यथा विना सपक्षमुपसंहरति नानरति पूर्वोक्तलक्षणानुपपत्तिहे
तुसचिन्तार्थोतः शब्दः अखंडार्थपरत्वं हि पदपालकलक्षणविना निरीक्षित्यंतमाचार्यः पूर्वपक्षं निषेधति अत्रोच्य
तइति महावाक्यनिष्ठपदे लक्षणाभावः किंतु मुख्यार्थानुपपत्त्यभावादखंडेति नान्यथा भावाद्वा आद्यं निषेधयति विरु
द्धयोरिति संसार्थसंसारिणो रभेदस्य प्रत्यक्षादिविरोधादयोग्यतया वेदेन प्रमापयितुमशक्यता मुख्यार्थस्यानुपप
न्नत्वात् नन्मूलकलक्षणस्यादेवेत्यर्थः द्वितीयं निराचष्टे नहीति अखंडेकरसत्तात्पर्यग्राहक षड्विधलिंग
स्य चातिप्रसिद्धत्वात्तात्पर्याभावान्नलक्षणाभावइत्यर्थः ननु पूर्वापरविरोधे पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति न्यायेन

अतो लक्षणया परिपूर्णसिद्धिदानंदप्रत्यगात्मावबोधनमनुपपन्नमिति अत्रोच्यते विरुद्धयोरभेदो हि न वेदे
न प्रसीयते अतन्यगतिकत्वेन मनांतरप्रवाधनम् २ यदत्रोक्तं मुख्यार्थानुपपत्त्यभावात् नलक्षणेति न
न विरुद्धस्य भावयो जीवपरमात्मनोरभेदस्य प्रमाणावाधितत्वात् नहि विरुद्धयोरभेदः क्वचित्प्रमाणेन

ब्रह्मात्मनोरैक्यसिद्धये सर्वभेदग्राहिमानवाधस्यावश्यं वक्तव्यत्वाच्च संसार्थसंसारिभेदग्राहिमानं बाधित्वैव
नेयोरैक्यं वेदो बाधयनुत्ततः कथं मुख्यार्थानुपपत्तिरिति तत्राह अनन्येति परिपूर्णब्रह्मात्मैकरसाखंडार्थसि
द्धये यत्सर्वमानांतरस्य बाधनं तदनन्यगतिकत्तया यत्र कथमपि प्रमाणांतरावाधेन स्वार्थसिद्धिर्भवति त
त्र तद्बाधो नोचितः तथा च मानांतरमनववाधतदनुरोधेन नु मुख्यार्थानुपपत्तिमालोच्य वेदो लक्षणया प्र
त्यक्ब्रह्मणोरैक्यमवबोधयतीति सिद्धातजलक्षणेत्यर्थः पूर्वपक्षमनूय दूषयन् श्लोकं व्याचष्टे यदत्रोक्त
मित्यादिना ननु विरुद्धयोरप्यभेदो रप्यस्तुक्तिकादौ दृष्टइति तत्राह प्रमाणेनेति ॥ ॥ ॥

शिव
७१

प्रतिपक्षस्य दर्पणमुखादौ रूपाय कथमन्यार्थकथनं तत्राह भवत्विति तर्हि दर्पणमुखमसत्पमेवेति तद्व
 जीवोपिकथं सत्प इति तत्राह तथापीति तदेवमुपमिति प्रत्यभिज्ञानुरोधादिव प्रतिविंबयोरभेदे सति विंबात्म
 कत्वात् प्रतिविंबमसत्प कथं स्यादित्यर्थः आभासस्तु पाधिगतत्वं तत्र जीवः किंतु जीवधर्मः जीवस्त्वाभासवि
 विक्ताचिदेव ततो नासत्प इति भावः तदुक्तं उपाधिरंतः करणं त्वमर्थे जीवत्वाभासनतत्र तद्वत् तदन्विताचित्यति
 विंबमेव मनन्वितांतामिह विंबमाकुर्विति २ आभासनमाभास इत्यर्थः ननु प्रतिविंबस्वरूपो जीवो विंबमेव चेत् क
 थं तर्हि विंबप्रतिविंबस्वरूपं चेति भेदव्यपदेशात्मेको व्यवहार इति शंकेते कथमिति एकत्वेपि भेदव्यवहारस्योपा
 ध्यं च व्यतिरेकानुविधायित्वान्न शंकेति हेतुमाह एकस्मिन्नेवेति भेदाभेदमनमुदासायैवकारः न न्येकस्मि

भवतु वा प्रतिविंबस्तथापि नासत्पः प्रत्यभिज्ञानेन विंबप्रतिविंबयोरभेदग्राहत्वं कथं तर्हि भेदव्यवहारः एक
 स्मिन्नेव स्वरूपे सूर्यकल्पनारहिते मुखचंद्रादौ विंबप्रतिविंबस्वरूपमिति त्रिविधव्यवहारस्याप्यधनुप्रवि
 दृत्वारोपानंतरं दर्शनात् तस्मान्न त्वमस्यादिवाक्ये बाधायां सामानाधिकरण्यमिति कल्पना वेदवाद्या

प्रतिविंब

त्रित्ययुक्तं तस्यानेकप्रसंग्यात्मकत्वात् तत्राह सर्वेति अतानवशादनेक रूपत्वेपि स्वरूपं वस्तुतः कल्पनारहित
 तमित्यभिन्नमेव तदित्यर्थः जीवस्यानाभासत्वे सिद्धमर्थमुपसंहरति तस्मादिति यद्वा भवतु स न्यो जीवस्तथापि
 सामानाधिकरण्यं बाधायां किं न स्यादित्याशंका मुपसंहारव्याजिनपरिहरति तस्मादिति बाधविरोधेव
 सत्पमिति कथं सत्पस्य बाध इत्यर्थः ननु किमितीयं कल्पना वेदवाद्या वैदिकैरेवैकदेशिभिः स्वीकारादि
 ति नेत्याह नान्यायेति ॥ ॐ नमः कमलदलनयनाभिरामाय ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॐ हनुमन् नमः ॥

द्वितीयं निराचये न चेति दुःखं हि जीवोपादानं कं उपादानमात्रं प्रोपादेयनाशं हेतुरिति आत्मनाशात् दुःखं
 निवृत्तिरिति भवति दुःखाभावः पुरुषार्थः तत्साधनमात्मनाशेति न चेत्पुनश्च न तत्र हेतुः कस्येति किं
 दुःखाभाव इत्येव पुरुषार्थः आत्मीय इति नाद्यः शत्रु दुःखाभावस्यापि तत्त्वार्थः न द्वितीयः आत्मनो नष्ट
 त्वात् कस्य पुरुषार्थः स्यादित्यर्थः आत्मवाधमंगीकृत्य तत्रापि हेतौ मोक्षाद्यनुपपत्तिरुक्ता संप्रत्यक्षसत्पत्वा
 भावान्न बाध इत्युपपादयति न चेति असत्य इति छेदः कल्पितो न चेत्पुनश्च सत्पत्वात् ग्राहकमानाभावाच्च जीवो
 सत्पत्वात् उत्तयुक्तिर्वाधाद्वा असत्पत्वादेव एकप्रमाणसद्भावाद्वा आद्यं पराचये अनेनेति ननु जीवपरमात्मनोरभे
 दमात्रं प्रतीयते न जीवसत्पत्वात् तत्कथं जीवः न कल्पितः इत्याशंकासत्पत्वात् न भिन्नात्मपदार्थनिर्वचनसिद्धमा
 न च दुःखं निवृत्त्या दुःखाभाव एव पुरुषार्थः कस्याप्येव पुरुषार्थः स्यात्स्वस्यैव बाधितत्वात् न च जीवात्मा इति
 सत्पत्वात् अनेन जीवेनात्मनेति सत्पत्वात् परमात्मनाः भेदश्रवणात् नान्योत्तास्ति इत्येवमादिना भेदप्रति
 षेधाच्च न च स्वतोऽसंसारि स्वभावस्य परमात्मनः संसारि स्वभावस्य तानुपपत्तिः अविद्याद्युपा
 धिसंबधान्न भो नीलिवदुपपत्तेः न च रूपं रूपं प्रति रूपं वभूवेति वाक्यादाभासत्पत्वात् जीवस्येति वा
 त्मस्वरूपमाह सत्पत्वेनेति तथा च सत्त्वं तत्र हि तत्तन्मनुष्यत्वाद्याक्रान्तं तत्र च्छरीरसादृश्यमेव प्रति
 त्वात्मनो जीवस्यासत्पत्वात् बाधितमित्यर्थं ननु भेदग्राहिणि प्रत्यक्षे सत्पत्वे भेदश्रुतिरुपचरिते साशंका इव शांत
 रमाह नान्योत्ता इति भेदस्य परमार्थिकत्वे तन्निषेधो न स्यादित्यर्थः सत्पत्वे जीवस्य युक्तिविरोधपक्षं प्रति
 क्षिपति न चेति जीवाः सत्त्वग्राहिप्रमाणसद्भावपक्षं निराचये न च रूपं रूपमिति न च वाच्यमिति प्रतिज्ञायां
 हेतुमाह तत्र हीति तत्तन्मनुष्यपशुपक्ष्पादि शरीराणि द्विरावृत्त रूपशब्दार्थः तच्छरीरसादृश्यं प्रति रूप
 शब्दार्थः यथा मुद्रा प्रति मुद्रान्पायेन मुद्रा सादृश्यमेव प्रति मुद्राशब्देनोच्यते त्वर्थीतरं तथा प्रति रूपशब्दे
 न रूपसादृश्यमेवोच्यते न भास इत्यर्थः यथा दुःखं देहदेहप्रविष्टः संस्तु देहाकारतामगादिति ॥ = ॥

विव.

नचेवमपिनैकार्यतापरमात्मपदं यच्चपिचिदात्मन उपस्थापकं सन्न दृतिः तयापित्वं पदं जीवाभावोपस्थाप
कं तथाचभिन्नार्थयोरेकार्थेदृतिः कुत इति चेत् शुभावस्थाधिक्यानस्वरूपानतिरिक्तान् ननुमास्तुभयपदे लक्ष
णानथापिब्रह्मपदस्य सादुःपरिहाराविशिष्टेशक्तस्य शुद्धोपस्थितौ लक्षणापेक्षात्वादिति चेत् न सत्तादि
पदादिवत्तत्पदादपिशुद्धस्यैवोपस्थितेः ननु तथापि तत्त्वमसि वाक्ये जीवबाधो न युक्तः तत्पदबाधया जी
वत्वविधानात् तत्पदार्थस्य च पूर्वनिर्दिष्टत्वेनानुवादार्हत्वात् ननु तस्यैवमात्मा ब्रह्मेति वाक्ये कागतिस्त
त्र जीवस्यैव बाधप्रतीतिः तर्हि विनिगमनाद्यां न हेतुरिति यदि जीवपदपाती ब्रह्मण्येव बाधमात्रं केतन
दाशास्त्रप्रतारकवाक्यवदपुरुषार्थजीवस्वरूपतात्पर्यकमप्रमाणं स्यात् इति सिद्धोक्तिशंका मन्त्रय इत्यति

नचानयोर्मध्ये कस्य बाध इति विनिगमकाभावे यदि परमात्मन एव बाधमात्रं केतनं तदा शास्त्रमपुरुषार्थजीवे
पर्यवसितमिति न प्रमाणं स्यादिति चाख्यं सत्पदज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मंत्रवर्णीतं ब्रह्मणः सत्त्वे
श्रवधारिते परिशेषाज्जीवस्यैव संसारिणो बाधात् ननु कोयं जीवः चैतन्यं जडो वा आद्ये ब्रह्मेवेति
बाधानुपपत्तिः द्वितीये घटादिवद्वाक्यत्वानुपपत्तिरिति चेत् नैष दोषः चैतन्याभासत्वेन न सप्र
सिद्धजडाजडविलक्षणत्वात् नच नीरूपस्य चैतन्यस्याभासाऽनुपपत्तिः नीरूपस्यापि गगनस्य स्वप्ने
(जलेऽभासदर्शनात्)

नचेत्यादिना ब्रह्मपदार्थस्वरूपप्रमाणसत्तादिव्याक्यविरोधान्नाविनिगमोन्न
वाजीवावशेषशंकेति हेतुमाह सत्यमिति ननु किंचिदात्मैव जीवो न द्वयोऽजडो वेति दूषयितुं विकल्पयन्ना
शंकेते नन्विनिभोक्तृत्वेति भोगस्य चिन्त्यधानत्वादित्यर्थः जीवो न ब्रह्म अस्वप्रकाशात्वात् घटवत् नापि ज
डः भोक्तृत्वात् व्यतिरेके घटवदेव तस्माज्जडाजडविलक्षणोऽनिर्वचनीयो जीव इति सावधारण्येति परि
हरति नैष इति चैतन्याभासत्वेनेति चैतन्यलक्षणाग्रहितोऽस्वयंप्रकाशात्वात् भोक्तृत्वाच्च चैतन्यवदा
भासमानत्वाच्च चैतन्याभास इति चैतन्यलक्षणेत्यर्थः ननु चैतन्यस्यापत्वात्तच्छ्रुत्यात्मा जीवो न युज्यते
नहि नीरूपस्य बाधोः क्वाप्येकचिद्वृत्तिनेत्याह नचेति तत्र हेतुः नीरूपस्यापीति ॥ श्रीरामोजयन्तु ॥

भवतु महावाक्यस्य प्रधानत्वं किं तत् तत्राह तथा चेति ननु को विशेषो यत्रानुपपत्तिस्तत्रैव लक्षणोक्तिस्तत्राह तत्रेति प्र
धानुगुणतया इतरथा व्याख्यानाय गुणवाक्य एव लक्षणायुज्यते न प्रधानवाक्य इत्यर्थः ननु विदत्ताविशेषादत्राप्यस्तु
लक्षणोक्तिरन्यायविशेषादित्याह गुणेति अत्रैकदेशिनो वदन्ति तत्त्वमस्यादिवाक्ये लक्षणानि शक्यं नानिष्टं त
त्र तस्याऽनेगीकारादित्येकदेशिमतमुत्पापयति अत्रेति कथं तर्हि वेदान्तवाक्ये सामानाधिकरण्यं भिन्नप्रवृत्तिनि
मित्तयोः पदयोरेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्त्यभावात् नहि विना लक्षणं जीवपरमात्मनोरैक्यं संभावयितुं मपि शक्यमिति
सिद्धान्तिमतं हूयति न चेति सामानाधिकरण्यमेकं यद्वा जीवसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरुक्तहेतोरिति
ब्रह्मशब्दाभ्यां तद्वाचके पदे लक्ष्येते तयोः ५६

तथाच प्रधानवाक्ये एव कथं लक्षणं तत्राऽसमवेतार्थत्वेनेतरत्रैव सायुक्ता गुणोत्पत्त्याया कल्पनेति न्यायान् ५७
अत्र केचित् तत्त्वमस्यादिवाक्ये लक्षणस्यैव तावन्नागीक्रियते न च विरुद्धयो जीवपरमात्मनोः सामानाधि
करण्यानुपपत्तिः रज्जुसर्पयोरेव एकस्य बाधेनापि तदुक्तं

र्थः अन्ययोपपत्तिहेतुमाह रज्जुसर्पयोरिवेति सर्वोर
ज्जुरिति तावत्पदद्वयात्मकं वाक्यं तत्रैकविभक्तं तमेकार्थं च विधत्ते सर्पानुवादेन रज्जुविधानान् तद्विधाने च
सर्पसर्पस्वरूपेन शक्यते कर्तुं तथाच सर्पस्वरूपे सर्पपदेनानुवादव्याजेनापवाधरज्जुस्वरूपमात्रमवा
शिष्टमित्येकपर्यार्थ इति तद्वृत्तिपदद्वयं यथा सामानाधिकरण्यं तथात्वमिति पदेन जीवमपवाधतत्पदेन वशि
ष्टब्रह्ममात्रप्रतिपादनादुभयोः पदयोरेकार्थवृत्तित्वात् सामानाधिकरण्यमुपपन्नमित्यर्थः ॥ ॥ ॥

द्वितीयमन्यदृष्टयति नचेति ननु लक्षणे किमिति प्रकृत्या लक्षणाया यदा देवतदुक्तिसंभवादिति तत्राह तत्रापीति लक्षणेपस्यापकंपदं लक्षणाया यत्र वर्तते तत्र लक्षणेपस्यापकंपदेनपि भवितव्यं एवं तत्र तत्रापीत्यनवस्थेतिार्थः किंच नत्वमिति पदयोर्लक्षणेमेकं भिन्नं वा आद्ये इतरपदेयर्थं एकेनैव पदेन लक्षणाया प्रत्यक्षं लक्षणादात्म्यं नूपलक्षणादात्कारस्य सिद्धेरित्याह किंचेत्यादिना ननु किमिति इतरपदेयर्थं उक्तं साक्षात्कारस्य प्रमाणात् सिद्धयेऽपेक्षितवाक्यत्वं निर्वहकत्वादित्याशंक्ये हेतुं तत्रमाह पादार्थेति पदयोरेकार्थत्वे पदार्थान्तरत्वाभावेन संसर्गनूपवाक्यार्थ इति न स्यादिति नुल्लोके त्वात्पर्यायतापदयोः र्थस्याद्वितीयरस्मिन्पदे प्रयुक्तेपि वाक्यत्वं न स्यादित्यर्थः ननु यद्यपि सामान्यात्मना लक्षणेमेकं तथापि न

न च सर्वथाऽनभिधेयार्थो लक्ष्यत इति दृष्टं लक्ष्यपदार्थे प्रकृत्या प्रसंगान्न तत्रापि लक्षणायां लक्षणा नवस्था प्रसंगान् किंच पदार्थभावे कोऽर्थो लक्ष्यते अर्थद्वयं वा नाद्यः एकपदेयर्थं प्रसंगान्न पदार्थवाक्यार्थयोरेव विशेषाऽऽपत्तेर्यत्र विशेषे वा अखंडो वाक्यार्थो न स्यात् अतएव न द्वयः लक्षणाभावप्रसंगाच्च न हि विरुद्धयोरेभेदानुपपत्त्या कृता लक्षणाभिन्नयोरेभेदे पर्यवस्यति किंच वेदो

नियुविशेषमादाय पदोत्तरप्रवृत्तेरपर्यायत्वात् (तेन त्वमस्यादिवाक्यमेव प्रधानमिति तत्सर्वतदुपकरणमेव) तत्कथं न वाक्यतेति तत्राह विशेषेवेति सामान्यविशेषसंसर्गित्वेऽखंडरूपत्वे हेतुरित्यर्थः लक्षणावेयर्थं द्वितीयपक्षोधिको दोष इत्याह लक्षणेति ननु किमिति लक्षणाभावः भिन्नयोरपि तयोरेभेदं लक्षणाया करिष्यति वेद इति तत्राह न हीति तात्पर्यवृत्त्या बोधने पर्यवसानं प्रमाणं हि नोत्पादकं किंतु स्थितिज्ञापकं न च भिन्नयोरेभेदो वास्तवोस्ति इति लक्षणायापि वेदः किंबोधयेदित्यर्थः तत्र मस्यादिवाक्ये लक्षणाभावं हेतुं तरेणोपपादयितुं भूमिकामाह किंचेत्यादिना अयमर्थः भूताय भव्यमुपदिश्यते इति हि वेदांतमर्थादांततो वेदांतस्यास्तेन त्वमस्य नृपमात्मना ब्रह्मेत्यादि महावाक्यानि सर्वेषां पिसत्त्वित्तु त्वात्मकात्मस्वरूपप्रतिपादकतया प्रधानवाक्यत्वं प्राप्नुवति तदिरश्रवणादिवाक्यानि तदेवेति तार्थं स

पक्षकत्वात्तदुपकरणं तदेवेति निति

शिव

वे. सु. टी.

६७

93

लक्षणावृत्त्या ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारेन तत्त्वमस्याद्यागमस्यकरणेत्युक्तं तत्र लक्षणावृत्त्या आत्मनि ।
 शब्दप्रवृत्तिमाप्तिपति न चिति अयुक्तत्वे हेतुः भागेति अयमर्थः न तावद्विद्ये लक्षणावृत्त्याया एकदेश
 स्मात्मनः परिग्रहात् नाप्यन्यत्वात् । परोक्षत्वादिधर्मत्यागात् नाप्युभयत्राप्यभागेय
 एदेशो लक्षणाया शब्दप्रवृत्त्या एकदेशस्य सुद्विचिन्नुत्वात् स्वकस्य परिग्रहे स्वीकारे पदद्वयसमानाधिकरण्यवत्ता
 त् श्रुतस्य परोक्षापरोक्षसंसार्यसंसार्यभेदस्य परित्यागस्मादिति ननु सामानाधिकरण्यवत्तान्ताप्रोपि प
 दार्थयोरभेदो विरुद्धत्वादयोग्य इति तदनुपपत्त्याऽर्हं तजनिप्रतिष्ठित इति न्यायेन विरुद्धांशत्यागेनावि
 रुद्धमंशं स्वप्रामाण्यात् लक्षयतु तत्त्वमस्यादिवाक्यं कौटोष इति शंकिता दूषयति न चेत्पादिना न च

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्ये लक्षणेन युक्ता भागलक्षणाया एकदेशपरिग्रहे श्रुतार्थपरित्यागप्रस
 गात् न च पदयोरैकविभक्त्यन्तनिर्दिष्टयोः समानाधिकरण्यपरा मशीनं तरे पदार्थयोरभेदो वा
 क्यार्थस्त्वावृत्तीयते सा च विरुद्धस्वभावयोः संसार्यसंसारिणो जीवपरमात्मनो न संभवतीति
 मुख्यार्थानुपपत्त्या लक्षणा युक्तेति सांप्रतं श्रुतिसिद्धयेऽनुपपत्त्य भावात् न च विरुद्धस्वभावयोर्भे
 दग्राहिमानांतरविरोधेनाविरुद्धयोरंशयोरभेदो बोध्यत इति वाच्यम् ॥ श्रीरामायनमः नमो
 सांप्रतमित्यन्वयः समानाधिकरण्यस्वरूपमाह पदयोरिति द्विवचनमविवक्षितं वैयधिकरण्यं व्यावर्तय
 ति एकेति अत्रभिन्नप्रवृत्तिनिवृत्तयोरित्यपि बोद्धव्यं अन्यथा पर्यायपदेष्वेकविभक्तिकेषु सामानाधिकरण्य
 प्रसंगात् वेदोक्तं गृहीतुं वयं समर्थानतं मयं नु योक्तुं कथमेवमयं वदतीति सचेद्देहोऽसंसारि संसारिणो रभेदं
 ग्राहयति तर्हि स नानुपपन्न इति न तदनुपपत्त्या लक्षणेति हेत्वर्थः ननु लोकावेदाधिकरण्यन्यायेन वेदो
 पिलोकि कवाक्यविधये वस्वार्थं ग्राहयति लोकि कंच वाक्यं प्रमाणान्तरविरोधविने वार्थबोधकं विशि
 ष्टयोर्भेदस्य च नाह मीश्वर इति प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात् तयोर्भेदमुपेक्ष्य सुद्विचिन्मात्राभेदं लक्षणाया बोधयि
 ष्यति वेद इति शंकां पराह न चेति ॥ ॥ ॥

शिव.
६७

संवादार्थयथाज्ञातं मनसा जन्यते तथैव चेच्छब्देन जन्यते तदोभयोरन्यत्राप्रामाण्यमनधिकगता र्थत्वाभावात् अथ एतद्दे
 प्रपरिहाराय शब्दः परोक्षतया बोधयति तथा सति तद्विषयवादादप्रामाण्यमिति अभिप्रेत्य हेतुमाह अपरोक्षतयेति ननु
 तत्त्वमस्यादिवाक्यं परोक्षज्ञानं जनयदपि अपरोक्षाकारमेव ज्ञानं जनयिष्यति तदा कारस्य ब्रह्मात्मनिसत्त्वात् न च तर्हि
 संवाददप्रामाण्यं धाराय ह न बुद्धि वत्प्रामाण्यं पक्षे रित्याशंका पराकर्तुं वेदेनेत्युक्तं वेदोद्दिष्टात्मा स च नापरोक्षा
 कारं ज्ञानमुत्पादयितुमलं तस्य परोक्षाकारमात्रज्ञानं न कस्य स्वभावात् अन्यथा पक्षे तौ मानि निप्रतिज्ञा वाक्यात् परो
 क्षैव ज्ञावयमित्याकारप्रसंगस्तस्मात्परोक्षाकारज्ञानं जननमेव शब्दस्वभाव इति तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः स्वभाव
 बहिः

अपरोक्षतया वेदेनानवबोधनात् वाङ्मनसातीतत्वं श्रुतिव्याकोपश्च न च लौकिकविषयत्वं मुख्यबाधका
 भावात् न च श्रुतिविषयत्वेऽपि समानोद्देशः लक्षणायाश्च तद्बोधनात् ॥ ॥ ॥ ॥

खिलं वाक्यं संसर्गात्मकमेव हि परोक्षवृत्त्या च तथैव लुबोधयति सतः इति आत्मसाक्षात्कारस्य मनःकरणा कट
 त्वेश्रुतिविरोधश्च दुर्वार इत्याह वाङ्मनसेति न वेदोक्तं वाक्यमसंस्कृतं मनोविषयमित्युक्तमिति नेत्याह न चेति लक्ष
 णा प्रसक्तेः सा च मुख्ये सति बाधके युक्तानां चेत्यर्थः नन्वागमकरणापेक्षितस्य समानोद्देश इति न वेदांतविज्ञानस्य
 निश्चितार्था इत्यादि श्रुतिप्रमाणाद्देहांतकरणं ब्रह्मसाक्षात्कारस्य प्रतीयते यतो वाचा निर्वर्तत इति वाक्याच्च
 तन्निषेधः प्रतीयते एवं विरोधे किमप्रामाण्यमन्यतरस्य स्यात् उभयवाक्यार्थसमुच्चयस्वीकारो वाक्यवस्था वा वि
 कल्पस्य क्रियायामेव संभवान्नोपन्यासः न तावदन्यत्राप्रामाण्यं उभयोरपि वेदवाक्यत्वेन तु रूपत्वात् न वा
 तदर्थसमुच्चयः विरुद्धोऽस्तद्योगात् तस्माद्वाक्यस्याप्यपरिहर्तव्यो विरोधः निषेधवाक्यमभिधातृत्वात्
 च प्रवृत्तिं तत्र निषेधयत्ति वेदांतगम्यत्वानुवादवाक्यानि लक्षणा या तत्राशब्दप्रवृत्तिमनुजानंतीति न कोपि विरो
 ध इति शंकोत्तराभ्यामाह न चेत्यादिना ॥

तत्रागस्य करणत्वे सामर्थ्यमुपपादयति तच्चेति ननु शब्दोपिन क्वचित्साक्षात्कारकरणत्वेन ह्यप्रः कथं तत्र कर
णं तत्राह लौकिकस्येति न च तत्रेन्द्रियकरणं स्वभावात् साक्षात्कारमत्रापरिज्ञानात् तद्व्यतिरेकेणाधितमसिवा
व्यादृशमोक्षीति साक्षात्कारदर्शनात् न च तत्परोक्षज्ञानं अस्येति प्रतीतिरपरोक्षाकारत्वात् ततोऽप्यभिचारनेन्द्रियं
तत्र करणमिति चोक्तं ननु यैवकारः न चैवं शब्दस्वभावविरोधः स्यादिति शङ्कते प्रमाणेति प्रमाणस्य प्रमेयोपजीव
कत्वेन तदनुशोधेव स्वभावो न स्वतंत्रः कश्चित्स्वभावइति नेति पूर्वपक्षनिषेधे हेतुमाह प्रमेयेति परोक्षज्ञानजन
कस्वभावत्वमसिद्धमिति भावः कीदृक्त्वहिं प्रमेयस्यात्मनः स्वभावइति तत्राह प्रमेयस्य चेति अपरोक्षत्वं कदा

तच्चेतराविषयत्वेति तन्मात्रविषयत्वे समं तत्र समन्यथा प्रमाणं तत्राव्यावर्तकत्वे विशेषणवैयर्थ्यात् लो
किकस्य दृशमस्त्वमसीत्यादेरात्मन्यपरोक्षज्ञानजनकत्वस्यैव दृष्टत्वात् प्रमाणस्वभावहानिः स्या
दिति चेन्न प्रमेयानुसारित्वात् प्रमाणस्वभावस्य प्रमेयस्य च नित्यापरोक्षत्वात् न च ज्ञानगतो धा
मोपरोक्षत्वं यत्साक्षादपरोक्षाद्व्यस्य आत्मा सर्वान्तरइत्यात्मनो र्ध्वपरोक्षश्रवणात् ॥ ॥ ॥

चिह्नटादावपीइति विनिश्चि नित्येति अपरोक्षैकरसइत्यर्थः ननु प्रमेयं न परोक्षैकरसं न वाऽपरोक्षैकरसं एकैदे
व वक्ष्यादौ पुरुषभेदोपेक्षायानुमितिसाक्षात्कारविषयतयोभयत्रपक्षप्रतीतेः न च विरुद्धं रूपद्वयमेकैकजसं
भवति ततो न प्रमेयस्य स्वाभाविकौतौ धर्मो किंतु ज्ञानविशेषोपाधिकाविति शङ्कित्वा इष्यति न चेति यत्साक्षा
दिति अय्यवहितं स्वरूपमुच्यते तच्चाव्यवहितत्वे गौरांशो ज्ञानादावप्यस्तीति न निवृत्तये विनिश्चि अपरो
क्षादिति अगौरामित्यर्थः आंतरत्वमिन्द्रियमनः प्राणादेरप्यस्तीति तद्व्यावर्तनाय विशेषयति सर्वेति ततश्च मु
निसिद्धमपरोक्षं ब्रह्मस्वरूपं न तौपाधिकमित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ॐ

ब.मु.टी.

६६

मि.

नहि वक्रादौ उभयं विरुद्धमेकदा स्यादिति शंकि तं दोषं परिहर्तुं मपरोक्षस्वरूपजिज्ञासासुत्थापयति किं
 दिति अपरोक्षस्वरूपमाह वस्तुन इति साक्षात्कारिज्ञानविषयत्वबुद्धासाधेयकारः कथं न हि विरोधपरि
 हार इति तत्राह तच्चेति चस्त्वर्थे विश्रान्तं पर्यवसन्नं प्रमातर्ये वा व्यवहितत्वस्य पर्यवासाने हेतुमाह यावदि
 ति तथा च वक्रादौ परोक्षत्वमेव मुख्यं गौरात्वं अपरोक्षत्वं आत्मसन्निधानकृतत्वात् ततो नोभयमेकदा वि
 रुद्ध ति भावः ननु यथा घटादावनात्मत्वं त्वोत्पत्तौ परोक्षत्वं गौरात्वं मपि वर्तते इति तदा दोषः द्वयप्र
 प्रमाणकत्वं तथा प्रमातर्यपि गौरात्वं परोक्षत्वमादाय शक्यः घवर्ततां इति नेत्याह तथा चेति गौरात्वं मपि परो
 क्षत्वमात्मनि न संभवति आत्मव्यवहितत्वस्यात्मनिकल्पयितुं शक्यत्वात् तथा च प्रमाणं भवन् वेदो विपरी
 किं तदपरोक्षत्वमिति चेत् वस्तुनः प्रमात्रव्यवहितत्वमेव तच्च प्रमातरिविश्रान्तं यावद्यावत्प्रमाणं विप्र
 कृष्यते तावत्तावत्परोक्षत्वोत्कर्षदर्शनात् तथा चापरोक्षस्वभावे आत्मनि परोक्षज्ञानं जनयन् वे
 दोभांतिमेव जनयेत् अन्यथा स्थितस्यान्यथा बोधनात् मोक्षसाधनी भूतस्य चात्मसाक्षात्कारस्य
 मनोजन्पत्तेर्यभिचारिकरणजन्यतयाः प्रमाणप्रसंगः न च वेदमूलतया प्रमाणम् ॥ ॥ ॥

तस्वरूपं कथमनुभावयेदनुभावयन् या कथं प्रमाणं स्यादित्यर्थः इममेवार्थं व्यतिरेकेणाह अन्यथेति य
 वं स्वपक्षं साधयित्वा एकदेशिमतं आगस्येवात्मन्यपरोक्षज्ञानजनकत्वादिति वाक्यस्थितवकोरेणास्माभिरु
 क्तभावेन प्राक् निराकृतं इदानीं तौ गेव हेतुं तत्र माह तच्चेति प्रमात्रात् प्रमाणमिति तार्किकाः संगिरंते
 मनश्च न प्रमात्रात् तस्मात्त्वधिमात्रहेतुत्वात् तत्ताव्यभिचारि मनसो नात्मसाक्षात्कारकरणत्वं तत्वे वा त
 ज्ञानसाक्षात्कारो भ्रममात्रं न चैतद्युज्यते सविलासात्ताननिवर्तकत्वात् न हि भ्रमोऽज्ञानं निवर्तयत्यति
 प्रसंगादित्यर्थः ननु यदि मनोमात्रे च दात्मसाक्षात्कारं जनयेत् तदा स्यादेव तत्र भ्रमत्वाशंका न चैवं तत्त्वमस्या
 दित्वा कथं जन्पज्ञानं संतति सहायं हि मनसस्तत्साक्षात्कारकरणं तथा च मूलप्रमाणशब्दसंवादाद
 प्रमाणप्रसंगकानिरास इति महं निषेधति न चेति ॥ ॐ नमः कमलदलविपुलनयनाभिरामाय ॥ ॥ शिव-

96

3

वे.सु.टी.

६५

शाब्दज्ञानेतिविशेषणस्यप्रयोजनमाह नचेत्यादिना अत्रार्थश्रुतिविशेषमाशङ्कानिरास्ये नचेति किमेतदेकदे
 शिनंचोयंचुत्तितस्यचेतिनायइत्याह नचेति द्वितीयपरिहृत्येति तदेवमनसआत्मसाक्षात्कारकरणास्यसत्त्वा
 त्तत्त्वभावप्रतिपक्षदेशिनामहापूर्वपक्षेनिरस्तत्त्वप्रतिपक्षसिद्धिर्देवदेशिमननिषेधप्रतिज्ञानीते तत्रेति ननुदृश्यते
 त्रययावुच्चात्मनसेवेदमात्रमिदंविश्रुतेरुक्तदुक्तेमनसस्तत्राकरणात्तुज्यते तत्त्वपक्षेयानिषिध्यात्तदितिशक्ति
 त्वात्तत्रहेतुमाह आगमस्येवेति उक्तशंकानिवृत्त्यर्थमेवकारः अथमत्राशयः मनसः आत्मसाक्षात्कारेकरणात्
 यत्कल्प्यते तत्किंचिच्छ्रुद्वात्मनोमनसात्साक्षात्कारेकरणात्तत्त्वप्रमितिश्रुद्वात्मसाक्षात्कारेपिलाधवान्न
 दत्त्वित्येतेकिंवाश्रुतिमात्रवत्तात्नायः तदऽनिरूपणात् तथाहिनतावद्वाद्येथेप्रत्ययोत्पत्तौमनःकरणाः

ए

नचभावनाधीनसाक्षात्कारस्यमनपुत्रसाक्षात्कारवदऽप्रामाण्यं शब्दप्रमाणभूलत्वेनविश्वासान्न नचयतो
 वाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासहेतिश्रुतिविशेषः आगम्यतेपितुत्पत्त्यात् तस्यवाक्यस्यलौकिकशब्देदि
 कसंस्कारसंस्कृतमनोगाह्यनिषेधपरत्वात् तन्त्र आगम्येवात्मन्यपरोक्षज्ञानजनकत्वात् तत्त्वौ
 पनिषदंपुरुषंश्छामीतिश्रुत्वावात्मन्येवौपनिषदत्त्वविशेषणान्नमः कमलदलविपुलदलनय

मग

तस्यवहिरस्वातन्त्र्यात् नाप्यांतरदुःखादिसाक्षात्कारेनस्यसाक्षिमात्रवेद्यत्वात् नाप्यात्मसाक्षात्कारे तस्येदानीं
 तस्येदानींविचार्यमाणत्वात् सोपाधिकात्मसाक्षात्कारेमतः करणात्वेनलक्षप्रमितिचेत् नउपाधिरज्ञानमंतःक
 रणावानाद्यः सुष्ठुप्रावृत्तानोपाधिकआत्मनिसाक्षात्कारेनस्यात् मनसस्तत्रासत्वात् नद्वितीयः आत्मा
 अथात् आत्मनिसाक्षात्कारायमनः प्रवृत्तावुपाधित्वेनस्वस्यैवापेक्षणात् अंतः कार्यमेवोपाधिरितिचे
 न्न तत्राप्यंशत आत्माअथान् अंतःकरणोपलक्षितत्वसाविशेषणत्वात्तदोपलक्षणात्वाभांश्रुतिरूपणात् ना
 पिश्रुतमात्रवत्ताच्छ्रुतेः सहकारितामात्रपरत्वेनकरणात्वाऽप्रतिपादकत्वादिति आत्मसाक्षात्कारेति
 श्रुतेः करणात्वेनातल्लिंगमुदाहरति तत्त्विति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

६५

ॐ
वे. सु. टी
६४

२१

तस्य परमत्वमुपपादयति न च नत इति आत्मलाभान्नपरं विद्यते आत्मकाम आत्मकाम इत्यादि श्रुतिसिद्ध
मर्थं हेतुत्वेनाह सर्वेषामिति आगमासाक्षात्कारात्तुक्तमुपश्रुत्य न तदसहमानः शक्यते न निति आत्मसाक्षा
त्कारेण शब्दजन्यः साक्षात्कारत्वात् घटादि साक्षात्कार इति नार्थः अत्र विषये वाधिकं ब्रुमं पूर्वप्रतिश्रायं
हेतुमाह इन्द्रियजन्यमिति ननु जन्यसाक्षात्कारत्वे इन्द्रियकरणा कर्त्तृत्वं न प्रयोजकं दशमस्त्वमसीति वाक्यजन्यसाक्षा
त्कारस्यापि दर्शनादिति शंकां पराकर्तुं मेवकारः तत्रापि न शब्दो दशमसाक्षात्कारशब्दमाधत्ते किंतु शरी
रेंद्रियसन्निकर्ष इति इन्द्रियजन्यत्वमेव साक्षात्कारे प्रयोजकमित्यर्थः नन्वयद्यपि रेकयो रुभयत्रापि तुल्य
त्वात् कथमिन्द्रियमेव दशमसाक्षात्कारे हेतुर्ने शब्द इति तत्राह शब्दस्य चेति तत्त्वाभावं चापरोक्षज्ञान

न च नतः परं कामयितव्यमस्ति सर्वेषां कामानां आत्मप्राप्तिरसीमत्वात् नन्वात्मसाक्षात्कारः श्रुतिज
न्यः कथं स्यात् इन्द्रियजन्यः सैव ज्ञानस्य साक्षात्कारत्वात् शब्दस्य च परोक्षज्ञानजनकत्वं मेव युक्तमि
ति सांप्रतं कारणस्वभावस्यात्मन्यथा कर्तुं मशक्यत्वात् अपरोक्षयोगेऽपि च द्रव्यादिशब्दादिना परोक्ष
ज्ञानस्यैव जननाच्च ॥ २ स्वाभाव्यात् न चापरोक्षे आत्मनि शब्दस्य अपरोक्षज्ञानजन

हेतुत्वेन क्वाप्यदर्शनादिति इन्द्रियस्य चापरोक्षज्ञानजनकत्वस्वाभाव्यं समुच्चैतुं च शब्दः तथा च शब्दस्वभावा
देव न तत्र शब्दस्य करणात्ता किं लिन्द्रियस्यैवेति भावः ननु वेदवाक्यप्रमाणे तदा स्यादित्यादि यादृश आत्मा तदा
कारं ज्ञानं जनयेत् आत्मा चापरोक्षः तदपरोक्षान्मसाक्षात्कारः श्रुतिजन्य इति अनृत्य इष्यति न चेत्या
दिना न च सांप्रतमित्यन्वयः तत्र हेतुः करणेति प्रमेयस्वभावापेक्षया स्वस्वभावस्याभ्यर्हितत्वात् तदन्यथा क
रणमशक्यत्वात् अयुक्तमित्यर्थः किंच ब्रह्मणो परोक्षत्वमाजिगताद्विषयकज्ञानस्य परोक्षत्वं न यु
क्तं अपरोक्षवद्वादि विषयशब्दज्ञानस्य परोक्षस्यैवोभयसंभवादिनि हेतुं तत्र माह अपरोक्षयोगेऽपि कीति ॥

६५

ती०

अज्ञानकृतविशेषमुपपाद्यमानकृतं नमुपपाद्यति विद्वांसिति पूर्वविशेषादेनमुविशेषस्य व्यावर्तनाय तु शब्दः
विद्वांसु पुरुषार्थरूपो भवत्यन्वयः पुरुषार्थस्वरूपमाह परिपूर्णं नंदेति परिपूर्णत्वमुपपाद्यति देशकालेति न
स्यापुरुषार्थत्वप्रयोजकभानहेत्वज्ञानाभावमाह अज्ञानं वाधितत्वेति अज्ञानस्वरूपेण सद्विज्ञानार्थीयसुषुप्ताव
दर्शनादिति तत्राह कार्ये चेति वाधितत्वेति गदेनाव्यायच दः वाधितत्वा अज्ञानतत्कार्ये च कालत्रयेऽप्यात्मनि
नस्त इति निश्चित्य पुरुषार्थो भवतीत्यन्वयः सुखात्मभानं तर्हिकथं भासकाभावादिनित्वाह स्वमहिमेति स्वप्रका
शमयेत्यर्थः अज्ञानस्य कार्यस्य निर्वर्तने हेतुमाह अशेषेति संप्रति निवृत्तिसाधनमाह आत्मानं साक्षात्कृत्येति
साक्षात्करणे हेतुमाह आगमेति एतेन श्रवणादिप्रवृत्तिवैयर्थ्यं परिहृतं स्वशास्त्रं महावाक्यस्य निषेधेति आचार्ये
ति तस्याप्रत्यक्षोक्तनायविद्वदनुभवं संवादयति स्वानुभवेति पदार्थज्ञानपूर्वकं वाक्यार्थज्ञानमिति दर्शनाय तस्य

विद्वांसु तद्विरुद्धाकर्तृभोक्तुः संसारिजरा मरणजन्मादिशून्यस्वप्रकाशसच्चिदानंदपरिपूर्णस्वभावाशमाया
यतीनास्यूलानां नेतिनेति सत्यज्ञानादिलक्षणं सर्वजगदधिष्ठानभूतमात्मानमात्मचार्यस्वानुभ
वेकवाक्यतया साक्षात्कृत्या शेषदुःखनिदानमज्ञानं नत्कार्यं च वाधितत्वादेशकालवस्तुपरिलेदशून्यपरि

(पूर्णा नंदविग्रहः स्वमहिमप्रतिष्ठितः परमपुरुषार्थरूपो

दवाच्यमात्मस्वरूपमाह सर्वजगदिति अज्ञानवशात्

सर्वजगदधिष्ठानत्वेन संपन्नमित्यर्थः इदानीं वास्तवमात्मनो एवमात्मरूपमाह तद्विरुद्धत्वादिना पूर्वोक्तक
र्तृत्वादियथाभ्यर्थ्यलच्छब्दः अतएवाह अकर्तृत्वादिना अकर्तृत्वेति नेत्यायकमतस्य दासः अभोक्तिरिति
सांख्यस्य जरादिशून्यमिति हेतुजन्मादस्य स्वप्रकाशेति भीमां सकस्य सदिति साध्यमिति कस्य एवमित्यत्र पक्षेऽप्यु
दत्तेषु समतमाह परिपूर्णं नित्यापुरुषार्थत्वं सुदाचये आनंदेति एतस्यापाधिकत्वं पराचक्षु स्वभावेति सर्व
त्रहेतुसूचनाय पुनर्विशिनष्टिः अज्ञानायादीत्यादिना अकर्तृभोक्तृत्वेचा संसारित्वे हेतुः अज्ञानायादीर्निरासे देहात्मवादनि
हेतुः अस्यत्वेति सद्रूपत्वे हेतुः सत्येति स्वप्रकाशत्वे हेतुः ज्ञानेति सुखरूपत्वे परिपूर्णत्वे च नित्यं विज्ञानमा
त्रेहात्मादि हेतुसंग्रहायादि पदम् ॥

ॐ
वे. मु. टी.
६३

रवा

एतेन कुश्याद्युपहतानां दुःखाः संसृष्टसुखान्मकामनया देहत्याग रूपमणो प्रवृत्तुपपादनेन प्रयादितीर्थेन
रणप्रवृत्तिरिदिव्याख्याता नत्रापि दुःखं संसृष्टसुखादित्येव देहत्याग रूपमणो प्रवृत्तिर्नात्मत्याग रूप
त्याह एतेनेति ननु तयाप्यात्मनः पुरुषार्थः मुक्तसंसारिणो रात्मनस्तुल्यत्वेनाविशेषप्रसक्तैर्मु
मुक्तैः ब्रह्मचर्याद्यशेषेषु मुक्तिसाधनेषु प्रवृत्तिर्न स्यादिति शोकते आत्मन एवेति यद्यप्यात्मा मु
क्तसंसारिणो रविशिष्ट एव तथापि स्व रूपसंज्ञसपुरुषार्थः किंतु स्वस्वरूपेण साक्षात्कृतः ता
तस्यैव निध्यादेः पुरुषार्थत्वस्य लोकाददर्शनात् न च संसार्यात्मस्वरूपेवेति विद्वांस्तु तद्वेतीति विद्वां
संप्रत्यैव न स्पष्टपुरुषार्थत्वं नान्यं प्रतीति न मुक्तसंसारिणो रविशेषप्रतिरिति परिहरति नेत्यादिना न

एतेन काम्यतीर्थदोमराणां व्याख्यातं मरणस्यापि देहपरित्याग रूपत्वात् आत्मन एव पुरुषा
र्थत्वे मुक्तसंसारिणो रविशेषाप्रतिरिति चेन्न ज्ञानाज्ञानाभ्यां विशेषात् अज्ञानी हि भ्रान्तः कर्त्ता
भोक्ता संसारी जरा मरणधर्मी इत्येवमात्मानं जानाति ॥ ॥

आत्मानं सर्वोपिवेजितत्वं कथं ज्ञानाज्ञानकृतो विशेष इति तत्राह अज्ञानी हीति अज्ञानी हियतः इत्ये
वमात्मानं जानाति तस्मादस्ति विशेष इत्यधीह तेनान्वयः ननु सुखाद्यात्मा स्वप्रकाशः कथं न संसा
रिणः परिस्फुरति अज्ञानेन तदंतस्यावृत्तत्वादित्याह अज्ञानीति अज्ञानस्याश्रयविषयेकस्योपपादि
तत्त्वादज्ञानेवाऽज्ञानविषय इत्यर्थः तर्हि सुखात्मकत्वमेव न भयात् विपरीतकर्त्तृत्वाद्यात्मनः कुतो भा
नं तत्राह भ्रान्त इति अज्ञानवशादकर्त्ताद्यात्मककर्त्तृत्वादिना प्रतीयते किमज्ञानस्य पुष्करमिति न्यायादिन्यर्थः
अज्ञानावस्थायां यथात्म्येनात्मनो स्फुरणान्न तत्र मुक्तत्वमिति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

६३

नन्वात्माचेतुस्त्वैकमूर्तिरुद्दिष्टवैषयिकं सुखेन पुरुषार्थः स्यात् हि सुखं स्वसुखं पुरुषार्थः काम्यमानत्वादिति
पूर्वोक्तं स्मारयति यत्तु सत्त्वं सांसारिकसुखं पुरुषार्थ इति तद्वात्मसुखं मपि पुरुषार्थेन भवेत् सुखत्वा
विशेषादिति तत्राह तस्येति यत्तु वादी सुखं स्वसुखं पुरुषार्थेन भवतीति ब्रूते तस्य वादिनो भवेत् सांसारिके
सुखेऽभिव्यंजकवत्परागादिशिष्टेनुपादेयत्वे सुखत्वं तद्व्ययोजकं येनात्मसुखं पुरुषार्थः स्यात् किंतु
विशिष्टतया भूमादनात्मत्वं आत्मत्वं सैव पुरुषार्थत्वं प्रयोजकस्य व्यवस्थापितत्वादित्यर्थः यद्वा सुखं
तस्यापुरुषार्थस्येत्यर्थः वैषयिकसुखेनुपादेयत्वमनात्मत्वात्परात् पुरुषार्थत्वे आत्मत्वं तत्

ज्ञानारोपनिबंधनादि निपाटांतरम् = १

तस्यैव प्रयोज
कत्वादित्युक्तं
तत्रात्मत्वे चेतु
रुषार्थत्वं प्रयोज

यत्तु सुखं स्वसुखं पुरुषार्थ इति तस्य सुखेऽनात्मत्वात्परात्पनिबंधनत्वात् न च कुष्ठाद्युपह
तानां मरणानुपपत्तिः ततः एवात्मनः सुखत्वं प्रत्यक्षं सिद्धेः तेषां मरणमपि यतमेवात्मनि दुः
खकारणं देह इति तमुपेक्षन्ते नन्वात्मानं पारलौकिके सुखे कामदर्शनान् ॥ ॥ ॥

त्वादित्युक्तं तत्रात्मत्वं चेत्पुरुषार्थत्वं प्रयोजकमिति यदुक्तं तत्परिहृति न चेति कुष्ठाद्युपहतानां मरणे
प्रवृत्तानां मपि नात्मत्वागो प्रवृत्तिर्निरास्यते देहत्यागस्यत्वात् कुष्ठाद्युपहनदेहस्य च सुखात्मनि दुःखे
तुहेतुत्वात् तत्प्रागप्रवृत्ततां वैचित्त्यात् केवलसुखात्तेन पारलौकिके स्यामित्याद्युद्दिष्टपदेहत्यागे प्रवर्तते
नात्मत्वागो अन्वयात्मानं तत्प्रागप्रवृत्ततां पुःखाभावोपेक्षकस्य स्यात् तस्मान्न तत्रात्मत्वागदिति न चेति
प्रतिज्ञायां हेतुमाह तत एवेति तेषां मरणे प्रवृत्ते रेवेत्यर्थः आत्मानुपेक्षायां हेतुः पारलौकिके
ति ॥

तद्वात्मत्वागो दुःखाभावमुद्दिष्टपदकुष्ठाद्युपहतानां प्रवृत्तिर्न स्यात्
दृश्यते च प्रवृत्तिस्तस्मात्तत्प्रागप्रवृत्ततां प्रयोजकम् ॥ ॥ ॥

वे. सु. टी.
६२

103

एवं चात्मन एव पुरुषार्थत्वे सा साारिक सुखपरित्यागेनात्ममात्रे देशेन मुमुक्षुणां प्रवर्तमानानां लोकोत्तरलोपा
लंभः परास्त इत्याह न चेति लोकोत्तरत्वं चासिद्धं लौकिकैरेव व्यासादिभिरेतस्यास्य सुखितत्वादिति
हेतुं नरमाह महानुभावैरेति यच्चात्मनः सुखं मुमुक्षुणां प्रवर्तमानानां लोकोत्तरलोपा
मूलोऽपि कस्य सुखसाधनं भाग्यं यत्तु वा नृणां विदुषां तेषां मनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् न हि रोधैः प्रवर्णा
दिश्रुतीनां मुपचायार्थत्वादित्युक्तं इत्ययितुं मनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् न चेति ज्ञातिशोमादिश्रुतिना त्वर्यो न भिन्नत
यानेष्टा यथार्थज्ञानाभावेन भ्रान्तत्वात् प्रवर्णादिविधित्वात् त्वर्यज्ञानवता मत्स्यानामपि प्रमाणिक
त्वानुमुक्षुवो न भ्रान्ता इति दृष्टान्तमात्रेणाह देहात्मेति तदभावाद् कनुग्रहस्याभावादित्यर्थः यदपि
न च लोकोत्तरलोपालंभः महानुभावैरेव व्यासविशिष्टादिभिर्महाराजैश्च ऋषभादिभिरेहिका
मुष्मिकसकलसुखतत्साधनस्यात्मविषयैवोपेक्षितत्वात् न च वक्तुं गृहो न्याय्यः देहात्मा
भिमानेन तदभावात् न च सुखत्रयत्वेऽप्यात्मनः स्वसंबंधिसुखाभावात् पुरुषार्थत्वं संबंधस्याप्य
भेदोद्देशकत्वात् सुखं स्वतन्त्रमुपादेयं कथं मे प्रियतम आत्मन्यभेदेन प्रविशेदितिकामयमा
नोभेदभ्रमस्य प्रावल्पादभेदं कर्तुं मशक्नुवानः संबंधमात्रेण संनुष्पति न च संबंधः स्वतः पुरु
पूर्वपक्षोक्तं सुखमात्रं स्वतंत्रं न पुरुषार्थ इत्यादितदनुपपत्तिः पुरुषार्थः सुखदुःखाभावोत्तरत्वात् ॥
न चेति सत्यं स्वसंबंधिसुखमुपादेयमिति तर्हि कथं स्वतंत्रं सुखमुपादेयमिति तर्हि कथं स्वतंत्रं सुखमुपादेय
मिति आत्मनिसुखसंबंधमुद्दिशता सुखतादात्म्यस्यैवेदमात्रात्वादिति हेतुमाह संबंधस्येति
इममेवार्थं स्पष्टयति सुखमिति संबंधापेक्षया तादात्म्यस्यांतरंगत्वयोक्तनायद्विशब्दः कथं तर्हि लो
कः संबंधमात्रेण तुष्पति न स्वयदित्ति अन्येन च तुष्पति अतिप्रसंगदिन्याशंक्याह भेदभ्रम
स्येति सुखात्ताभेदोपेक्षसाध्यत्वं दर्शनादिभावः ननु किमनया गुर्व्याकल्पनया सुखसंबंध एव सा
क्षात्पुरुषार्थः किं न स्यादित्याशंक्य सुखाद्यन्यत्वात् न स सुखः पुरुषार्थः इति परिहरति न चेत्सादिना

६२

द्वितीयेऽज्ञानावस्थायां मात्मस्वरूपस्य अविद्यावृत्तत्वेनास्युराणां अज्ञानादात्मतादात्म्येन कल्पितदेहादेः सुखाधिकराणां
 तथाभेदेनैव प्रतीतेरभेदप्रतिपादनायोगादित्याह अविदुष इति एतेन भेदप्रतीविरोधः परास्तः किंच येषु सुखं गुण आत्मा
 गुणीन्या कृतेष्विज्ञानवशादेव वदन्ति न वस्तुतः निर्गुणत्वश्रुतिविरोधादित्याह अतएवेति ननु कृत्युत्पासुखेन न्य
 ति त्वादिवितीतेरन्यथोपपत्त्यात्मनः सुखरूपत्वेऽऽत्मापि स्यात् तज्जन्यत्वप्रतीतिरसुभादृष्टवशा दुःखात्मस्वरू
 पाभिव्यंजकवृत्त्युत्पादनेनान्यथासिद्धेरित्यादियुक्तेः समत्वादिन्यतिप्रसंगं किंचादृष्टयति नचेति दुः
 खस्य व्यभिचारित्वेनाव्यभिचार्यत्मात्मस्वरूपत्वभावनायोग्यतादिनिहेतुमाह दुःखस्येति किंच न युक्तिमात्रे

दुःखस्य

अविदुषस्त्वं धत्ता हंकारदेहादावेवात्माभिमानात् तत्र चात्मन उत्सर्जनतयेव सुखराणां अतएव ज्ञान
 सुखारिमुखा आत्येति नार्किकाभाताः नच दुःखेपीये गतिः समाः सुषुप्तादौ व्यभिचारित्वेना
 त्मस्वरूपत्वानुपपत्तेः प्रमाणाभावाच्च सुखात्मकत्वयाह कश्रुतिविरोधाच्च तथा चात्मत्वमेव पर
 मपुरुषार्थनाप्रयोजकं

वस्तुसाधकं किंतु प्रमाणाभूतासा नचात्र प्रमाणमस्तीति हेतुंतरमाह प्रमारोति न केवलं मूलप्रमा
 णाभावाच्चुक्तेराभासत्वं किंतु प्रयोविनादित्यादिश्रुतिविरोधादपीत्याह सुखेति ननु न सुखत्वं पुरुषार्थ
 त्वं प्रयोजकं दुःखाभावे व्यभिचारान्न नापि दुःखाभावत्वं सुखे व्यभिचारान्न नोभयंगौरवात् पुरुषार्थ
 शब्दस्यानेकार्थत्वप्रसंगाच्च ततः कथमुभयं पुरुषार्थ इति चेन्न आत्मैवेव तत्त्वप्रयोजकत्वात् तस्य चो
 भयं नुगतत्वादित्याह तथा चेति सुखदुःखाभावात्मकत्वे सति इत्यर्थः एवं च सत्पनुपादेयत्वानुमा
 नेवाद्योनीतः पक्षेतरत्वं सुपरिधिः रित्यपि सूचितमित्यपीति बोधव्यम् ॥ ॥ ॥ ॥

जा

ॐ

वे मु टी ननु दुःखाभावो न पुरुषार्थः असत्पपितस्मिन् सत्पपि दुःखेपाकाद्यौ भोजनजन्यसुखलोभेन प्रवृत्तिर्निर्दिष्टा न इति चेन्न

ॐ
वे.मु.टी.
६१

ननु दुःखाभावो न पुरुषार्थः असत्यपि तस्मिन् सत्यपि दुःखेपाकाद्यौ भोजनजन्यसुखलोभेन प्रवृत्तिर्दर्शनात् इति शेषक
ते दुःखाभावोपीति दुःखाभावत्वेन पुरुषार्थत्वप्रयोजकं सुखेयमभिचारात् अन्वयानतिरिक्तवृत्तेरेव प्रयोजकत्वादि
नियोजनार्थकेवलशब्दः ननु दुःखाभावः किं पुरुषार्थ एव न भवतीति ब्रूये उत सुखमपि पुरुषार्थ इति नाय इति परिरु
रति नेति दुःखाभावमुद्दिश्य शिष्टप्रवृत्तेरेवोपि पुरुषार्थ इत्यर्थः अथ सुखमपि पुरुषार्थ इति तर्हितद्रूपतापि न्या
त्मनि सुखसंपाद्येति सर्वथाप्यात्मपुरुषार्थ इत्याह आप्यात्मन एवेति ननु सुखं गुण इति वैशेषिकादयस्तत्क
थं द्रव्यस्यात्मनः स्वरूपमिति तत्राह नचेति सुखरूपत्वं प्राक् निरूपितं स्मारयन् हेतुमाह परमेति हेतुसाध
योऽप्यतिरेकव्याप्तिमाह असुखात्म नीति नचात्मानं सुखं प्रजन्यत्वादातिरेके सुखवदिति पूर्वोक्तं दूषयितुं।

दुःखाभावोपिन केवलः पुरुषार्थः दृष्टदुःखेपिविषये भोग्यसुखलोभेन प्रवृत्तिर्दर्शनादिति चेन्न आत्म
न एव परमानंदरूपत्वेन सुखस्यापि सत्वात् नचात्र विप्रतिपत्तिः परमप्रेमास्पदत्वेन सुखरूपत्वस्य सिद्ध
त्वात् असुखात्मनि प्रेमादर्शनात् नच सुखे जन्यत्वात् जन्या जन्ययोगात् सुखयोगे दानुपपत्तिः जन्म
त्वासिद्धेः नच सुखमेजानमिति प्रतीत्या तत्सिद्धिः शुभादृष्टवशादात्मस्वरूपसुखाभिव्यंजनयोग्या
तः करणवृत्तुदयेनान्यथानान्यथा सिद्धेः नचाहं सुखमिति प्रतीत्यापत्तिः विद्वांसं प्रतिष्ठापादनात् ॥

जन्यत्वाभावो नास्ति = १

स्मारयति नचेति अतिरेकव्याप्तिभूमे साध्याभावसत्वेपि हित्वा भावासत्वेन व्याप्यत्वासिद्ध्या दूषयति जन्यत्वेति
यत्तु पूर्वपक्षे सुखे जन्यत्वसिद्धये प्रतीतिरुपन्यस्तानामन्यथास्यापयितुमाह नचेति प्रतीतिः सुखाभिव्यंजनको
त्पत्तिविषयः नचाहं सुखमिति प्रतीत्या तत्सिद्धिः नच सुखस्योत्पत्तिरिति सिद्धिरिति नचेति प्रतीत्या हेतुमाह शुभेति य
ज्ञात्मनः सुखाभेदेऽहं सुखमिति प्रतीतिः स्फा नचेत्यमस्ति भेदप्रतीतेरेव विरोधि न्या सत्वादिति पूर्वोक्तं
दूषयति नचेति सुखात्मनो हित्वा तमे प्रतीतिरपि तादात्म्यावगाहिनी स्यादिति यथापादनं तात्किं विदुषः प्रत्य
विदुषः प्रतिवा आद्ये दृष्टापत्तिरिति नेति प्रतीत्या हेतुमाह विद्वांसमिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शिव.
६१

ननु संसारनिवृत्तिः पुरुषार्थो न केवलं दुःखनिवृत्तिरिति जगद्वाह तस्येति एकविंशतिप्रकारदुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थः
 संसारोपेतदात्मैव विशेषद्वि नन्वात्मैव चेत्तदुःखाभावस्तर्हीत्मनोऽकार्यतयाऽसाध्यत्वात् कथं पुरुषार्थतया पु
 रुषेण तदेवार्थते यदसिद्धमिति शङ्कते असाध्यत्वादिति साध्यत्वेन पुरुषार्थत्वे प्रयोजकं दायित्वेन हेत्वादिति
 निपरिहरति साध्यत्वेनेति निरस्तत्वाद्वाच्यकारेणेति शेषः नन्वात्मन्यप्यदुःखाभावस्यान्नादित्वेन स्वतः सिद्धत्वा
 तदुत्पत्तये तत्साधनाय मुमुक्षुणां प्रवृत्तिर्न स्यात् सिद्धमसाधनायोगादिति शङ्कते स्वतः सिद्धेति मोक्षोद्देशेन
 अवगादो मुमुक्षुः प्रवर्तत इत्युच्यते किं वा ब्रह्मात्मसाक्षात्कारोद्देशेन वा नाद्यः अवगादेः साक्षात्सुक्तिहे
 तुत्वे प्रमाणाभावादिन्याह नेति द्वितीयेपि ससाक्षात्कारः सिद्धो न वा नाद्य आह ब्रह्मेति द्वितीयप्रत्याचक्षे पूर्वमिति

तस्या शेषसंसारदुःखनिवृत्तिरूपत्वात् असाध्यत्वादात्मनोऽपुरुषार्थत्वमिति चेत् न साध्यत्वेन पुरुषार्थस
 निरस्तत्वात् स्वतः सिद्धदुःखाभावमुद्दिश्य मुमुक्षुप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेन्न ब्रह्मात्मसाक्षात्कारानंतरं प्रवृ
 त्त्यनुपपत्तेरिच्छत्वात् तत्फलस्य च ज्ञातत्वात् पूर्वत्वशेषदुःखाभावत्रयब्रह्मात्मनो साक्षात्कारेणैव सफल
 त्वात् ज्ञानमपि न साध्यं वृत्तेरारोपितत्वात् चैतन्यस्यात्मत्वादिति चेन्न असंयममर्षी स्यात्तानोत्तरकालीनत्वात्

आत्मसाक्षात्कारेण मुमुक्षुप्रवृत्तिः फलवतीत्युक्तं तदसत्साक्षात्कारो वृत्तिर्वा स्वल्पचैतन्यं वा नाद्यः वृत्तेरारोपित
 तत्वेन मिथ्यात्वात् फलत्वानुपपत्तेः सत्यत्वे हेतापत्तेः न द्वितीयः तस्या जन्मत्वेनाफलत्वादिति शङ्कते ज्ञानम
 पीति आत्मस्वरूपवदित्येवार्थः वृत्तेर्मिथ्यात्वज्ञानं बाधोत्तरकालं वा बाधात्प्राग् वा नांत्य इत्याह नेति अप्रामा
 ण्यस्य परतत्वादिना बाधमिथ्यात्वस्य गृहीतुमशक्यत्वादित्यर्थः द्वितीयेनानिष्टमित्याह असेति नहि वृत्तिः
 स्वतः फलं किंच ज्ञाननिवर्तकतया तच्चाज्ञाननिवर्तकत्वं मिथ्यात्वग्राह्यत्वागेव सिद्धमिति पश्चान्निष्पत्त्यग्र
 होनुपयोगीत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

106

ॐ

वे. सु. टी.
६.

परिहरति अज्ञानेति स्वात्मनिदुःखोपमारोपयतीति संबंधः ननु कंसादृश्यं नास्तीति सत्यं किं सादृश्ये
नारोप्यभिचारिणा कुतस्तर्हि दोषाद्वारोपयति अज्ञानादिति गृहाण ननु ज्ञानमात्रं चेत् दुःखारोपे साधारणं कार
णं सुषुप्तेषु तर्हि दुःखारोपः स्यादिति चेन्न शरीरादिद्वारा तद्धेतुत्वात् इत्याह कलिप्ररोति उदासीनावस्थां
यावर्जयति शरीरेति प्रतिबद्धस्वात्मदृष्टिर्ज्ञेयविशेषाद्विज्ञानमुपपादितं ननु यद्यत्र वस्तुनो नास्ति तत्रा
रोपणीयं दुःखं च गुणत्वादात्मैकसमवेतमिति कथं तत्रैव तस्यारोपयति नेत्याह निदुःखेपीति दुःखात्पंता
भावाधिकरणधीत्यर्थः गुणो भवदपि दुःखनात्मनिसमवेतं पादे मे दुःखमिति पादाद्याभयत्वेन प्रतीतिः अतः क
रणधर्मत्वादात्मनितदप्यंताभावः केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतिविरुद्धात्मनिगुणसमवायः ततो निदुः
खत्वादात्मनि अज्ञानादिवशान् दुःखारोपयति युक्तमुक्तमिति अतएवाह आरोपयत्येव केवलमिति

अज्ञानफणिकासमुद्भूतदेहाद्यभिमानविषदं दृष्ट्वा प्रवर्तिरागादित्तराहलाहलविषजालाप्र
तिबद्धस्वात्मदृष्टिः सविनर्तितमोवत् निदुःखेपि स्वात्मनि रौरवाद्यनेकभेदभिन्ननरकव्रतसमु
द्भूतदुःखोपमारोपयत्येव केवलं आरोपितस्य चाभावो नाधिष्ठानादिति विच्यते अधिष्ठानाद
भेदेनैवारोपितत्वात् भेदेन च तस्यासत्वात् असन्निषेधस्य च सत्वात् तस्माद् दुःखाभावपरमपुरुषा
ननु भवतु दुःखमारोपितं तथाप्यात्मानदभाव इति यो मन्यते तस्याप्यात्मैव परमपुरुषार्थः ॥ ॥

तिकुतस्तत्राह आरोपितस्य चेति आरोपितप्रतिधौगिकाभावस्याधिष्ठानानतिरेके हेतुमाह अधिष्ठानेति अ
धिष्ठानात्मकत्वं न तावत्कल्प्यं तस्य च त्रपत्वेनाकल्पितत्वात् किं त्रपेण तर्हि जगत्कल्पितत्वमित्याशं
क्यात्मभिन्नमनात्मत्वं तद्गुण दुःखत्वादिनेत्यर्थः अस्तु सद्रूपोऽत्मनो भेदेन दुःखाद्यारोपितं किं तत्तल
लाह भेदेनेति सद्रूपदात्मनो भेदेऽसद्रूपस्यादित्यर्थः अस्तु सद्रुःखादि ततो विच्यते तत्राह असन्नि
षेधस्येति अभावाभावस्य भावत्वादिनिदुःखाभावः सद्रूपस्यान्मास इति स्थितिर्ननु दुःखाभावात्मकत्वे
न पुरुषार्थत्वसाधनेन वापसिद्धान्तः सुखात्मत्वं त्रपेणैव तस्य पुरुषार्थत्वादि चेत् मेवं नुष्पतु दुर्जन इ

स्वभावाद्यविशेषादिति शेषासमुपसंहरत्या नस्मादिति ॥

पूर्वपक्षेऽनुपादेयत्वस्यात्मनिसाधनायतत्प्रतियोगित्वेनोपादेयत्वं यन्निवृत्तिपित्तत्रावदनुमोदते सत्यमिति तर्ह्यत्म
 नुक्तमानेनानुपादेयत्वसिद्धिमितिनेत्याह तच्चेति चत्वर्येतत्तुअन्यानुपसर्जनत्वंविश्रान्तं अगादिति यत्सुखसाधनंता
 वसुखोसर्जनं अहिकंटाकादिपरिहारश्चदुःखाभावसाधनं सुखदुःखाभावयोश्चात्मा द्वैतानिर्वसुखादिसाधन
 जातमात्मन्येवविश्रान्तमित्यर्थः तर्हि कथं सुखादौपुरुषार्थत्वमपदेशातिशंकासुपहारव्याजेनपरिहरति तस्मा
 दिति आत्मशेषत्वादेवसुखादौपुरुषार्थत्वंनवस्तुतइतिभावः अतएवाह परमइति एतेनानुपादेयत्वानुमाने
 बाधितमितिभावोद्यनितः ननुसुखाद्यधिकरणात्तयात्मनः सुखदुःखाभावो प्रतिकारकत्वान्नसुखादिशेषत्व
 मात्मनोयुक्तंनवैयर्थ्यामितिशक्तित्वाऽनुपादेयानुमानेस्वरूपासिद्धिदूषणांतरमाह सुखदुःखेति भेदेकित्वाधा

सत्यमितरानुपसर्जनत्वमुपादेयत्वं तच्चात्मन्येवविश्रान्तं सुखदुःखाभावयोरपित्तदर्थत्वादन्वयापरसुखदुः
 खाभावयोरमुपादेयतास्मात् तस्मादात्मैवपरमपुरुषार्थः सुखदुःखाभावात्मकत्वाच्च नचभावरूपस्या
 त्मनोदुःखाभावात्मकत्वानुपपत्तिर्भवेदयंदोषोयद्यात्मनिदुःखपरमार्थिकंस्यान्नत्वेवमस्ति किंतु॥

राधेयभावः नचसुखाद्यात्मनोभिद्यतेइतिनात्मानात्मातुपसर्जनं नचसुखदुःखाभावान्यत्वंहेतुवात्मनिपक्षेवर्त्तते
 इत्यर्थः नन्वात्मासर्वस्यसत्ताप्रदत्वात्स्वयमसद्रूपः कथंस्यादिशंकितापरिहरति नचेति दुःखस्यात्मनिकल्पितत्वादुः
 खाभावोनात्मनोतिविच्यतेइतिपरिहरति भवेदयमिति ननुदुःखगुणः तच्चावाधितत्वान्नकल्पितं किंचारोपे आ
 रोप्याधिष्ठानयोः सादृश्यकारणदृष्टंनचात्रतदस्ति ॐ उभयोरपिनिरवयवत्वात् किंचारोपसमयेऽधिष्ठा
 नंविशेषतोऽज्ञातंवाच्यं नचदुःखप्रतीतिसमये आत्मविशेषतो नज्ञायते अहमित्येवतस्यविशेषप्रतीति
 त्वात् तस्याज्ञातत्वादिति कथं दुःखस्यात्मनि समाशेषइतिशंकेने किंचिति ॥ ॥ ॥

आत्मनोरतिशयसुखत्वेहेतुं तत्रमाह हेरापगर्भेति नन्वात्मा सर्वपुमर्थानां सीमेति कथं इति परमैस्वयं
 ति स्मृतेरिन्द्रादिसंपद एव परमपुरुषार्थत्वादिति तत्राह यत्कामादिति मधवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेति श्रु
 तेरित्यर्थः ननु यथात्मैव पुरुषार्थः कथं न हि तस्यैव स्वर्गार्थं यागादिविधानमिति तत्राह यदि दृष्टेति तमे
 तं वेदानुवचनेनेत्यादिः श्रुतिवशादन्तःकरणसुद्धिद्वारा विहितयागादिक्रिया आत्मदिदृक्षा फला एव न व
 स्तुतः स्वर्गादिफलाः कथं न हि स्वर्गादीनां फलत्वेन श्रवणं श्रुतप्ररोचनार्थत्वात् कथमन्याया सर्वथापः
 सर्वज्ञो वेदः क्षयित्वादपुरुषार्थस्वर्गादिकमुद्दिश्य यागादीनविदध्यात् तस्मादन्तप्ररोचनार्थमेव स्वर्गादि
 श्रवणं न फलायेति तत्र श्रुतिरोध इति ननु स्वर्गादिप्ररोचनार्थमित्युक्तं आत्मदिदृक्षायाः फलत्वात् या

यस्यानंदसमुद्रस्य लेशमात्रं जगद्भूतं प्रसृतं ब्रह्मलोकद्वौ सुखा विष्कः परित्यजेत् हेरापगर्भमैश्वर्यं
 यस्मिन् दृष्टे त्रयायते सीमा सर्वपुमर्थानां अपुमर्थः कथं भवेत् ३२ यत्कामाः ब्रह्मचर्यं ता इन्द्रायाः
 प्राप्तिं संपदः स्वस्वभोगं त्यजन्तो वमपुमर्थः कथं नृणां ३३ यदि दृक्षा फलाः सर्वाः वैदिक्या विविधा क्रि
 याः यागाद्याः विहितानि स्मिन्नुपेक्षावदने कथं ३४ यादृष्टिमात्रतः सर्वाः कामाद्याः दुःखभूयः विन
 शंति क्षणेनासावुपादेयः कथं नते ३५ आह्लात्तुपतायस्य सुषुप्ते सर्वसाक्षिकी तत्रोपेक्षा भवेद्यस्य

यागादिफलं न तावदात्मा अजन्तत्वात् न दनुभवः तस्याः फलत्वात् न यातदिदृक्षा न स्या ज्ञानमात्रफलत्वेन
 स्वतोऽफलत्वात् तस्मात्स्वर्गादिरेव तात्पर्यतो वैधक्रिया फलमिति तत्राह यदृष्टीति यतो ज्ञानमज्ञानस्य नि
 वर्तकमिति ब्रह्मसाक्षात्कारादज्ञाने निरस्ति सत्यज्ञानमूला कामादिमयो दुःखभूमयो निवर्तते इति तन्नि
 वृत्तेरात्मरूपत्वादात्मैव पुरुषार्थ इति प्ररोचनार्थमेव स्वर्गादिश्रवणमित्यर्थः मोदप्रमोदपक्षाभ्यामित्य
 आत्मनः सुखरूपत्वेन तस्य प्रियमेव शिर इत्यादिवाक्यानि प्रमाणत्वेनोपन्यस्य निमित्तप्रतिसुहोत्थित
 ससुखमहमत्वात्सामिति परामर्शसिद्धसुषुप्तिकालीनसुखानुभवोप्यात्मनः सुखरूपत्वे प्रमाणमित्या
 ह आह्लादिति तत्र सुखाद्याविमर्शः

ननु कथमात्मनोऽन्यानुपसर्जनत्वं सर्वस्य सुखदुःखाभावशेषत्वादिति तत्राह यदर्थमिति यदा सर्वजगदात्मा र्थ आत्म
 शेषत्वादसुखादेरात्मशेषत्वे किमु वक्तव्यमिति भावः तदुक्तं सुखं च पुरुषार्थत्वादिति आत्मव्यतिरिक्तत्वात् सर्वेषां पदार्था
 नां पदार्थत्वमिति वैशेषिकादयोऽपि च संगिरन्ते न स्मादात्मार्थं सकलं जगदित्यर्थः किंच सुखदुःखाभावान्पत्वं हेतुः स्व
 रूपासिद्धः कथमिति चेन्न तत्राह आनंदाधिपदिति निरतिशयसुखात्मक इत्यर्थः दुःखाभावत्वमुपपादयति यज्जात्मेति
 घटादीनामात्मास्वरूपं तद्देहघटादेर्दुर्निर्द्वयत्वेनासत्त्वात् भिन्नस्यासत्त्वोभावः संदेवाभावस्य भावत्वात् सत्तत्त्वात्म
 त्वादित्युक्त्यान्मैव दुःखाभाव इति कथं नानुमाने स्वरूपासिद्धिरिति यच्छब्दे सवित्त्यनेन संबध्यते प्रथमपदार्थम

यदव्यक्तं तत्सर्वं यद्देहेन रजः वत् सत्ता सर्वं पदार्थानामनादेयकथं वद २० यद्वशेषाणि सर्वं ब्रह्माद्याः
 क्रिमयस्तथा ईशानः सर्ववस्तूनामनादेयः कथं वदेत् २१ यच्चतुसर्ववस्तूनां मनसो यन्मनो विदुः य
 ज्जपोति ज्जपोति संदेको नोपादेयः कथं विभुः २२ मोदप्रमोदपदाभ्यामात्मना तन्मोगतः जीवयत्यपि

हि लोकात्मना देयः २३
 कुतः ३

पदार्थं च स्वस्वरूपस्य सर्वैरिष्टमाणात् तत्सर्वं पुरुषार्थ इति भावः द्वितीयं पदार्थं च यद्वश इति अनादेः शेषादे
 यद्वत्तर्थाः यद्वानन्वधिष्ठानं सत्ता स्फूर्तिप्रदं नान्यत् ईश्वरश्चाधिष्ठानं नात्मा अतः कथं घटादीनां सत्ता स्फूर्तिप्रद इ
 त्यशंक्या ज्ञानवशादात्मैवेत्येवोपादेय इत्यभिप्रेत्याह यद्वश इति स्फूर्तिप्रदत्वं वक्तुं प्रकाशरूपतामाह यच्च
 तुरित्यादिना आनंदाधिपदं पदार्थं च मोदेति इष्टस्त्वौ हर्षो मोदः स एवाभ्यासात् प्रकृष्टः प्रमोदः
 सुखमात्रमानंदः तस्य पदार्थादिकल्पनाऽज्ञानवशादित्याह तन्मोगत इति स्वसुखमात्रादानेन लोकान्मुख
 यतीत्याह जीवयतीति उत्तरादीर्थमेव स्पष्टयति यस्येति प्रसूतं व्याप्तं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ॐ

वे सु टी

सत्त्वं सांसारिकं सुखं दुःखानुविद्धमिति तथाप्यात्मा तावदकथं केवलात्मा देयमनं त्रयाणां पदार्थानां

वे सु टी
५८

सत्यं सांसारिकं सुखं दुःखानुविद्धमिति तथाप्यात्मानावदुक्तमुक्तेरनुपादेय एव तथा चागत्या सुखे
यथा दुःखानुसंगान भवति तथा यतनीयं न दुःसंपर्कमिथा सुखेत्यागमर्हति नहि भिन्नः संती
ति स्यात्तीनाधिप्रियते मरणा प्रसंगात् तस्मादुःखपरिहारायैव यजितव्यं न वै प्रयिक सुखत्याग
इति परिहरति नेत्यादिना न न्यात्मादृश्यः ज्ञातव्यो मेतव्य इति वाक्ये प्रथमोपात्तेर्दर्शनमनूय
अवगमननादिविधीयते तत्र नात्मज्ञानमेव स्वतः फलं तस्याः पुरुषार्थत्वात् न च मुमुक्षोरधिकारित्वा
न्मोक्ष एवार्थान्फलं मोक्षस्यात्मस्वरूपान्निरिक्तस्याभावात् आत्मभिन्नस्य जन्यत्वेन मोक्षस्यानित्यत्वं
प्रसंगात् ततः अवगा विधान्यथानुपपत्त्या त्वैव पुरुषार्थ इति सिद्धांती चेदयमिति कथमिति आत्मभि
न्न एव पुरुषार्थः अवगा यानुष्ठानफलं नत्यात्मानं स्याज्जन्यत्वादनित्यत्वाभावरूपत्वानंगीकारात्
न गत्यंतगभावात् नहि भिन्नमिथा स्यात्पनधिप्रयणं आयाति चेत् दुःखं परिहर्तव्यं सुखं नूपा
देयमेव कथं न स्यात्सत्तानार्थं अवगादिविधिः दुःखाभावायैव एवमात्मनोऽपुरुषार्थत्वे प्रा
प्ते ब्रूमः य आत्मा सर्ववस्तूनां यदर्थं सकलं जगत् आनंदाब्धिः स्वतंत्रो साधनादिभ्यः कथं च द १२६।

आत्मैतिक दुःखं निवृत्तेरेव मोक्षत्वादिति पूर्वपक्षीपरिहरति दुःखेति तथा च अवगादिविधिरन्यथो
पपन्न इति भावः दुःखाभावेनोपमात्मा सुखेनापि स इष्यते मुमुक्षुभिरयं तस्मादुपादेय कथं भवे
त् एवं पूर्वपक्षमनुयते निरासार्थं सिद्धांते प्रतिजानीते एवमिति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा आत्मानुपादेयः
सुखदुःखाभावान्पत्वात् दुःखादिवदिति तत्रान्याननुपसर्जनत्वमुपादेयत्वेन न न्यत्वमनुपादेयत्वं
आत्मा च सुखादिविषेधत्वादुपसर्जनमन्यनुपादे इति तदेत इष्यति पूर्वपक्षानिरासप्रचित्रापां
हेतुं संश्लक्षति य आत्मेत्यादिना असावात्मनोपादेय इति यत्पूर्वपक्षिणोच्यते तच्च कथमिति चेद
त्वं च यः ननु कानुपपत्तिरुक्तानुमानेन न निसिद्धिरिति नेत्याह स्वतंत्र इति स्वतंत्रो न्याननुपसर्ज

मात्म
तथा चानुमानेना इति भावः ॥
५८

ननु कथं भ्रान्तत्वात् न प्ररीक्षकाः श्रुतिमूलत्वात् न दीयप्रवृत्तेरिति चेत् तर्ह्यसुषुप्तिकसुखाद्यर्थे प्रवृत्तिरपि श्रुतिः
मूलानभिममूलेति न विगीताः न ह्येतात्मनः सुखादेः श्रोत्राभ्योरपि पुरुषार्थतां सुप्तं न श्रुतमपि न सुखाद्यर्थे साध
नानुष्ठातृणां वक्तृत्वेन तद्विरोधे श्रवणाद्यनुष्ठातृणां भ्रान्तत्वात् तन्मूलपरत्वादित्यपि प्रत्याह वक्तृनामिति
आत्मनोपादेयः सुखाद्यन्यत्वात् दुःखादिवदित्यनुमाने पक्षे न रत्वस्यानुपाधित्वे वाधानुनीतत्वादित्येतावता
संदर्भेण व्यवस्थापितं आत्मापुरुषार्थः सुखरूपत्वात् वैषयिकसुखवदिति सत्प्रतिपक्षं दास्यामीत्यभि
प्रेत्यसुखरूपत्वं हेतुं श्रुत्यानावत्समर्थयते विज्ञानमानंदमिति आनंदं आत्मा कत्वं आत्मनः श्रुत्यावाध्यत इ
ति तावदंगीकरोति श्रुत्यामिति तर्ह्ये सत्प्रतिपक्षता सिद्धेति नेत्याह नहीति एतावता सुखरूपश्रवणोपाधी

वह्नामनुग्रहोन्माद्य इति न्यायात् द्वित्रायवहिते विज्ञानमानंदब्रह्मेति सुखरूपत्वमप्यात्मनः श्रुतौ
श्रूयते इति चेत् श्रूयतां नाम न ह्येतावतात्मा पुरुषार्थः न हि सुखमित्येव पुरुषार्थः स संवर्धित
यैव न स पुरुषार्थत्वात् अन्यथा शत्रुसुखस्यापि पुरुषार्थत्वापेक्षः न हि सुखं सुखस्य पुरुषार्थः सं
सारिकमपि सुखं नानाभिन्नमनुपादेयमेवेति चेत्
पुरुषार्थः सुखरूपत्वमुक्तपुक्तपुक्तेर्न संभवतीत्यर्थः
तुः एव सं

ननु सुखरूपत्वे किमिति न पुरुषार्थ इति तत्राह नहीति आत्मनः सुखरूपत्वे किं स एव स्वतंत्रः पुरुषार्थः किं वा सुखात्मनि समवेतं सुखं तत्र नाद्यः न हि सुखमिति एव पुरुषार्थः पितृस्वसंवंधितत्वं न चाभेदे स्वसंवंधिता संभवति ततः सुखात्मा स्वतंत्रो न पुरुषार्थ इति न प्रतिपद्यानुमानं साध्यित्यर्थः न हि तीर्थ इत्याह न हि सुखमिति सुखात्मनः स्वरूपसुखेनैव तत्प्रज्ञात् सुखं तरेकामना योगाच्च सुखं तत्र सुखात्मनः पुरुषार्थ इत्यर्थः न न्यात्मा सुखादेय इति त्वया साधितं वैषयिकं सुखं तु वक्रुडः खानुविद्धं तदाह पुरुषार्थत्वात् ननु पादेयमेव तथा च सुखादेः न यागादौ प्रवृत्तिर्विधिनेति सिद्धांती शंकरे सांसारि ॥

ॐ

वे. मु. टी

५७

किंच अर्कचेन्मधुविदेत किमर्थं पर्वतं पर्वतं व्रजेत् इत्यर्थस्य संप्रोक्ते कोविद्वान् यत्नमाचरेदिति न्यायादय
त्वेन लब्धं प्राप्तात्मानमुपेक्ष्य परिहृत्य प्राणिनो वैधेकसुखाय प्रयागादौ किमिति म्रियंते प्राणं त्यजं
ति तत्प्राणत्वागच्छा प्रवृत्तिरुत्तमोऽपुरुषार्थतया वेदयतीत्याह किंचेति ननु प्रवृत्तिमात्रं न प्रमाणं प्र
माणमूलाया एव प्रवृत्तेः प्रमाणत्वादस्यार्थानि प्रसंगान् न चात्र प्रमाणमस्ति आत्महनननिषे
ध विरोधाच्च तस्मादसंदिग्धदित्याशंक्याह नचेति न केवलं शास्त्रमेवात्र नुमोदकं किंतु लो
कानुमोदनमपि संगृहीतुमपिशब्दः न चात्महनननिषेधशास्त्रविरोधः तस्यात्मसर्गत्वान् एतस्म

किंच यथात्मा पुरुषार्थः स्यात् कथं तत् सर्वप्रयत्नलब्धमात्मानमुपेक्ष्य वैधेयिकसुखलोभात्तत्का
मनार्थाः म्रियंते प्राणिनः नचेत्ते भ्रान्ताः शास्त्रेणापि तदनुमोदनान् न लोकवचनात्तान्
वेदयन्नादपि मतिरुत्तममणीयाते प्रयागमरणं प्रति कुष्टायुषहताश्च दुःखाभावमुद्दि
श्य म्रियंते इति तु सर्वजनीनं तत्किं मनात्मेवोपादेयः कः संशयः सुखदुःखाभावयोस्तत्साधनानां
च पुत्रकलत्रगृहक्षेत्रगोहिरण्णादीनामुपादेयत्वस्याविगीतत्वात् नन्वेहिकामुष्मिकसकलसुखत
त्साधनजातमुपेक्ष्य केवलमात्मानमेवोद्दिश्य प्रवर्णादावधिके च न प्रवर्तते एवेति चेत् तेन

प्रयागादिमरणशास्त्रस्यापवादत्वान्न कश्चिद्विरोध इति भावः तस्मादात्मानपुरुषार्थः किंतु वैधेयिकं सु
खमिति स्थितं दुःखाभावस्यापि लोकप्रवृत्तैर्वात्मापेक्षया पुरुषार्थतामाह कुष्टेति अनात्मे पुरुषार्थ
इति निरूपयितुमाकांक्षा मुत्पाद्यति तत्किमिति न ह्यनात्मकत्वाविशेषात् दुःखादिकमपि पुरु
षार्थ इति नेत्याह सुखेत्यादिना नन्वेहिकामुष्मिकसुखतत्साधनस्योपादेयत्वविरोधमिति यदव
गम्यते तत्किं पामराणां परीक्षाकांक्षा नायः पामरावर्गीनस्या किंचिन्करत्वात् परीक्षकारणमिति
चेन्न एहिकामुष्मिकसुखादिपरित्यज्यात्ममात्रोद्देशेन प्रवर्णादावप्रवृत्तेरवगमायोगादिति शक

किंच अर्कचेन्मधुविदेत किमर्थं पर्वतं पर्वतं व्रजेत् इत्यर्थस्य संप्रोक्ते कोविद्वान् यत्नमाचरेदिति न्यायादय

त एहिकेति श्रवणादौ प्रवृत्तेमानानपरीक्षाकादिति परिह

सिद्धे इत्यादिना

113

117

ननुश्रुतिः किमिति स्वार्थबोधने लोकव्यवहारमपेक्षते विरोधपरिहारयेति चेन्न लोकव्यवहारं स्वार्थेनापि वि
 रोधपरिहारोपपत्तेः न च श्रुतिरेवाध्यातपरत्वात् तथा च किं लोकव्यवहारमपेक्षते तत्राह श्रुत्येति लोकव्यव
 हारानपेक्षते ज्योतिषे मेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र काम्यमानः स्वर्गस्नावत्पुरुषार्थ इति धर्मस्थितिः तत्रैवेदि
 कत्वमात्रेण स्वर्गस्य पुरुषार्थत्वेन सुखरूपतान्मात् सुखे स्वर्गपदस्य वेदेनाशङ्कितत्वात् यदा च लौकि
 कपुरुषार्थव्यवहारं वेदो नुसरति तस्यै लोके द्विविधस्यैव पुरुषार्थत्वात् स्वर्गस्य दुःखाभावत्पत्तेर्गौरवात् भा
 वत्पुरुषात्मकत्वेन युक्ता न च तत्परत्वाच्छ्रुतिर्वाधिका समुच्चयेना भयप्रमाणपक्षेणावन्पत्तरकथ

114

अन्यथा लौकिकत्वात् स्वर्गस्यापि सुखरूपतान्मात् किंच किमयं लोकोत्तरः येनैहिकं पारत्रिकं च
 साधनं सर्वपुरुषार्थपरिहृत्तं उर्जन्मब्रह्मचर्याद्यपेक्षदुःखजातेनात्मनमवसादयन्त लौकिकः पुरु
 षार्थो यमात्मेति वदन्नेव कृतार्थः स्यात् तथा च शशिगीतं वरं ब्रह्मवने शून्यशृंगालत्वं तदुद्धृति न
 नु निर्विषयं मोक्षं मनुमर्हति गौतम ॥ १॥

कल्पनायोगादिति ननु स्वर्गकामश्रुतौ श्रुतस्वर्गस्य सुखरूपतौ
 लोकानुसारादिति श्रुतस्वर्गस्य सुखरूपग्राहकार्यवादस्य यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यादेर्विद्यमान
 त्वान्न तत्त आत्मकामादिश्रुतिवत्त्वात् काम्यमान आत्मा पुरुषार्थत्वा दुष्पादेय एवेति तत्राह किंचेति ए
 हिकं विषयजन्यस्वगादिसंबधिसुखं परमभवं पारत्रिकं स्वर्गादिसुखं साधनं स्वगादि यागादि च अवसा
 दयन्त लेशयन् ननु परमपुरुषार्थकामनया सर्वमेव न युज्यत इति तत्राह अलौकिकेति वेदमात्रसि
 द्धान्तलौकिकता वा स्वानुभवतो वा प्रसिद्ध इति कृतार्थः सिद्धप्रयोजनः तथा च प्रसिद्धपरित्यागेन लोका
 प्रसिद्धपुरुषार्थसुदिश्य ब्रह्मचर्यादि लेशानयुक्त इति भावः निर्विषय मिति विषयः सकचंदनव

सादिः निर्गन्तो यस्मात्सतमित्यर्थः ॥

जे वे. म. टी. स्वानुवर्तमानानां पादेयत्वे साधे आत्मेतत्त्वमपाधिः न च साध्यायात्रिः रणध्वभावस्यात्मत्वस्य साध्यानुपा

ॐ
वे. मु. टी.
५६

अस्तु तर्ह्यात्मन्यनुपादेयत्वे साध्ये आत्मेतरत्वमुपाधिः न च साध्यायात्रिः तथा धर्मावस्थात्मत्वस्य साध्यानुपा-
देयत्वाभावेन पुरुषार्थे न व्याप्यत्वात् ततो न भवदीयो हेतुः साधुरिति नेत्याह न चेति प्रयोजकं बोधकं मि. स. र्थः न
पक्षेतरउपाधिः अनुमात्रे द्वेदापत्तेः कथं तर्हि तेजोऽनुमाने तेजोभिन्नत्वमुपाधिः तस्य बधो नीतत्वात्
न च तथा प्रकृते वाधोऽस्ति लोके आत्मनः पुरुषार्थत्वेनोपादेयतयाऽव्यवक्रियभारात्वात् इत्याह तथेति न
च गत्यात्मन एवोपादेयत्वलोके वाच्यं अन्विष्टात्मात्मभिन्नानामपुरुषार्थत्वात् न च सुखादिकं पुरुषा-
र्थः परसुखादेरपि तथात्वापत्तेः आत्मीयं तथेति चेत् तर्ह्यान्मैव पुरुषार्थं तथा व्यवहर्तव्यमिति नेत्याह सु-
खं मे स्यादिति अयमत्राशयः निरुपाधीच्छाविषयो हि पुरुषार्थत्वादुपादेयः स एव च तथा व्यवहारयोग्यः

न चात्मत्वमेव परमं पुरुषार्थता प्रयोजकं तथा लोके व्यवहाराभावात् सुखं मे स्यात् दुःखं मा भू-
दिति आत्मसंबद्धसुखदुःखाभावयोरेव काम्यमानत्वात् न चात्मा मम स्यादिति कामनास्ति न चाका-
म्यमानः पुरुषार्थः न चायमलौकिकः पुरुषार्थः लोकव्यवहारानुबन्धनेनैव वेदेन पुरुषार्थं प्रतिपादनात्
त्वा

सुखदुःखाभावश्च तथा न चात्मसंबन्धिनावेतौ तथा न युद्धाविति वाच्यं आत्मनः सुखदुःखाभावौ प्रसधिकरा-
णतया कारकत्वात् कारकस्योपसर्जनत्वेन वस्तुतोनुपादेयत्वादिति ननु सुखं मे स्यादिति कामना आत्मसु-
खविषयित्वसुखवदात्मापि विषयोऽस्तु किमित्योपाधिकस्मत्रकाम इति न ब्रूहं न चेति सुखानुपहिते केवले आ-
त्मनिकामनायाश्च दर्शनात् ननु पक्षे च तस्मिन् दर्शनात् सुखादिकमेव काम्यं नात्मा ततो नात्मा पुरुषार्थोपादेय-
इत्यर्थः न चात्मलाभान्न परं विद्यते आत्मकाम इत्यादि श्रुतिवत्त्वादात्मनः काम्यमानत्वावगतेः पुरुषार्थतेति
चेदिति नेत्याह न चेति सत्यं श्रुतिरस्तीति सपि किं स्वस्याश्रयविरोधसिद्धये लोकव्यवहारमपेक्षते न वा श्रु-
ते चेत्तर्हि न दभावे कथमात्मनः काम्यमानतया पुरुषार्थता प्रतिपादयेदिति न चेति प्रतिज्ञायो हेतुमाह
लोकेति तथा च मंचाक्रोशंतीति वल्लोकविरोधेऽश्रुतिरूपचरितेति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निब.

५६

ननु स्वतंत्रे नित्यसुखे अस्ति प्रमाणं नित्यमानं रमिति श्रुते सामानाधिकरण्यं प्रतीतेः मयापि च श्रुतिमात्रप्रमाणकेनायमेवार्थः स्वीक्रियते इति कथं न तत्र प्रमाणमस्ति त्वं कथं वानमभागीकार इति तत्रैव त्वयापीति स्वातंत्र्यं नाम न नित्यत्वं किं त्वात्माभिन्नतया तादृश्येन विस्थितिः न च सुखं तादृकत्वया स्वीक्रियते ब्रह्मपदं सामानाधिकरण्येनात्मतादात्म्यापन्नस्यैव सुखस्य स्वीकारादात्मन एव च ब्रह्मत्वादित्यर्थः ननु तर्हि श्रुतिवत्तादेव सिद्धमात्मसुखं यो तादात्म्यं तां मां च प्रतिश्रुतेरेव शेषादिति चेन्न भेदग्राहकप्रत्यक्षविरोधेन श्रुतेरयोग्यतया पचारपरत्वात् अन्यथा हं सुखमिति कोपि प्रतीयादिति हेत्वन्तरमाह किंचेति यस्मान्पूर्वोक्तपुक्तिभिरात्मनः सुखदुःखाभावाभेदस्वीकारे=२

तथाप्यात्मतादात्म्यापन्नस्य नित्यसुखस्यैव स्वीकारात् किंच सुखात्मनो ह्यादात्म्ये अहं सुखमिति प्रतीतिप्रसंगः न च तदस्ति तस्मात्सुखदुःखाभावान्यत्वात्तु पादेयप्राप्ता न च ताभ्यामन्यः पुरुषा यौति येनात्मा मुमुक्षूणा मुपादेयः स्यात् ॥ ॥

नात्मकत्वं सिद्धं तस्मादुसर्जनरूपानुपादेयत्वात्मेति सिद्धमित्यनुपादेयसाधकमनुमानं निगमयति तस्मादिति आत्मानुपादेयः सुखदुःखाभावेन रत्तादृष्टादिवत् व्यतिरेकसुखादिवदिवदित्यर्थः ननु हेनुरस्तु मास्तु चानुपादेयत्वरूपसाधमात्मनिकिं विपक्षे वाधकमिति तत्राह नचेति हेत्वभावे साध्यमेव न स्यात् सुखदुःखाभावाभ्यामन्यः कश्चित्पदार्थपुरुषार्थोऽस्तियेन तत्र व्यभिचारे लोकात् हेतोः साध्यागमकत्वात् उक्तं हेतुमत्पणात्मनि पूर्वोक्तं साध्यं न सिद्धोदित्यात्मनो मुमुक्षूणा मुपादेयतया न स्यान्न चैव मस्तीत्यर्थः नतः साध्याभावे हेतुरेव न स्यादिति हेत्वाभावापत्तिर्विपक्षे वाधकेति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नन्वभिचार्यात्माश्रयभिवारिवश्रुत्यततश्च सर्वेषां तत्त्वयच्छ्रुत्यं स एवात्मानभावः ततो दुःखभावात्मकत्वमप्यस्तीति
 काश्चिच्छ्रुते सर्वेति श्रुत्यं ज्ञेयेवाज्ञातत्वा आद्यं निवेद्यति नेति ज्ञेयत्वे आत्मत्वेन स्यात् विज्ञातुरेवात्मत्वात् श्रु
 न्यथा घटादीनामप्यात्मत्वापत्तेः इति द्वितीयं निरस्यति नचेति ज्ञानानाश्रयत्वादित्यर्थः मन्वज्ञानानाश्रयत्वं श्रुत्य
 स्याद्युक्तमित्याह नचेति श्रुत्यं त्वलुसर्वाभावः न च भावस्याश्रयो भवितुमर्हति श्रुभावस्य भावधर्माश्रयत्वादर्श
 रीनादिति हेतुमाह श्रुभावस्येति ननु यद्यप्यभावेन भावाश्रयः प्रमाणात् तथापि भ्रमात्कल्पानया तथा
 तथास्तु न हि भ्रमस्य किंचिदप्राकमस्तीति श्रुते आरोपित इति न हि यद्विज्ञेयं आरोपितं प्रतीयते त
 स आरोपितविषयाधियानं प्रकृतारोपे स्ति न वा अस्ति चेन्न हि तद्वाच्यमित्याह तर्हीति सर्वत्र भ्रमे

द्वितीयं प्र
 तां च येन
 हीति

सर्वश्रुत्यात्मकत्वे दुःखभावात्मकत्वमप्यस्तीति चेत् विज्ञातुरात्मत्वात् न च श्रुत्यं विज्ञातृत्वात् न च
 विज्ञानेश्रुत्याश्रयश्रुभावस्य भावधर्मत्वात् न च आरोपिते धर्मधर्मिभाव इति चेत् तद्विज्ञातृत्वात् न च
 श्रुते वाच्यं न हि निरधियानो भ्रमोस्ति श्रुत्यमेव चेत् तर्हि श्रुत्यं वा मिश्रमेव सर्वः सर्वप्रतीयात् न च त
 यास्ति सर्वे नैव सर्वस्य प्रतीतेः किंच सर्वस्य आरोपिते आरोप्याधियानस्य पूर्वमेव सिद्धिर्वाच्य सा च

तत्र मिथ्या

आकारस्यानुभवादिनिषेधः अधिष्ठानसत्त्वपक्षे तत्त्वपक्षेति कथं श्रुत्यं स्यात् न हि श्रुत्यं स्वतः सिद्धं
 हाच्यमित्युक्तं तत्र किं श्रुत्यादयश्च अधिष्ठानमुत श्रुत्यमेवेति नाश्रयः श्रुत्यताया कल्पितत्वं न द्वितीयं
 श्रुते श्रुत्यमेवेति श्रुधस्तं हि अधिष्ठानानुगतं न यत्तद्वादात्म्येन प्रतीयते न च आरोपिते श्रुत्यानुगति
 रस्ति आरोपितस्य सत्त्वे नैव प्रतीतेरिति ह्ययति तर्हीत्यादिना किंच तच्छ्रुत्यं सर्वभ्रमाऽधिष्ठा
 नं उत कुचिदेव श्रुत्येन स्य प्रतीतिर्वाच्यताज्ञातस्येवाधिष्ठानत्वात् सा च प्रतीतिः स्वतः परतो
 वा परतश्चैव परस्य सर्वस्य कल्पमानाः प्रागऽसिद्धेः सिद्धो वा कल्पितत्वदत्तेः स्वतश्चैव तर्हि श्रु
 त्यस्यैव तिरित्याह किंचेत्त्यादिना ननु श्रुत्यं स्वतएव सिद्धं तु को दोषस्तज्ज्ञाह न हीति ज्ञानात्म

प्रमेगा

घटश्रुत्यं पर
 श्रुत्यं =

अधिष्ठान
 निरस्य कल्पितं नाश्रयं

वे. सु. टी. हेतुमाह विशेषणोति सुखसाधनस्य यागादेर्न स्वप्रधान्येनोपादेयता किंतु सुखोपाधिकीति विशेष्यमात्रेण

वे सु टी
५४

हेतुमाह विशेषोति सुखसाधनस्य यागादेर्न स्वप्रधान्येनोपादेयता किं तु सुखोपाधिकीति विशेष्यमात्रेण
नारात्वे स्वीकृते पिनातिव्याप्तिः परमपुरुषार्थत्वाभावस्य सुखसाधने पीयूषादिति विशेषणं व्यर्थमित्यर्थः
सुखदुःखाभावोत्तरमनुपादेयत्वमिति पंचमं पक्षं पराचक्षे न पंचमेति साधयेति तथा च सदिग्धासिद्धौ
हेतुवन्तुमाने दोष इति भावः संभावितं घट्टपराचक्षे अन्यस्येति ननु किमिति निर्वचनाऽशक्तिः दुःखा
यात्मकत्वस्यैवानुपादेयार्थत्वादिति नेत्याह दुःखेति आत्मनोदुःखाद्यनात्मकत्वेऽपि सिद्धांतं शंकि
त्वापराचक्षे न चेत्त्यादिना आत्मनः सर्वाधिष्ठानत्वं नामाधस्तस्य सत्ता स्फूर्तिप्रदत्वं न तु मिथ्याका
यात्मकत्वमपि कुत इति प्रतत्याह न हीति मिथ्यानिर्वचनीयं दुःखादिमिथ्यात्मकदुःखादिनादात्म्ये
विशेषणार्थं यत् न पंचमः साधयेति श्रुति अन्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् दुःखजन्तसाधनतादा
त्म्यस्यानभ्युपगमपराह तत्त्वात् न च सर्वात्मकत्वव्याघातः सर्वाधिष्ठानत्वस्यैव सर्वात्मकत्वसा
र्थत्वात् न हि सत्यस्य मिथ्यातादात्म्यमस्ति सत्यत्वविरोधात् तथा चानुपादेयस्यैवानिर्वक्तुमशक्य
त्वात्किमिदमनुपादेयत्वमात्मनोऽनियमापद्यते इति चेन्न इतराऽनुपसर्जनत्वस्यैवोपादेयार्थत्वात् यच्च
सुखदुःखाभावयोरेव अन्येष्टानुपसर्जनत्वात् सावाभावेन रश्मात्माभावत्रपत्वेन दुःखाभावनात्मक
सत्यत्वज्ञेतिरिति हेतुमाह सत्येति सिद्धांतिस्वपूर्वपक्षमुपसंहरति तथा चेति आपद्यते साधन इत्यर्थः त
मेतं सिद्धांति शंकिते दोष पूर्वपक्षी पराचक्षे नेति तत्र हेतुमाह इतरेति अनुपादेयत्वे हि उपदेयत्वेन प्र
तियोगिनानि रूप्यते तेन विना दुर्ज्ञानमिति तदर्थं प्रतिपादितमनुपादेयत्वमन्यानुपसर्जनत्वत्रपत्ति
यमित्यर्थः अन्येषामिति आत्मादीनां तदुपसर्जनत्वात् सुखदुःखाभावो प्रतिउपसर्जनत्वात् आत्मा
तावत्सुखादीन्युति अधिकरणतयोपसर्जनमेव मन्यदप्युह्य ननु सुखे वा दुःखाभावो वा ज्ञात्मेव ततः कथं
तस्योपसर्जनत्वमिति तत्राह सुखेति आत्मनो दुःखाभावत्रपत्तौ पराचक्षे भावेति न च दुःखाभाववादिनं
प्रतिभावत्रपत्तेनेति खत्रपासिद्धौ हेतुरिति सांप्रतं अहमिति ह्यात्मप्रतीतिरित्यविवादं न चैयप्रतीतिदुःख

लिङ्गप्रमाणं दुःखाप्रतीतिरिति तत्रापि ज्ञापमानत्वात् तत्तुः
लिङ्गप्रमाणं दुःखाप्रतीतिरिति तत्रापि ज्ञापमानत्वात् तत्तुः
लिङ्गप्रमाणं दुःखाप्रतीतिरिति तत्रापि ज्ञापमानत्वात् तत्तुः

अभावत्रपमात्मा

ॐ
वे. सु. टी.
५३

अनुपादेयत्वं विकल्पपरकत्वं प्रोक्ताविकल्पयति आदानेत्यादिना अविषयत्वमिति हेतुः एत-
दिति एतेन स्वकृतिसाधत्वविरहोति विशेष्यमेवेति सुखदुःखाभावेन रत्नमात्रमित्यर्थः
संभावितपक्षान्तरसंग्रहायाह अन्यदिति आदानक्रियाया अविषयत्वमात्मनि पदेः ति
द्वितीयाभिरपि स्यादिति यतः स्वर्गवैक्रियावत् एव हस्तादिभिरन्यनैर्वा क्रियमात्मनः इतीष्टापत्त्या
यं दृश्यति नाद्यत्यादिना तथा चावुमानेन सिद्धसाधनमिति भावः किंचनेदमनुपादेयत्वलक्ष-
णं अलक्ष्यं सुखोदोगतत्वादिति दृष्टांशान्तरमाह सुखेति लक्षणांतत्रोपपादयति नहीति इ-
च्छाविषयत्वस्य विरहो यत्र सोऽनुपादेय इति द्वितीयपक्षं दृश्यति न द्वितीय इति परस्परविरोधेन प्र-

आदानक्रियायाऽविषयत्वं वा इच्छाविषयत्वविरहो वा स्वकृतिसाधत्वविरहो वा ए-
द्विषेधिनसुखदुःखाभावेन रत्नत्वे वा विशेष्यमेव वा अन्यथा नाद्यः इष्टापत्तेः सुख-
दुःखाभावयोरप्यनुपादेयत्वापत्तेः न हि सुखे वा दुःखाभावो वा आदानक्रियया विषयी-
क्रियते न द्वितीय इच्छानद्विषयत्वयोरप्युपादेयत्वापत्तेः ताभ्यामुपलक्षितः विषयस्वरूप-
मेवेति चेन्न दुःखस्याप्युपादेयत्वापत्तेः तानविषयस्यैवेच्छाविषयत्वात् इच्छाजनकस्य तानस्य ॥
कारणतरस्य निरिति न्यायादिच्छाविषयत्वानधिकरणत्वात्प्यनुपादेयत्वे इच्छाविषयत्वमुपादेयत्वं
पर्यवस्यति तत्रेच्छानद्विषयत्वाभ्यां विशिष्टयोर्विषयस्मत्तुपादेयत्वं न्युच्यते ताभ्यामुप-
लक्षिते विषयस्वरूपमात्रं वा आद्यं पराकुर्वन् हेतुमाह इच्छेति द्वितीयमुक्त्या ययति
ताभ्यामिति तत्रापीदं विवेचनीयं यावानिच्छाविषयत्वावा नार्तोऽपि उपादेय उतेच्छाविष-
येकदेशः अथवा इच्छाविषयविशेष्यमात्रमिति तत्राद्यं निरुच्ये नेति हेतुमाह दुःखेति
ननु दुःखं कोपि नैच्छतीति शंकायाकरणयाह ज्ञानेति दुःखाभावेनावस्तु रूपाद्यं न यास-
र्वेषि यदिति नादग्येदेनेन यावानर्थो विषयीक्रियते तावेतमर्थमिच्छापि विषयीकरोति ता-

विशेषण इच्छातत्विषयत्वं = ॥

इच्छाकृतीनां समानविषयत्वनिष्पन्नं ननु दुःखाभावेन
वस्तुनोपि दुःखं विशेषणं तया प्रतिपद्यते न मविषय-
न स निर्विकल्पकत्वेनैव शिष्यान्तर्गता हि तदिति तत्र
हं इच्छाजनकस्येति ॥

आत्मना = व्यापकव्यतिरेके = १
रहितः =

सर्वात्मना व्याप्यभावे हेतुमाह व्याप्येति व्याप्यस्वरूपतोऽसत्त्वादित्यर्थः सत्ताद्वयस्यैकत्रायोगादित्याह व्याप
केति व्यापकस्य स्वरूपं सद्रूपतातया निमित्तस्य व्याप्या ननु गतस्य घटादेः स्वरूपस्याभावात् तथा च यत्र यु
क्तं सत्त्वा घटादिव्याप्यं सत्तदेव स्वरूपसत्त्वात् न व्याप्यमिति तन्व्याप्यस्य व्यापकप्रपुक्तसत्त्वेषु स्वरूपस
त्तानविरुद्धते देष्टव्यं तरे व्यापकसत्त्वं एकदेशांतरे स्वरूपेति व्यवस्थोपपत्तेरिति नेत्याह अन्यथेति यस्मि
नेकदेशे व्याप्यं स्वरूपसत्त्वं तस्मिन्पि देशे व्यापकव्याप्तिरिति नवा अस्ति चेत् किं व्याप्यं सत्त्वा व्यापकसत्त्वं
व तत्र सद्भावहारोपपत्तेः नास्ति चेत् तर्हि सर्वात्मनानव्याप्तिरिति नास्त्यस्याधिष्ठानमिति सर्वा

व्याप्य =

122

व्याप्यस्वरूपासत्त्वप्रसंगात् व्यापके स्वरूपविति मुक्तं स्वरूपाभावात् अन्यथा सर्वात्मना व्याप्यसंभ
वात् नन्वकालदेशावस्थपरिच्छिन्नेषां तन्मात्रपरमाणां तदपेक्षाभानुवत्स्वयंप्रतिभासमानत्वात् सर्व
जगद्व्यवहारकत्वेन प्रकृतौ प्रसिद्धत्वात् तदेव भासमानं भाति सर्वतस्तथा भासते सर्वमिदं विभातीति
प्रकृतेः तथापि सत्त्वाभावे तदसत्त्वात् ननु किं तदसत्त्वात् ननु किं तदसत्त्वात् ननु किं तदसत्त्वात् ॥ ॥ ॥

विद्यानमात्मैव नागनादिरित्यर्थः एतादृशा आत्मा सर्वसंबद्ध इति चरणा व्याख्यातः ननु तथाप्यात्मनो न
सर्वाधिष्ठानत्वं जडत्वेनाज्ञातत्वायोगात् जडत्वं सर्वप्रत्ययवैयर्थ्यादिति तत्राह न चेति स्वयंप्रतिभासत्वं
साध्यमिति सर्वेति सर्वस्यात्मभास्यतेन च कथमात्मा भासयितुं शक्यते नहि घटः प्रदीपं भासयति इति श
क्यते वक्तुं तस्मात् स्वप्रतिभात एवात्मैत्यर्थः यद्यपि नित्य आत्मा दयित्वेन दोषानास्त्वं दितत्वा दुपादेय इति पु
न्यते तथापि तस्योपादेयत्वं न संभवतीत्यादिपति तथापीत्यादिना आत्मा दुपादेयः स्वरूपदुःखाभावेतरे
नास्त्य घटादिवदित्यर्थः सिद्धाती साध्यमस्ति चेत् नन्विति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नात्र घटादिवदित्यर्थः सिद्धोतीसाध्यमन्त्रियती नन्निति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वे. सु. टी.

42

नापि द्वितीय इत्याह नचेति परिच्छिन्नत्वे नो रयज्ञादृष्टित्वादित्याह आत्मत्वादिति परिच्छिन्नत्वे पात्मत्वं किं
न स्यादित्याशङ्क्यात्मशब्दार्थमाह आत्मा हीति वस्तुकालदेशौ परिच्छिन्नत्वादात्मैत्यर्थः उक्तमर्थवेद
व्यासो जयाद्रुपयति यत्तन्मादृशिति यस्मदर्थे यच्छब्दः चः समुच्चये यस्मात्कस्माननात्मनो निरवशेषतया
व्याप्तौ तौ त्याज्या यस्मान्नुष्णोद्ग्रादौ अज्ञानकार्येन नात्मनो अज्ञानवशादेवात्मन्युपसंहरतीति वा तस्मादात्मे
त्याह यदादत्त इति यस्माच्च विषयान् विषयाभिमुख्यावृत्तौ रिति प्रकाशयति तस्माच्चात्मैत्याह यच्चात्मीति यस्मा
च्चात्मनि रूपणीयत्वेन प्रकृतस्य संततो नैरनर्थराभावोऽवस्थितिः स्वात्मिन्नेव तात्पर्यत्र अन्यस्यानात्मनोऽभावात्
तस्मात्सातन्त्येनात्मनीत्यात्मागमनफलं हि तत्र देशावस्थितिः न चात्मव्यतिरिक्तं वस्तुस्ति तस्मादात्मन्येव

नचपरिद्धिन्नत्वादस्यानित्यत्वमनुमेयं आत्मत्वादात्माहपरिद्धिन्नः यत आहुः यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चा-
 निविधयानिह यच्चास्य संततोभावस्तस्मादात्मैतिकथ्यते व्यापकस्यापि गगनादेरनित्यत्वं दृष्टमिति
 चेन्न व्यापकत्वापरिज्ञानात् सर्वसंबद्धत्वं हि व्यापकं सर्वस्मिन् सर्वात्मना संबद्धत्वमनुगतानामधिष्ठा

स्वतःपेण प्रगणयाम्यस्मिन्निरेव संज्ञानोभाव इत्याह यच्चास्मिन्निमित्तियावत् न ह्यन्येनान्यन्सर्वात्मना व्याप्यते
ति तथाच परिहृयन्तं स्वतःपेण सिद्धं ततश्चात्मानिनाः अपरिहृयन्तं व्याप्यतिरेकेण टादिव दिति स्थितं तत्र
गानुमानेन व्याप्य चारंशं कते व्यापकस्यापीति गगनादौ साध्याववद्वेष्टाभावेन परिहरति नेति गगना
दौ व्यापकत्वाभावं वक्तुं व्यापकस्वरूपमाह सर्वेति ननु सर्वसंबन्धत्वेनामसर्वसंयोगित्वं तच्च गगनादावप्येवेति
तत्राह सर्वस्मिन्निति नन्वाकाशादप्येव सर्वस्मिन्सर्वात्मना संबन्धायैव तेषां निरवयवत्वेनैकदे
शेन संबन्धत्वाभावादिति तत्राह अननुगतानामिति अननुगता हि परस्परव्यभिचारिणः अधिष्ठानं सत्ताप्रदं
ननु व्यभिचार्यव्यभिचार्यपक्षरस्याधिष्ठानं किं न स्यादिति नेत्याह नहीति अन्यत् घटादि अन्येनानात्मनाप
घटादिना सर्वात्मनानि शेषतया व्याप्यते सत्क्रियते नहीति योजनम् ॥ श्रीमत्तेरामानुजाय नमः ॥ ॥

रम

42

अपेक्षितप्रमाणेन शोकं व्याकुर्वन्नात्मनः पुरुषार्थत्वमादिपति नन्विति विमुखेविरक्तः वैरागे हेतुमाह अशो
 चेति विषयदोषदर्शने हेतुमाह अनादीति नन्वेतादृशोपधिकारिणः किमात्मनोपादेयस्तत्राह परमपुरुष
 र्थेति यतदेव स्पष्टयति मुमुक्षोरिति वक्ष्यमाणमुक्तेरात्मानपुरुषार्थ इति भावः नन्वनित्यं सांसारिकसु
 खं ह्यित्याहुवन्तु तावदुपेक्षणीयं आत्मनो नित्यत्वेन ह्यित्यादि दोषानाकलितत्वात्कथं नोपादेयतेत्या
 शंक्यनित्यत्वं दावदंगीकृत्वाप्युपादेयत्वं निराकरोति तत्रेत्यादिना तत्रयथाप्यात्मानित्यस्य यापितस्या
 नुपादेयत्वमेवेति व्यवहितेनान्वयः नित्यस्यात्माऽप्रविनाशित्वात् आकाशवत् न च स्वप्नोपसिद्धः आत्म
 विनाशस्य तत्सामग्र्यविभावेन पुर्निरूपत्वादित्यभिप्रेत्याहेतुमाह विनाशेति समवायिकारणानाशो वा असमवायि
 कारणानाशो वा इव ताश सामग्रीपदैरिष्यते नचाकार्यस्यात्मन उभयमस्ति प्रकाशं च नानाद्यदृष्टप्रवादाथा

नन्वेहिका मुष्मिक सकलसांसारिकसुखतत्साधनकलापाद्विमुखस्यानादि भवसंचितपुण्यनिच
 यक्षपितकलमप्रसाशोपविषयदोषदर्शनात्तादिनोद्वेगस्य परमपुरुषार्थकामिनो मुमुक्षोः कथम
 यमुपादेयः स्यात् तत्रयथाप्ययमात्मानित्यः विनाशसामग्रीरहितत्वात् आत्मविनाशस्य गृही
 तुमशक्यत्वाच्च स्वसत्ताकालेशास्वाभावात् शास्त्रकालेशाहकाभावात् ॥ श्रीरामचंद्राय नमः श्रीश्री ॥

रत्वादिति प्रागेवोक्तमिति ननु कार्यदर्शनं चेदस्ति तर्हि सामग्र्यमपि कल्पनामिति नेत्याह आत्मविनाशस्येति असक्य
 त्वमुपपादयति स्वसत्तेति स्वमात्मा आत्माभावो ग्राह्यः अग्राह्यकाले आत्मविनाशकाले ग्राह्यकस्यात्मनोऽभ्यभा
 वादिति नचाप्येनात्मान्यस्यात्मनोऽभावो गृहीष्यते इति सांप्रतं ग्राह्यस्यात्मत्वाभावादात्मीयाभावो गृहीतु
 मशक्यत्वात् किंच ननु हरणं प्रत्यक्षमनुमानेन वा नाद्यः अन्यात्मनोऽन्यात्मानं प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षेण न तत्प्रति
 योगि तत्संसर्गभावस्य गृहीतुमशक्यत्वात् संसर्गभावप्रत्यक्षत्वे प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वं न तत्र त्वान् ॥ ॥ ॥

वे. सु. टी.

५१

एकाधिकरण

मया प्रमाणमाह उच्यते इति प्रमाणं ॥

प्रयंच स्यात्तानसिद्धत्वे फलितमाह परमार्थतः इति ननु परस्परविकेधेन प्रकारान्तरस्थितिरिति न्यायात् न हेतुस्य च वस्तुतोऽसत्त्वे हेतु एवात्मस्वभाव इति वाच्यं तदपि न संभवति आत्मनोऽभावात्मात्मकत्वापत्तेः हेतुनि रूपत्वेन स्वभावत्वानुपपत्तेः श्रुत्या शङ्कया हेतुमत्त्वात्मानं स्वतन्त्रमिति नो हेतुमिति किंतु हि स्वतन्त्रमिति शङ्क्याह विज्ञानेति हेतुहेतुविनिर्मुक्तत्वे केवलशङ्क्यैः आत्मनि धरादिजगदज्ञानं चैकस्मिन् धरा मित्येकाधिकरणसंबन्धादज्ञानतया धरोनुभूयते न धरादौ वस्तुतोऽज्ञानविषयत्वमस्तीति धरादावपि न स्वप्रकाशत्वं न हेतुभवस्यान्यथोपपन्नत्वादित्यभिप्रेत्यापसंहरति इति सिद्धमिति यस्य भासा सर्वमिदं भा ति स्याद्वरजंगमेतदहं ब्रह्म पूर्णं स्यात्पुरुषार्थसुखात्मकं १ आत्मनि प्रमारा सत्त्वेपि न हृष्यत्वेनात्मत्वं प्र माराभावेन न रश्मि वन्नासत्त्वं स्वप्रकाशत्वादित्येतावज्ज्ञेयमितिः पदेन स्यादितं इदानीं आनेदमिति विषे

परमार्थतस्तु न हेतु नो हेतु आत्मेव केवलो विज्ञानधर्म इति सिद्धं आत्मायं सर्व सर्व संबन्धो भानुभा सक उच्यते नित्योयमविनाशित्वा दुपादेयः कथं भवेत् २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धरोनात्मनिसूचितं पुरुषार्थरूपत्वं निरूपयितुं सिद्धांतिमतसिद्धांतात्मस्वतन्त्रपानुयादेन तस्य पुरुषार्थत मादिपति आत्मेति साधनचतुष्टयसंपन्नस्याधिका विरोधमुपादेयः पुरुषार्थः कथं भवेन्न कथंचि दित्यर्थः उपादेयत्वे हि साध्यत्वप्रयोजकं न चायं साध्यः सत्त्वे सति नित्यत्वादिन्याह नित्य इति नित्यत्वा सिद्धिमाशङ्क्याह अविनाशित्वादिति एतच्चोपपादयिष्यति मूलकारः घटवत्परिच्छिन्नत्वात् न नित्य इत्याशङ्क्या स्वतन्त्रप्राप्तिद्वयादुच्यते आत्मेति नन्वाह व्याप्ताविनिस्मृतेरात्रोतिव्याप्तेः त्रीत्यात्मा व्यापक इत्यर्थः तावतापि कथमनित्यत्वपरिहारे व्यापके व्यापकाशेन वमतेऽनित्यत्वं दर्शनादिनिमित्ताह सर्वेति सर्वे षु सर्वात्मना संबन्धो जगदधिष्ठानमिति यावत् न चाकारो जगदधिष्ठानत्वे स्वात्मानं प्रत्येव तदाभावा त् तत्तत्सर्वोपादानत्वात् नानित्यो न वा कार्यश्रुत्यर्थः नन्वात्मा जज्ञात् घटवन् सर्वोपादानमिति

नित्यत्वाभावात् भानुव्यासकः भानुभासकः तथ्याच्येति न नित्यभासयति तस्य स्वयं भासनेऽप्यायेदज्ञानपुन्यत इति

नन्वेवं धरात्मनो रभेदे किमवशिष्यतां निवामकाभावादिन्याशं कोदं सर्वं दृश्यमात्रेति श्रुतौ प्रमाणसिद्धस्य सर्वस्य प्रथमोदित्यु
स्यानुवादिनात्मस्वरूपत्वस्य विधेयत्वप्रतीतेरन्तेवानुशिष्यतेन घटइत्यभिप्रेत्योपसंहरति तस्मादिति आत्मन्यज्ञानत्वानुभ
वो यद्विज्ञानत्रयप्रकाशत्वसाधकसिद्धिघटस्यापि स्वप्रकाशत्वं स्यात् घटविषयाज्ञानत्वानुभवस्याविशिष्टत्वादिति मि
ल्लं घटस्यात्मव्यतिरिक्तस्या निरूपणान् इति इदमर्थं पदार्थान्तरप्यतिदिशति एवमिति अनात्मत्वे मप्रतिपन्न
स्य संभवेदात्मत्वप्रतिपादनफलमाह कस्येति यजानात्मनि स्वप्रकाशत्वमापद्यते सपदान्म भिन्नानास्मि
आत्मनि च तदापादनमिष्टमिति ननु संभवादिरनात्मत्वेन सर्वतंत्रासिद्धः कथं तस्यात्मस्वरूपत्वमिति तत्राह
तुल्येति संभवाद्याश्रयः संभादिः उक्तसंभाद्यवयवारब्धो वयविचित्रो धोवेत्यादिन्यायस्य तुल्यत्वादित्य

तस्मान्स्वयंप्रकाशात्मस्वरूपमेव घटइति स्थितं एवं पदार्थान्तरमथात्मस्वरूपमेवेत्यनात्मा आत्मभि
न्नानास्मिन् कस्य स्वयंप्रकाशत्वमापद्यते तुल्यन्यायादिति श्रुतः स्वयं ज्योतिः स्वभावः श्राने रघर
त्रोः संगोदासीन एवात्मा अनाद्यनिर्वचनीया विद्यासंबंधात् हेताकारेण भाति रज्जुरिव सर्पदंडाया
(तन्ना)

र्थः ननु यदि घटादिविस्तृमत्तैव ततोऽप्यत्रादि आत्माकारेण भानं स्यात् कारान्तरेण तस्या सत्त्वादिनिशंकापराक
रिष्यन् ज्योतिरिति विशेषणमुपपादेन मुपसंहरति अत इति तस्य पुरुषार्थत्वे निरूपणायाह आनंदेति
आनंदो ब्रह्मेति यजानादिति श्रुतेरित्यर्थः ननु च दनं स्वर्ग इति वदुपाधिसंसर्गादानंदत्वं न स्थत इति नेत्याह
असंग इति असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेरुपाधिसंसर्गात् स्तीत्यानेन्देकमूर्तिरिति ननु कर्तुं रात्मनो दुः
खमपि संभाव्यते तत्कथं सुखेकमूर्तिरिति तत्राह उदासीन इति अविकारित्वादात्मनो न कर्तृत्वं किन्तु दासी
न एव स इति अनात्माकारपुनीति मुपपादयति अनाद्येति नन्वेकस्मिन् शुक्तिराकत्वे एक एव शुक्त्या
कारारजतमिन् यजानवशात्पुनीयते न त्वनेकेष्वकार इति तत्कथमात्मनोऽनेकाकारतया भानमित्या

ननु स इति नानाभिप्रायः ननु स इति नानाभिप्रायः ननु स इति नानाभिप्रायः ननु स इति नानाभिप्रायः

वस्तुतः

सामान्यवति स्वर्गादेः=३

वे सु री
प्रतियोगिनः सामान्यं धर्मिणं च घटमपि भासयतीति
तत्कथं स्यात् उभयोरपि स्वप्रकाशत्वात् प्रतीकारेण
तर्कः ॥

तत्र हेतुः चक्षुरादेरिति अयमर्थः चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां तावद्रूपादिगुणवत्पेयप्रवृत्तिः तत्पुरस्कारेणैव ते
षां प्रवृत्तेः अनुमानमपि सामान्यादिपुरस्कारेणैव प्रवर्तते अनुमितेर्वापकत्वावच्छेदकप्रकारत्वनिय
मात् शब्दोपिविशेषवत्पेयप्रवर्तते ज्ञानं त्वय्यभिचारपरिहास्य सामान्यादिविशेषस्याप्येव
त्वात् उपमानस्यापि शास्त्रादिरूप्यादिधर्मविशेषायेदन्त्वात् सर्वप्रमाणं विशेषविषयनियमिति नन्वेवं
न ह्यात्मनश्चोपनिषदत्तव्याघातः निर्विशेषे आत्मनि वेदशिरसां प्रवृत्तयो गान् इति तत्राह लौ
किकेति लक्षणयानि विशेषाकारवृत्त्युपस्थापकत्वाद्देदशिरसां तत्र प्रमाणं युज्यते इति भावः
यतः प्रमाणानि सर्वाणि विशेषवत्पेयनियमानि अनुभूयन्ते च निर्विशेषं स्वरूपं तस्मात्परिशेषात्
चक्षुरादेः सर्वस्य लौकिकस्य प्रमाणस्य विशेषस्तु विषयत्वनियमात् तस्मान्निर्विशे
षं सकलवाङ्मनसाद्यविषयं स्वयं भासमानं वस्तु घटस्वरूपमित्यवशिष्यते तत्किमा
त्मनोभिर्यते न वेति विचारणीयं मित्येते चेन्न भेदकधर्माभावात् निर्विशेषत्वात् धर्मि
प्रतियोगिनोऽभयोरपि स्वयं प्रकाशत्वेन तद्विशेषितस्य भेदस्य प्रमाणेन गृहीतुमशक्यत्वाच्च
स्वप्रकाशं निर्विशेषं घटस्वरूपं सिद्धमित्याद्यप्यक्षांगीकारेणोपसंहरति तस्मादिति तनुत्तथा
पि स्वप्रकाशं निर्विशेषं वस्तु घटस्वरूपं न भवितुमर्हति अनात्मत्वात्पदित्वात् शब्दस्वरूपा सिद्धा
इषयितुं विचारयति तत्किमिति तनु भेदको धर्मो घटत्वादिरस्तीति नेत्याह निर्विशेषत्वादिति घ
टत्वादिये भेदकमस्तीति कार्यः किं तच्च त्किमात्रे वर्तते घटव्यक्तिषु वा नाद्यः सर्वव्यक्तीनां घटरूपता
प्रसंगात् घटव्यक्तिष्विति चेत् का घटव्यक्तयो घटत्वादिसत्य इति चेन्न आत्मा अथात् धर्मो न खल्वय
ति चेन्न तत्राप्येवं पर्यतु योगे आत्मा अथादिदोषात् ततो निर्विशेष इत्येव घट इति ने भेदको धर्मो
स्तीति निर्विशेषस्य च भासमानस्य स्वप्रकाशत्वमदोतमित्यभिप्रेत्य दूषणात्तरमाह धर्मीति भेद
वबोधिमानं न भेदमात्रमवबोधयितुमलं तस्य धर्मिप्रतियोगिविशिष्टैक रूपत्वात् तावन्मात्रगोचरत्वे

घटत्ववति घटत्वे वर्तते=४

गालप्रतियोगिको घटः धर्मिको भेदो नमानसिद्ध इति घट
आत्मनः प्रमाणात्तिभिन्नो न स्यात् अथ भेदावबोधकं मान
५

122

अवयवि

ननुधर्म=४

असाधारणघटस्वरूपं चकृते कपालेति कपालेनाभ्यन्ते स्वसमवेतजयोत्यायने इति कपालार्थः आदिपदं मृदायादृता
 वस्तुनो कपालादिसमवेतत्वाद्यदि घटस्यादिति तच्चावर्तयति अवयवीति ज्ञावादिमुदासायाह विशेषइति कि
 मेतद्वाक्यं कपालघटयोरवयवावयवित्वसंबन्धादिधर्मप्रतिपादनपरं किंवा घटस्वरूपप्रदर्शनपरं आद्ये प्रस्मानुन
 रं घटस्वरूपस्यैव पृष्टत्वादित्याह नेत्याह द्वितीये प्रत्याह नन्विति अवयवित्वेन प्रतीतेरवयवसापेक्षत्वेन स्वस्वरूपा स्वयंप्रकाशत्वा
 योगादित्यर्थः ननु किं स्वरूपनिर्गुणो नयादृकत्वाद्गस्तु घटस्वरूपमिति ज्ञाह एतदन्यदिति अन्यथातिप्रसंग
 सत्त्वादातुमशक्यत्वादिति शेषः वाच्यं स्वरूपं भवत्येव परं नुवक्तुं न शक्नोमीति परः शं कते एतदन्यदिति

कपालाचार्योऽवयवीविशेषइति चेन्न। अवयवावयवीत्वादयो हि घटसंबन्धाभ्यन्ते नत्वेते ए
 व घटस्वरूपाः एतदन्यत्स्वरूपं वाच्यं एतदन्यत्स्वरूपं विशिष्यवक्तुं न शक्नोमीति चेत् कथम।
 शक्तिः अननुभूयमानत्वाद्वा निर्विशेषत्वाद्वा नाद्यः घटस्वरूपस्य सर्वजनानुभूयसिद्धत्वात् द्वि
 तीयेपि वक्तव्यं निर्विशेषमनुभूयमानं यत्स्वरूपं तत्किं स्वतः स्वतः अनुभूयते स्वभिन्नेन मानांतरेण
 वा न्येति निर्विशेषव्याघातः नहि निर्विशेषवस्तुमानांतरविषयइति संभवति ॥ श्रीरामजी

असक्तौ कारणां पृच्छति कथमिति लोकविशोधनायं प्रथयति नाद्यइति निर्विशेषत्वात् निर्वचनाशक्तेः
 शब्दस्य विशेषपुरस्कारेणैव पृच्छेति द्वितीयमनुवदति द्वितीयेपीति निर्विशेषत्वे घटस्य च येव स्वीकृतं
 तच्चातुभूयमानं विश्वसिद्धं एवं स्थिते विमृशति तत्किमिति स्वतः स्वमहिम्ना स्वप्रकाशतया निर्विशेष
 स्वरूपापेक्षया भिन्नं यन्मानं तेन मानांतरेणोत्पुक्ते अन्यापेक्षया मानांतरत्वात् न परप्रकाशत्वसिद्धि
 रिति विधानं स्वभिन्नेनेति अंतरपदं भिन्नपदं व्याख्यानाय श्रोतृमंगीकर्तुं मन्त्रं प्रथयति अन्य
 इति मानांतरविषयत्वे विनिर्दिष्टत्वात् किं न्यादिति ज्ञाह नन्विति ॥ श्रीरामजी

सत्त्वादि ५३

रिति विनिर्दिष्टं स्वभिन्नेनेति अन्तरपदभिन्नेपदकार्यानां यथाद्यमगाक्तुमन्यद्वयान्न अन्तर
इति मानान्नन्तरविषयत्वेपि निर्विरोधता किं न आदेति न ज्ञाह नहीति ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ १॥

वे.सा.टी.
४२

अविशेषः
प्रमाणस्य

आत्मनः साधकस्य प्रकाशत्वसाधकत्वमुपसंहरति मामहमिति तन्वत्तातत्त्वसाधकं प्रमाणं नास्तीति वि
षयस्य स्वप्रकाशत्वसाधकं घटादावविद्युत्प्रकाशत्वप्रसंगादिति शङ्कते नन्निति घटं न जानामीत्यनुभवस्ताव
दात्मनीतघटादावविशिष्टः घटादिरस्तानेपि विषयविशेषणसाध्याद्यविशिष्टाप्रतीतिः विशेषण
ज्ञानं च न प्रमारात् तस्मिन्साधकताभावात् न विद्यातस्यावुद्धेदप्रसंगात् न च सत्त्वो जडत्वात् भूमा घटज्ञानं =
तु चेत्तर्हि तस्य कल्पितत्वमिति वक्तुमात्मभेदेन घटप्रत्याचष्टे अथेति घटस्य रूपप्रमस्याप्राप्तकालत्वं प्र
त्याचष्टे यस्येति स्पष्टं सत्त्वोत्तरं प्राकृतं घटत्वादय इति कंबुग्रीवाकारवत्त्वं व्यक्तिपदादार्थपदे घटशब्द
व्यक्तिपदार्थतन्नेरुह्यते किंनु घटशब्दवाच्यत्वादिति = २

ग्रामहं जानामीत्यनुभवत्वादेव स्वयंप्रकाशत्वमात्मनः सिद्धं ननु घटं न जानामीत्यनात्मन्यपीदृ-
शानुभवेवास्तीति तथा तस्यापि स्वयंप्रकाशत्वप्रसंग इति चेत् अथ कोऽयं घटो नाम यस्य स्वयंप्र-
काशत्वमापद्यते घटत्वाद्यौ धर्मो यत्र प्रतीयते स्यमेव इति चेत् किमस्य स्वरूपं तत्सम्यगा-
नुभूय इतरविविक्तं तथा प्रदर्श्यतां =

प्रतीजो =

वाच्यत्वमादिशकार्थः अपमेवेत्यवघट इति शेषः यत्रेति सर्वनाम्नां प्रसिद्धमात्रवाचकत्वात्तद्विशेषो
यस्योपस्थितौ नियामकौ भावात्तथैव विशेषो वक्तव्य इत्याह किमस्येति शब्देन प्रतिपादनं च न श्रुतं व
किंतर्ह्यर्थं बुद्ध्याश्नाह अनुभूयेति अनुभवोपनिर्भ्रमः कल्पिते त्वप्रपञ्चे रित्यभिप्रेत्याह सम्भा
ति न दन्तुमवमपि न प्रमेयत्वादि दृष्टेण किंत्वसाधारण दृष्टेणोत्पाह इतरविविक्तयेति ॥ ॥ ॥

ग्रामात्मकः=२

४८

विद्युरादि=२

अन्यथा न जानामीति चेत् तदाकारः स्यात् अत आत्मानमहं जानामीति स्वयं प्रकाशतया भासमान
मात्मानमुद्दिष्ट्य नेत्यऽज्ञानत्वं दयाभावः संचिद्विषयी करोति इति युगपद्भासमानत्वाभा

समानत्वे स्वयंप्रकाशभाविह इति॥
रांतस्त्रिकर्ष इत्यभिप्रेत्याह भासमानमिति साक्षात्तनोभासमानताप्रमाणाद्वाभूमाद्वा स्वप्रकाशाद्वा
नाथः प्रमाणाप्रवृत्तावस्थातत्त्वविरोधात् नद्वितीयः आत्मनः कल्पितत्वापत्तेः भ्रममात्रप्रसिद्धस्य क
ल्पितत्वात् ततः पारिषोद्यात् स्वप्रकाशात् यैवात्मनोभासमानतेत्याह स्वयंप्रकाशतयेति उल्लिख्य विष
योक्तृत्येत्यर्थः ननु भासमानत्वाभावोऽज्ञातत्वं तत्सति भासमानत्वेन संभवतीति तत्राह अज्ञानलक्षणा
मिति सत्तरां स्वरूपं तस्याभावत्वं व्यावर्तयति आवरणमिति अज्ञानं तावदावरकं नीहारेण प्राचुरा इ
ति श्रुतेः आवरकं वल्गादिभावश्च परमेव दृष्टं तेन भासमानेष्वात्मनोऽज्ञातत्वं संभवति भावगोरेकञ्च
परस्वस्थित्यविरोधादिति नन्वेवं घटादावपि तदौ भयं स्यात्तत्राप्यात्मबदेऽविरोधादिति तत्राह इति
युगपदिति अनात्मनि भासमानता प्रमाणाद्वाया प्रकाशस्वरूपत्वाभावात् प्रमाणाप्रवृत्तौ चतुर्विधो ध्या
नान्त्याभावात् ततोभासमानता भासमानत्वे परप्रकाशधरादावेव विरहे तेन आत्मनीत्यर्थः ॥

युगपदिति अनात्मनि भासमानता प्रमाणाद्वाचा प्रकाश स्वयं प्रकाशभावात् प्रमाणाद्वाचा प्रकाश स्वयं प्रकाशभावात् प्रमाणाद्वाचा प्रकाश स्वयं प्रकाशभावात्

वे. सु. टी.
४८

ज्ञानस्य=

न.

आत्मनः=

131

ननु विशेषणस्यापि देहाद्यपेक्षायां न रत्नेनात्मत्वान्नदपि स्वप्रकाशमिति तत्राह नहीति आंतरत्वमात्म-
त्वेन प्रयोजकं किं न हि न उ विरुद्धत्वेन चिद्रूपत्वे अज्ञानादि चिद्रूपे विद्वि रूढत्वात् तथा चानात्मतमज्ञाना-
देः ततो न स्वप्रकाशानादिति ननु विशिष्टस्याऽस्वप्रकाशत्वविशेषस्यापि ज्ञानकर्मत्वं तत्र आत्मो-
पेक्षेति परप्रकाशपक्षमिति तत्राह शुद्धस्यैवेति विशेषणोक्तिरस्फोरेण शुद्धविशेषमात्रं स्वकाशं आ-
त्मत्वान्न विशिष्टं तस्य कल्पितत्वेनानात्मत्वादि त्वर्थः ननु ज्ञानत्वानुभवो विशिष्टविषयो न शुद्ध-
संज्ञानकर्मत्वं संपादक इति पूर्वानुमाने स्वरूपासिद्धिरिति स्थितेऽपि अज्ञानत्वानुभवो न विशिष्ट-
विषयः संभवति विशेषणस्याज्ञानस्य तत्प्रभवत्वेन तद्विशिष्टस्य ज्ञानत्वाभावात् अज्ञानविशि-
ष्टस्याज्ञानत्वे आत्माश्रयप्रसंगात् अज्ञानविषयस्यैवाज्ञानत्वादिति युक्तेः प्रतीक्याशोचति

होति स्यादेन
विशेषण

अनुभवप्रमत्वेन=

न हिन स्य स्वयं प्रकाशत्वमस्ति शुद्धस्यैवात्मनः स्वयं प्रकाशत्वांगीकारात् ममाहं न ज्ञाना-
मीत्यनुभवः आत्मनः स्वयं प्रकाशत्वसाधक एव तथा हि अयं ह्यनुभवः आत्मविषयमज्ञा-
नं विषयीकरोति तथा चेत्तस्मिन्नुभवे अज्ञानवशात्मापि भातीति वाच्यम् ॥ श्रीरामजी ॥

मुखमानः नीहारेण प्रवृत्ता इत्यादि श्रुतेः शुद्धात्मणे वा ज्ञानत्वं तत्र श्रवणं तत्स्वरूपासिद्धमिति
शक्याह ममाहं नेति यद्यप्ययमनुभवोऽज्ञानत्वं शुद्धआत्मनि वा वस्याप्यति तथापि विना स्वप्र-
काशत्वमात्मन्यज्ञानत्वं बोधयितुं न शक्नोतीत्यज्ञानत्वं न स्वप्रकाशत्वविरोधिकं तु तदुपपादकमि-
त्यप्रयोजकमित्यर्थः नन्वज्ञानत्वं नाम स्वप्रकाशत्वोभावरूपमभासमानत्वं तद्ग्राहकं च प्रमाणकं च स्वप्र-
काशत्वसाधकमिति प्रसंगादित्याशंक्याह तथाहीति विशिष्टज्ञानं चेत्तत्र विशेष्यमज्ञानत्वे-
न च विषयनिर्णयमिति विषय आत्माऽज्ञानत्वं आवर्तकत्वाद्विशेषणं अत आत्मा विशिष्टज्ञा-
ने भाति विशिष्टज्ञानस्य विशेषणविषयत्वत्वनियमादित्याह तथा चेति ॥ श्रीरामायनम् ॥

वि.

४८

आत्मनः=

आभासत्त्वमुपपादयितुंनेति प्रतिपाद्यते ननु माहः ज्ञानेति अनुमानेन यदीदृश आत्मनि ज्ञाताज्ञातत्वं न वर्तते आत्मनस्तद्विलक्षणत्वा
 दित्यर्थः परस्परविरोधेन प्रकारेण तस्यैतिरिक्तिन्यायात् कथमुभयविलक्षणत्वं मान्मानेति तत्राहः तथा चेति अधि उपरि
 अन्यदित्यर्थः श्रुतिविरोधेन्यायस्याभासत्वादित्यर्थः ननु प्रमाणं विना कृतान्यायप्रभासतो भजते अयं नुन्याय आत्मानं जाना
 मीति प्रमाणं सक्तं ननु कथमाभास इत्यभिप्रेत्य पृच्छति आत्मानमिति अनुमानविषयो अयमनुभवो न निरूपणीया
 न्मज्ञातत्वं ननु भावयतीति परिहरति विशिष्टेति ननु यमनुभवः किं विशिष्टमात्मानं विषयीकरोति किमज्ञानवि
 शिष्टमहंकारविशिष्टं वा नायः आत्मानमहं जानामीत्यत्र ज्ञानात् स्फुरणान्न नहितीयः आत्मानमहं जानामीत्यहंकार
 स्य कर्त्तृत्वेन नृथगवभासनात् तस्मादात्मानं जानामीत्यनुभवो न विशिष्टविषय इति तत्राहः नहीति अयमत्रार्थः ननु
 वदयेनिर्विकल्पकप्रत्ययः किंचिदित्येव हि निर्विकल्पकाकारः शब्देन नुन्यायते नचात्र तथा नुन्यादनं आत्मानमि

ज्ञाताज्ञातत्वज्ञानस्यैवात्मत्वात् तथा च श्रुतिः अन्यदेव तद्विदितादयोऽवादितादधीति आत्मानमहं जा
 नामीत्यनुभवस्य का गतिरिति चेत् विशिष्टविषयत्वमेव न ह्येतस्मिन् अनुभवे निर्विकल्पकं अज्ञाना
 ननु व्यावृत्तं वस्तु स्वतन्त्रमात्रं भातीत्यनुभवः येनात्मनो ज्ञानकमेव भवेत् अपितु पाधिविशिष्टमेव त
 (स्य च ज्ञानकमप्यविरोधः ॥

मित्यादि शब्देन ज्ञानाकारमुत्पादनात् मानसं चैतज्ज्ञानं परेदिष्यते मनश्चोद्वि
 यस्य प्रत्ये प्रवृत्तिगुणोपरागो गुणश्चागदुःखादिरेव दुःखाद्युपरागश्च नने यायकादिवदात्मनः स्वतोऽस्मा
 कमपितु दुःखाद्युपादानात् कस्यानादात्मात् न ज्ञादात्मा च नाज्ञानं विना तथा च आत्मानमहं जाना
 मीत्यनुभववत्तादेवाज्ञानाऽज्ञानानंदो विशिष्टं भांन शुद्धं स्वरूपं निर्विकल्पकत्वापत्तेः नतो विशिष्टमेव ता
 नकर्मन शुद्धं स्वरूपमिति ननु भवतु नादगनुभवविषयो विशिष्टः तथापि तस्यापि ज्ञानकर्मत्वेन युज्यते
 आत्मत्वात् नहि कुंडलीदेव ज्ञानं देवदत्त इति तत्राहः तस्येति नस्य विशिष्टस्य स्वप्रकाशत्वे विशेषेण संज्ञः करणादेः २
 स्यापि स्वप्रकाशत्वापत्तिः विशिष्टवृत्ते धर्मस्य विशेषेण वृत्तिनियमान् ततो विशिष्टं ज्ञानकर्मन स्व
 ॥ प्रकाशमविरोधादित्यर्थः ॥

वे. म. टी.
४७

133

नन्वप्रमेयमिति श्रुतिः कथं तस्य प्रमाणं कर्तव्यमिति तादृशं विरोधं संप्रहृवाक्यं विवृणोति यदि च मामिता
दिना श्रुतिविरोधमामहं जानामीत्यनुभवः यद्यदा तत्त्वमेव स्वीकृतमिति तर्कः अत्र तत्त्वज्ञानं तद्विषयं
श्रुतिश्रुतेर्माहं जानामीत्यनुभवः यद्यदा तत्त्वमेव स्वीकृतमिति तर्कः अत्र तत्त्वज्ञानं तद्विषयं
काशत्वविरोधि घटादावस्वप्रकाशे जडत्वात् तत्त्वात् न कश्चिदज्ञानविषयत्व लक्षणं ज्ञातत्वा
भावादिति तत्राह तथापि आत्मन्यज्ञातत्वस्य स्वीकृता वपीत्यर्थः मामहं जानामीति बहुवचनं
जानामीत्यनुभवाविशेषादवश्यं यदादावस्वज्ञातत्वं स्वीकृतं यदादावस्वप्रकाशत्वमुभयसिद्धं तथाचा
यदि च मामहं जानामीत्यनुभवान्न रोधेनाज्ञातत्वमेव स्वीकृतं तदापि स्वयं ज्योतिष्यति न
येकस्मिन्नेव वस्तु तिष्ठति न भाति चेत्पुनर्भावितुं शक्यो विरोधात् न हि यदा भाति तदाती
तेव न भातीत्यनुभवः यदा न भाति तदा नोच भातीति तत्कथं स्वयं ज्योतिष्यति मात्मन उपपद्यते इति नैष
ज्ञातत्वमस्वप्रकाशतेन व्याप्तात्मात्मनि दृश्यमाने तत्र स्वप्रकाशत्वस्य क्षतिमावहतीत्यर्थः न त्वस्वयंप्रकाशत्वं
न त्वस्वयमितरनिरेपत्तया भासमानत्वं अज्ञातत्वं चाभासमानत्वं चाभासमानत्वं तच्च तत्ता समानत्वविरो
धि घटादेकदाचिद्भासमानत्वस्यापि दर्शनादिति तत्राह नहीति यद्यपि घटादावुभयमस्ति तथापि न पु
न्यत्र भासमानत्वस्य कार्यत्वेन कदाचिन्नत्वात् आत्मनि तु पुनरुभयं स्वस्वप्रकाशात्मादिभावतया नि
तत्त्वात् ज्ञानस्यापि तया कार्यत्वात् ततश्च पुनरुभयं विरुद्धमात्मनि न संभति अज्ञातत्वं चात्मन्युभयवादि सि
द्धं ततश्चात्मन्यज्ञानकाले भातीत्येवं नृपंप्रकाशमानत्वं विरोधान्ता नुभवितुं शक्यमित्यर्थः विरोधं स्पष्टय
ति नहीति पूर्वपक्षमुपसंहरति तत्कथमिति तदित्यस्य पूर्वोपपत्तिस्तत्तात्त्वात् ज्ञातत्वं लक्षणं हेतुद्वयं प्रा
म्यात् तस्मादित्यर्थः तदेतद्दूषयति नैष इति अनुमाने सत्यपि पक्षे तत्त्वश्रुतावयवोपपत्ता अनुमानविरोधादि

प्रमाणमामहं जानामीत्यनुभवः यद्यदा तत्त्वमेव स्वीकृतमिति तर्कः अत्र तत्त्वज्ञानं तद्विषयं
काशत्वविरोधि घटादावस्वप्रकाशे जडत्वात् तत्त्वात् न कश्चिदज्ञानविषयत्व लक्षणं ज्ञातत्वा
भावादिति तत्राह तथापि आत्मन्यज्ञातत्वस्य स्वीकृता वपीत्यर्थः मामहं जानामीति बहुवचनं
जानामीत्यनुभवाविशेषादवश्यं यदादावस्वज्ञातत्वं स्वीकृतं यदादावस्वप्रकाशत्वमुभयसिद्धं तथाचा
यदि च मामहं जानामीत्यनुभवान्न रोधेनाज्ञातत्वमेव स्वीकृतं तदापि स्वयं ज्योतिष्यति न
येकस्मिन्नेव वस्तु तिष्ठति न भाति चेत्पुनर्भावितुं शक्यो विरोधात् न हि यदा भाति तदाती
तेव न भातीत्यनुभवः यदा न भाति तदा नोच भातीति तत्कथं स्वयं ज्योतिष्यति मात्मन उपपद्यते इति नैष
ज्ञातत्वमस्वप्रकाशतेन व्याप्तात्मात्मनि दृश्यमाने तत्र स्वप्रकाशत्वस्य क्षतिमावहतीत्यर्थः न त्वस्वयंप्रकाशत्वं
न त्वस्वयमितरनिरेपत्तया भासमानत्वं अज्ञातत्वं चाभासमानत्वं चाभासमानत्वं तच्च तत्ता समानत्वविरो
धि घटादेकदाचिद्भासमानत्वस्यापि दर्शनादिति तत्राह नहीति यद्यपि घटादावुभयमस्ति तथापि न पु
न्यत्र भासमानत्वस्य कार्यत्वेन कदाचिन्नत्वात् आत्मनि तु पुनरुभयं स्वस्वप्रकाशात्मादिभावतया नि
तत्त्वात् ज्ञानस्यापि तया कार्यत्वात् ततश्च पुनरुभयं विरुद्धमात्मनि न संभति अज्ञातत्वं चात्मन्युभयवादि सि
द्धं ततश्चात्मन्यज्ञानकाले भातीत्येवं नृपंप्रकाशमानत्वं विरोधान्ता नुभवितुं शक्यमित्यर्थः विरोधं स्पष्टय
ति नहीति पूर्वपक्षमुपसंहरति तत्कथमिति तदित्यस्य पूर्वोपपत्तिस्तत्तात्त्वात् ज्ञातत्वं लक्षणं हेतुद्वयं प्रा
म्यात् तस्मादित्यर्थः तदेतद्दूषयति नैष इति अनुमाने सत्यपि पक्षे तत्त्वश्रुतावयवोपपत्ता अनुमानविरोधादि

राम
४७

पूर्वाज्ञेत्मानाभ्यां आत्मनि प्रसाध्य तदनुवादेन ताभ्यामात्मनि स्वयंप्रकाशत्वे निषेधं प्रतिजानीते
तथा चेति नन्वात्मनि ज्ञातत्वात्मानमहे जानामीत्यनुभवसिद्धमपि न स्वप्रकाश ॥ त्वनिषेधतायात्वं ज्ञा
नविवर्त्ताज्ञानविषयत्वस्य स्वज्ञानत्वस्यात्मनि स्वप्रकाशत्वेऽप्यविशेषादित्याशङ्क्य प्रथमानुमानसंग्रहवा
क्यविच्छेदोति तथाहीति ज्ञातत्वं तावदात्मनि पूर्वाज्ञानुभववत्तेनावरणं स्वीक्रियते यदीत्यन्वयः
तर्हि ज्ञातत्वमस्मदुक्तमस्तु तथाच न स्वप्रकाशत्वे निषेधसिद्धिरिति तत्राह ज्ञानकर्मत्वमिति
अयमत्राशयः ज्ञातव्यात्माज्ञातोऽदृश्यनुभवाभ्यामुभयत्रापि ज्ञातत्वमवशिष्टं प्रतिपन्नं न च
वेदातिमते घटे ज्ञानविवर्त्ताज्ञानविषयत्वस्य ज्ञातत्वं संभवति घटादेर्जडस्य ज्ञानावृत्तत्वात् न गीकारत्वे

तथाचेतदनुभवद्वयोपस्थितिरात्मात्मात्माभ्यां सुयंजोतिष्टमात्मनाचिद्व्यते तस्यादि
यद्यात्मानमहिंजानामीत्यनुभवान्तरे धेनवतातत्वं ज्ञानकर्मेवमात्मनः स्वीकृते तदानां तम
वत्स्यं प्रकाशत्वात्पपत्तिः तदेव बहिः प्रकाशं नाम यत्किंतापि नृपेणाकस्यापि ज्ञानस्य कदाचि
दपि कर्मेनात्मनो ज्ञानात्प्राप्यधिकमेव तत्स्यं प्रकाशं स्यात्

[illegible]

वे.सु.टी.
५६

नन्वेतदनुमानविषयत्वमात्मनोस्ति न वा न चेत्कथं तत्प्रकाशत्वं अस्मिन्नेत्रेऽपि कथं प्रकाशत्वं एत
ज्ञानविषयत्वादेवेति चेन्न एतत् निति निवर्त्तमानविषयत्वमेव तदनुमानविषयत्वं नैतदनुमान
भास्यमिति न तत्प्रकाशत्वं नितिरिति पूर्वमिदं व्याचक्षते न विज्ञानात्मकः तत्प्रकाशत्वमुपसंहरति त
स्मादिति उत्तरेण मंदबुद्धयमिहाप्याभ्युपगम्य तद्विज्ञानमिति निवर्त्तयति इत्यभिप्रेत्येति
ननु मत्सुखलोपादमेदोपचाराद्विज्ञानः पट इति वज्रयोतिषात्मानमिति प्रयोगो न त्वमेदादितितत्रा
ह मंधवधनवदिति अयमर्थः विज्ञानं तावत्प्रकाशं नैव विरोधित्वा ज्ञेयानि पट्वाच्यं विज्ञानं चात्मैव
विज्ञानघनकृतेः पटज्ञानयोः संवेद्यत्वात्तन्निष्ठः ज्ञाननिष्ठत्वात्तत्तावदित्यनुमानाच्च तथाच विज्ञाने

तस्मात्स्वयंप्रकाशआत्मेत्यभिप्रत्योक्तं ज्योतिरिति सैंधवघनवद्विज्ञानघनैकज्ञानसुभाव
तथा स्वयं ज्योतिः स्वरूपमित्यर्थः तथा च श्रुतिः अजायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति तन्न
कदाचिदात्मानमहे जानामीत्यनुभवः कदाचिदात्मा तमहे जानामीत्यनुभवः ॥ ॥ ॥

कस्वभाव वत्तात् स्वयं ज्योतिः स्वरूप एवात्मा तत्स्वरूपं विनाशित्वेति श्रुत्येति पूर्वश्लोकेनान्वयः ननु स्व
यं ज्योतिः स्वरूपश्चेदात्मा तर्हि तत्रानुमानोपपाद्यते तु चितः उपनिषन्मात्रं सत्यादिति चेन्न ब्राह्म
तया चेति अनुमानेने संभाविते सति प्रकृतिर्वक्ष्यमाणानां तत्र प्रमाणमित्यर्थः प्रकृतिमुदाहरति अत्रेति अत्र
स्वभावेष्ट्या स्वप्ने तावदात्मा प्रकाशते स प्रतिपन्नं तत्प्रकाशनं न तावद्ब्रह्मेन्द्रियत्वात् तस्यात्मना प्रहृ
तैः परमाच्च नापि मनसः तत्परिणामिद्रूपेणापरिणेतत्वात् परिणयोक्त्यर्थं ज्योतिरिति तेत्यर्थः तन्पूर्वज्ञा
नुमानं प्रकृतिर्विनात्मस्वप्रकाशात् प्रतिपादनाया लंस प्रतिपत्तत्वात् अनुमानविरोधेनायोग्यत्वादिति
निशङ्कते नन्विति आत्मानस्वप्रकाशः ज्ञातत्वात् तत्त्ववत् तथा आत्मानस्वप्रकाशः अज्ञातत्वा
द्धटवदिति अत्रानुमानद्वये हेतुः स्वरूपा सिद्धि मां क्व प्रमाणभ्यां पक्षे हेतुसाध्यति कदाचिदात्मादि

सूत्रः—

निगुः=३

राम
चन्द्र

भास्वरूपस्य=४

द्वयं

भास्वरूपप्रमाणं किं तर्हि ननु प्रादानं प्रतीकावपनासिद्धिः
मा लोकोत्पत्तिरुपादानं नृपेति बोधार्थे प्रत्यक्षं प्रवर्तते पक्षः
तयोर्मेदो विनि

नचात्मनि साधनव्याप्तिः तत्प्रतमः साधकत्वेन तमे विरेधित्वा भावान्निदर्शनद्वयं च साधनविकलं नहि देयतः
कालतो वा प्रकाशसामानाधिकरणं संविदा लोकोपोः संभवति संवित्त्वप्रकाशत्वं संविदतिरिक्तं प्रकाश
भावेन संविदः प्रकाशसामानाधिकरणयोगात् आलोकस्यापि भास्वरूपस्य प्रकाशसामानाधिकरण
भावात् तस्याऽऽलोकधर्मित्वादिति नच यदा लोको लक्ष्म प्रकाश इति कालकृतं सामानाधिकरणमा लो
कप्रकाशयोरत्येवेति वाच्यं दोषमग्रांतिवृत्तीति न्यायविरोधात् तस्मादसदेतदनुमानमिति तदसत्
तथाहि यत्तकः आत्मित्यादितदसत् आत्मशब्दस्य सत्त्वात् यदपि प्रमाणसिद्धे इत्यादि तदप्यचारं सि
द्धयेव पक्षत्वात् प्रमाणसिद्धिः विशेषणस्य समर्थत्वात् यदपि साध्यविकल्पः किंचेदमित्यादिना तद
प्यसत् प्रकाशने इतरानपेक्षोपः प्रकाशस्य दात्मकत्वेव साध्यत्वात् नच दृष्टान्तप्रतीके साध्यवैकल्ये
तत्रापि प्रकाशस्या लोकातिरिक्तस्यानंगीकारात् नहि प्रकृतप्रकाशश्चंद्र इत्यत्र चंद्रप्रतिपदिकायो रर्थो
तत्र प्रकाशः तथात्वे प्रकृतं तत्रैव अधिकरणप्रसंगात् नच भास्वरूपं प्रकाश इति तत्राविच्छेदप्रमाणं
सादात्मत्वेव स्वीकारेण दृष्टं तेषां साध्यवैकल्यभावात् समवायस्य निर्वक्तुमशक्यतया नैयायिकै रपितं
वस्तीकरणायत्वात् पक्षे हेतुद्वयप्रकाशात् न चोक्तं न चोक्तं न चोक्तं न चोक्तं न चोक्तं न चोक्तं
विद्यमानत्वं सैव हेतुर्थत्वात् नचात्मनिकाता न चोक्तं न चोक्तं न चोक्तं न चोक्तं न चोक्तं न चोक्तं
नच सुखादावनेकांतः यावत्प्रकाशकालं सुखादिरस्यति नहि शक्ति कालिदुःखादिरसि सुखस्या
त्मत्वेन पक्षत्वात् नच तत्रानैकांतिकत्वमपि अतएव साततस्य पक्षे घटादावनेकांतिकत्वं हेतोः परासंसा
दिर्भस्य घटादेर्पावत्स्यादिति स्थित्या नंगीकारात् नच तमे विरुद्धत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वात् नच तमः सा
धकै तमे विरुद्धत्वं स्वदृष्टेण तमे विरुद्धस्यापि कल्पनया तत्साधत्वोपपत्तेः न हो कत्र वास्तवकौल्यतिके
रूपेन सः तथा सति भ्रमोद्धेदापत्तेः नच निदर्शनं साधनविकलं यावत्प्रकाशकालं विद्यमानत्वस्या भ
यत्रापि विद्यमानत्वात् नहि संविदः परेदाभाति अथ च नास्तीति संभवात् नचालोकः प्रकाशते अथ
नास्तीति युक्तिमूत्र नच भास्वरूपमा लोको प्रकाशः नच तस्यावती स्थितिः तावत्कालमा लोकोपि

लिखितं निराश्रयो गुणः स एति एतीति स्वीकार इति नाश
पुणानां प्रति हेतुत्वमिति बोध्य उपाननाप स्येवोपादेयता
प्रति हेतुत्वं नचालोको भास्वरूपं प्रत्युपादानं तयोस्तु
त्येको लक्ष्म तत्सादृश्यस्य संवेतरविषा एव दुष्प्रयत्नो र्दोष

三

मूढेति अज्ञानमर्थः नचात्मनोऽज्ञानवृत्तकल्पने अज्ञानमैव दोषत्वे आत्मा प्रयापतिरिति वाच्ये आवरणस्याज्ञा
 नकार्यत्वेनाज्ञानजन्यत्वेपि आत्मा प्रयाभावात् अथावरणमज्ञानमेव तथाचात्मा अय इति एवमपि नात्मा प्रयः
 समवायवद्देवदुत्पत्तेः नचात्मनि वेदां प्रवृत्तिर्भावात्ताननिवृत्तयेवा नायः मिथ्यात्वापत्तेः नहितीयः त
 स्यानादित्वेनात्मवन्निवृत्त्यनर्हत्वादिति तत्राह अत इति एवं भूतस्यैव व्याख्या कल्पितस्येति अथवाऽऽ
 वरणात्पस्यतस्यज्ञाननिवृत्तिर्योग्यता संपादनाय कल्पितस्येति विशेषणं कल्पितं तं संपादयति आत्मे
 नि निवृत्तस्यासत्त इति यथाशुक्तिस्वरूपपर्यालोचनयारजं तं जनास्ति ज्ञेयान्मस्वरूपपर्यालोचनयाऽऽज्ञानमप्य=२
 ज्ञाननेजा सदित्यर्थः नानादिह मात्र निवर्त्तनं नैव प्रयोजकं शोभाऽभावे व्यभिचारान् भावत्वे सत्पनदि तजानिहृत्तित्वे
 त्वनित्यत्वे प्रयोजकमिति चेत् भावो नगीकारात् असहेतुत्वापवत्सद्वैलक्षण्यस्यापि स्वीकारात् अतएव नास्ति=

अज्ञानस्य=

तथात्यंतमूढबुद्धयोऽज्ञानेनावृत्तौ यमात्मेति विकल्पयंति अतएव अज्ञानमनोऽज्ञानस्य कल्पितस्य पू
 र्वमेवात्ममाहात्म्यादेव वस्तुतो निवृत्तस्याऽसत्तो निवृत्तये सर्ववेदांताः प्रवृत्ताः स्वयं प्रकाशस्वरूपे
 आत्मनि अज्ञाननिवृत्तिर्यत्तिरेकेण फलान्तरनिवृत्तपरात् तदाकारवृत्त्युत्पादनं तैव वेदांतानां ज
 ज्ञानं विशिनष्टि कल्पितस्येति ननु किं द्विषयतोपपत्तेः नचात्मनः स्वयं प्रकाशत्वे विप्रतिपत्तिः ॥ ॥
 मित्येवं कल्पति प्रमेयप्रकाशस्यैव प्रमाराकृत्यत्वादिति तत्राह स्वयं प्रकाशस्वरूपं इति आत्मप्रकाशस्य
 प्रमाराव्यतिरेकेपि स्वप्रकाशमाहात्म्यादयसिद्धत्वात् निमित्तप्रमाराणां प्रादानवैयर्थ्यात् अज्ञाननि प्रकाश=२
 वृत्त्यर्थमेव प्रमाराणां प्रादानमित्येवमुक्त्यने इत्यर्थः नचात्मनि वृत्तज्ञाननिवर्त्तकवेदांतानां नात्मविष
 यतामृन्निवृत्तदिनिवर्त्तकप्राधारादेरपि मृद्विषयत्वापत्तिरिति तत्राह तदाकारेति अन्माकारवृ
 त्त्युत्पादकत्वेन वेदांतानां नात्मविषयत्वमित्यर्थः ननु स्वयं प्रकाशो प्रमाराकृत्यमज्ञाननिवृ
 त्तिविना नित्युक्तं नदयुक्तमात्मनः स्वप्रकाशो प्रमाराभावा द्विप्रतिपत्तिरिति तत्राह नचेति ॥
 ॥

अभावेपि=

ननु जडं जडो देवन स्वतो भाति नापि प्रमाणान्न तस्य तद्विषयत्वात् ततः कथं जडस्यानात्मनो भासमिति
तत्राह प्रमाणाधीनेति यद्यपि जडं न स्वतः सूरति जडत्वादित्यनापि प्रमाणान्न तस्याज्ञानाविषय
त्वात् तथाप्यात्मस्वरूपचेतन्येन जडं भाति न च्चात्मचेतन्यस्य स्वप्राशस्त्यात् तत्सं सर्गि जडं सर्वदेव
भासते निवाच्य साक्षि रूपस्यात्मनोऽविद्यावृत्तत्वेन प्रपञ्चाभासोपपत्तेः तद्विकटापि प्रपञ्चोनाभाया
दिति चेन्न तत्राह प्रमाणाधीनेति घटावच्छिन्नचिदात्मा घटोद्विषयसन्निकर्षसमुद्भूतघटाकारणः करवृ
त्तिनिरस्ताविद्यो घटावच्छिन्नवृत्तौ प्रतिविंवतो घटं भासयतीति घटप्रतीत्युपपत्तिरेव घटादिप्र
तीरपूत्या नन्वेवं घटस्य प्रमाणविषयत्वापत्तिरिति चेन्न प्रमाणनिवर्त्याज्ञानविषयस्य प्रमा
णविषयत्वात् तादृक् च घटावच्छिन्नचिदात्मन एवेति चिदोचिदात्मना युक्तो भातीति कथं
नैव सर्वत्र प्रमाणविषयः घटस्त्वतावृत्तत्वावच्छिन्नः

प्रमाणाधीना विद्यानिवृत्तिविशिष्टात्मस्वरूपचेतन्येनैव जडस्य सर्वस्य प्रतीत्युपपत्तेः
तथाच सर्वप्रमाणसिद्धस्यात्मनः प्रमाणाभावादसत्त्वमिति साहसमात्रं कथं न ह्येष
निषदत्त्वमात्मनः सर्वप्रमाणविषयस्योपनिषदत्त्वमात्रं न स्यात्त्वाभावादिति चेन्न ॥ ॥

तस्य प्रमाणविषयत्वमिति तथाचात्मनि प्रमाणाभावेनासत्त्वमिति चोद्यं परिरुनमिति चि
दात्मनि प्रमाणाविषयत्वनिरूपणस्य फलमाह तथा चेति आपादकप्रमाणासत्त्वस्याभा
वान्नापाद्यासत्त्वस्यात्मनि संभवोक्त्यर्थः आत्मनः सर्वप्रमाणविषयत्वे श्रौतोपनिषद
त्वविशेषणव्याहृतिं शङ्कते कथमिति ननु प्रमेयो घट इति वद्विशेषणोपपत्तिरिति चेत्
ह सर्वेति सर्वविशेषणं सावधारणमिति न्यायादुपरंजकत्वमात्रकल्पनायां फलभावेना
ध्ययनविधिविशेषादस्य प्रमाणाव्यावर्तकत्वं मेवात्मन्योपनिषदत्त्वविशेषस्य वक्तव्यं
ननु सर्वप्रमाणाविषयस्यात्मनो न संभवतीत्योपनिषदत्त्वविशेषणमात्मनः कथं यु
ज्यते अपि नूनं कथमधीन्यर्थः ॥ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥ ॥ ॥

सर्व

अथ चिन्ता न कथं चिन्तयति

ॐ

॥५॥

वे. सु. टी.

४३

ननु चिन्ता कथं मत्ता नो घट इति प्रतीतिः अज्ञानेन

एतावता प्रमाणासत्वे ज्ञात्मन्यसत्त्वापत्तिरिति परिहृतं संप्रति श्रुतेस्तत्र प्रामाण्यमुपपादयितुं कैमुत्रिक
न्यायेन सर्वप्रमाणाविषयत्वमात्मन आह. किंचेति प्रमाणात्मात्ममात्रविषयत्वे हेतुमाह. अज्ञातस्येति
ननु प्रमाणाविषयत्वे ज्ञातत्वमप्रयोजकं ज्ञातस्याधिधारवाहिकप्रमाणाविषयत्वदर्शनादिति शंका
निराकरणायैवकारः ज्ञातवस्तुनि प्रमाणं किंचित् प्रकाशनाय किंचित् न च बहाराय नो भययापि अ
यप्रमाणेनैवोभयस्यापि निर्वोदात्त अन्यथा द्वितीये पितृकथं स्यात् न चैवं धारावाहिकबुद्धे
प्रमाणं वृत्तरोत्तरं विशिष्टस्य तत्राधिकसंभानात् न च कालस्मात्तींद्रियत्वात् न प्रत्यक्षज्ञानवि
षयत्वमिति वाच्यं तस्मै सर्वप्रत्यवेद्यत्वात् कथमन्यथा इदानीं गंधद्वयादिप्रत्यक्षप्रतीतिरिति
ननु ज्ञातो घट इति प्रतीतिस्तस्याप्यज्ञातत्वात्कथं मात्मेव प्रमाणाविषय इति नेत्याह. ज्ञात्मनैव

किंचात्मनि प्रमाणमित्यभिनिवेशमानं प्रति सर्वाणि प्रमाणा नीत्येवोत्तरं अज्ञातस्यैव
प्रमाणाविषयत्वात् आत्मन एवाज्ञानत्वात् जडस्य च स्वत एवावृत्तस्वभावस्याऽज्ञानलक्षणा
वरणोत्तरकल्पना प्रयोजनशून्यतयाऽज्ञानाविषयत्वेन प्रमाणाविषयत्वात् ॥ ॥ ॥

नि ज्ञात्मानावतपरप्रेमास्पदत्वात्सुरवात्मातच्चसुरवे नित्यस्वप्रकाशं च परामर्शवलेन मुमु
क्षुसर्वेन्द्रियविषयासु परमेधिभाममानत्वात् ततश्चैवं स्यादपि तस्यास्तीभातीति प्रती
तौ प्राप्तायामपि योयं नास्ति न भातीति अन्यथा व्यवहारः सोऽधिष्ठानात्प्रज्ञानजन्य इति युक्त्य
ज्ञानजन्यरजतव्यवहारे दृष्टत्वात्कल्पते अधिष्ठानं चात्मेति विधरी न व्यवहारयोग्यत्वल
क्षणमावरणमज्ञानजन्यमात्मनिकल्पत इत्यात्माऽज्ञानविषयत्वादज्ञान इति एवकारव्या
वर्तमाह जडस्येति अज्ञानाविषयत्वं तावज्जडस्य स्वीकर्तव्यं कथं यो हि यज्ञातिशयमाधत्ते स न
स्य विषयः अज्ञानं च नाऽनात्मन्यतिशयमाधत्ते निःप्रयोजनत्वादित्याह. अज्ञानलक्षणाति न
नु किमन्यावरणानिः प्रयोजनविधेयप्रयोजनवत्तात्तस्येति तत्राह. अन्तेरति विद्वेषार्थमावराण
स्य विद्यमानत्वादज्ञानजन्यमावरणानिः प्रयोजनवृथेत्यर्थः किं प्रसुक्तं तद्वावरणं जड इति तत्राह

अज्ञानात्मात्मतत्त्वप्रसुक्तं मावरणमिति ज्ञानात्मात्मतत्त्वप्रसुक्तं मावरणमिति

४३

साधनमुत्पादनं एवमेतत्पदं पराकृत्याद्यं पदं दूषयितुमनुवदति संचेदिति नहि प्रमाणां वस्तुसत्तोत्पादकमिति यत्तु
 अयति नतहीति प्रवर्ततां प्रमाणां सतितावता कथं न प्रमाणाधीनो वस्तुसत्तेति न ज्ञाह प्रमाणाप्रवृत्तेरिति यदप्ये
 क्षयापूर्वयदस्ति तत्रस्य कार्येन भवति नियतपश्चाद्वा विनएवकार्यत्वादित्यर्थः नहि प्रमाणाप्रवृत्ते नृईमेव वस्तुसत्ता व
 जायतामिति न प्रतित्ताविरोधादित्याह अन्यथेति प्रमाणो सति सत्त्वमेयं जायत इति यदमुत्पादयति सत्त एवेति
 वस्तुसत्ताया ज्ञापकं प्रमाणमित्यर्थः अन्यथावः प्रमाणाभावे वस्तुसत्ताभावमापादयता प्रमाणासत्त्वं वस्तु
 सत्ताया व्यापकं वक्तव्यं व्यापकाभावस्यैव व्याप्याभावं प्रत्यापादकत्वात् तथा च सत्त एव वस्तुनो भानमि
 त्यत्रेदं सिद्धतिविमत आत्मा प्रमाणागम्यः सत्त्वात् धरवदिति न देतपनुमानं जडत्वोपाधिना दूषयति
 भवत्विति अनात्मनि घटादौ दृष्ट्यांते प्रमाणाधीनं भवत्वित्योजना एवं घटादौ साध्यसत्ता मुक्तोपाधिसत्ता
 सति चेन्न नहि प्रमाणाधीनो वस्तुसत्ता प्रमाणाप्रवृत्तेः पूर्वमेव प्रमेयसत्ताभ्युपगमात् अन्यथा सति
 प्रमाणाप्रवृत्तन इति स्ववचनव्याकोपः सत्त एव वस्तुनो भानं प्रमाणाधीनमिति चेन्न भवेत्त्वभानस्वर
 येऽनात्मनि अचेतने तथा स्वयमेव भानस्वरूपे आत्मनिक कथं मेवं भविष्यति तथा च श्रुतिः तमेव
 मप्याह अचेतन इति जडे इत्यर्थः घटादौ जडत्वमुपपादयितुं ननु भानसर्वं तस्य भासा सर्वमिदं भवतीति।
 यितुं विशिनष्टि अमानस्वरूप इति जडत्वोपाधिः पक्षे साधनाव्याप्तिमाह स्वयमेति एवं प्रमाणाधीनभा
 नं हि स्वव्यवहारयमगते स्वरूपान्न कर्मानेनैव स्वव्यवहारपक्षे किं प्रमाणाधीनभा नेन निष्प्रयोजन
 त्वादिति भावः ननु भानस्वरूपत्वमजडत्वे प्रयोजकं न चान्ता भानस्वरूपः भानाश्रयत्वात् तथा च जडत्वमु
 पाधिः कथं साधनाव्यापक इत्याशंक्यात्मनो भानस्वरूपत्वे प्रमाणाश्रुतिमाह तथा चेति नं प्रसि
 द्धमात्मानं भातं भासमानमनुभाति सर्वे अनात्मजाते ननु यथा गच्छंतमनुगच्छतीत्यत्रोभयोरपि
 गमने स्वगतमेवं भातमनुभातीत्यत्रापि भानमुभयगतं वास्तवं किं न स्यादिति न ज्ञाह तस्य भा
 सेति तस्यात्मनः स्वरूपभूतया भासेत्यर्थः तथा च नानात्मा स्वगतभासाभास्यः किं त्वात्मभा
 सत्त्वात्मा भानस्वरूप इत्युपाधिः साधनाव्यापक एवेत्यर्थः ॥ १ ॥ जेनमः परमात्मने ॥

वे. सु. टी. २२

नहि नानिष्टा पत्रिरित्याह नहीनीनिष्टापत्रिरित्याह नहीति ननु कथं सत्त्वे वात्मा आविनोऽस
 त्वस्यानुभवादिनित्यताह अनित्य इति प्रमाणं सत्त्वेनात्यन्ता सत्त्वमापन्नमनित्यत्वं वा नाद्यः विना
 शात्प्राकसत्वात् नहितीय इत्याह तद्वेति त्रय्यर्थे च नदप्यनित्यत्वमात्मनः परिहृतं अन्ते क
 तस्य हानिः स्यादकृताभ्यागमस्येत्यत्रेत्यर्थः किंचेति स्वार्थः आद्ये आत्मनोऽसत्त्ववादी स्वा
 स्वात्मानं निराकरोतीति पक्षे द्वितीय इति परात्मानं निराकरोतीति पक्षे स्थित इति पक्षादिति श
 द्दं हेत्वर्थं स ध्यादृज्ययतः स्थित इत्यतः हेतोः कुतः आत्मनोऽसत्त्वमित्यर्थः नन्वांतर निराकर्तृ
 न्या निराकर्तृत्वमिति कथं निराकर्तृपरमार्थ एव स्थित इति चेत् स नूवा आद्येऽनवस्था द्वितीये यत्र निश्चाति
 नहि सत्त्वे वात्माऽनित्यः परं तच्च कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसंगेन परिहृतं किंचात्मनोऽसत्त्व
 वादी स्वात्मानं निराकरोतीति परमात्मानं वा आद्ये निराकर्तृरसत्त्वान्न निराकार्य एवात्मा परमा
 र्थसन् द्वितीये निराकर्तृपरमार्थ एव स्थितः कुतस्तेनात्मनोऽसत्त्वं तथा च श्रुतिः असत्त्वे व
 स भवति असत्त्वेति वेदचेत् अस्ति ब्रह्मेति वेदचेत् अस्ति ब्रह्मेति चेद्दसंतमेतन्नतो विदुरिति
 किंच प्रमाणं सति विषये प्रवर्तते असति वा असति चेत् न हि शशविधारा मपि साधयेत् असत्त्वा वि
 लम्बेय परमार्थतः स्थितत्वात् कुतः शेषात् असत्त्वा धनसमर्थत्वात् प्रमाणानाम् ॥ श्री रामचंद्रः
 आत्मनोऽसत्त्वमित्युक्तमावर्त्तत इति उक्तेर्यसंवादाय श्रौतमंत्रमुदाहरति तथा चेति वेदितृत्वं ता
 वच्चेत न धर्मः घटादेरचेतनस्याप्रमातृत्वात् ब्रह्मापि चेतनं विज्ञानघनश्रुतेः तच्च विज्ञातुर्न भिद्यते
 अभेदश्रुतेः एवे सति वेदिता ब्रह्मात्मानमसंदेहचेत् यदि न हि असत्त्वे वस भवति आत्मनो निराकृत
 त्वादित्यर्थः निराकर्तृ यदि स्वात्मानं निराकरोतीति सोऽसत्त्विति हेतुत्वेनोपन्यसं निराकर्तृरसत्त्वं स
 वादितं यदि परात्मानं निराकुर्यादिति पक्षे निराकर्तृः सत्त्वं संवादायति अस्ति ब्रह्मेति ब्रह्मात्मा
 स्तीति यदि वेदजानातीति न हि सद्रूप ब्रह्मात्मानमेतन्मध्यः संतं विदुरिति स परमार्थतः सत्त्वा
 तत्र हेतुः असदिति ॥

निराकर्तृत्विकल्पयति किंच प्रमाणमिति असति चेत् न हि
 मत्प्रसादादौ दुष्यति ननु प्रवर्त्तते असति चेत् न हि
 अत्र प्रमाणं प्रवर्त्तमानं सतां सुत्वारपनीत्यर्थः इ
 मं पदमिति प्रसंगेन दुष्यति प्राग्विधारा मपि साधयेत्

किंचात्मनि प्रमाणसत्त्वेऽसत्त्वापत्तिवदता प्रमाण
 सत्त्व एव सत्त्वेति विषयकं तत्र प्रमाण एव सति बलवत् सत्त्वं
 निर्विकारं किंसति प्रमाणेयसु सत्त्वज्ञानायते उत्तमयते तत्राद्य

तृतीयं दूषयति तृतीयेति असत्त्वमात्रे स्वतः सिद्धं आत्मविशेषितं वा नाद्यः निर्विशेषित्वासत्त्वानिरूपणान्न
 द्वितीयेनात्मनोपि स्वतः सिद्धत्वं विशेषणस्यापि तत्त्वात् न तत्र ह्येवोरपि स्वतः सिद्धत्वे प्राप्ते आ
 ह आत्मैवेति सापेक्षनिरूपेक्षयोर्मध्ये निरूपेक्षस्यैव स्वतः सिद्धत्वं युज्यते न प्रतियोग्यधीना सत्त्वस्य सापेक्षत्वेना
 धातापक्षेऽप्यर्थः अत्रैव हेतुं तस्माह असत्त्वस्य चेति चकारो भिन्नक्रमः पंचम्यंतानुपपत्तिर्धेनसंवध्यते
 अयमर्थः असत्त्वं जडमजडं वा नाद्यः जडत्वादेव घटवत् स्वतः सिद्धयोगादिति यद्यजडं तदा दूषयति
 अन्यथेति अजडस्य स्वतः सिद्धस्यैवात्मत्वादित्यर्थः तथाच प्रमाणासत्त्वेनात्मन्यसत्त्वापादनेना

तृतीयेत्यात्मैव स्वतः सिद्धेऽस्तु असत्त्वस्य च स्वतः सिद्धानुपपत्तेः अन्यथात्मनो नामांतरकरणा
 प्रसंगात् किंचात्मनो सत्त्वं किमात्मना ज्ञायतेऽनात्मना वा नान्यः अनात्मनो ज्ञानत्वाभावात्
 नाद्योऽव्याधात्तान्न तथाहि किमात्मना स्वसत्ताकाले स्वाऽसत्तां जानाति स्वाऽसत्ताकाले वा
 स आद्ये स्वसत्ताकाले स्वाऽज्ञा कुतः तथाच किं जानीयात् विषयस्यैवाभावात् स्वसत्ताका
 आत्मैव कालांतरभाविस्वाऽसत्तां जानातीति चेत् ॥ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥

ममेष्टमेव कुरुते प्रमाणासत्त्वेनात्मसत्त्वसिद्धेदिति=९

निश्चमिति भावः सिद्धावलोकनन्यायेन प्रमाणादसत्त्वस्य सिद्धिपक्षे दोषांतरमाह किंचेति आद्येव
 कुर्वन्त्यत्वात् तमुपेक्ष्यते प्रथमतो दूषयति नान्येति तत्र हेतुः अनात्मन इति त्रयेकनृपत्वात् तस्य
 त्वर्थः व्याधात्तादिति प्रतिज्ञा हेतुमुपपादयति तथाहीति आद्य इति परस्परविरोधेन प्रकारांतरस्थि
 तिरिति न्यायादित्यर्थः भवत्सती स्वसत्ताकाले स्वासत्तां तथापि सा ज्ञायनामिति नेत्याह तथा चेति
 आत्मा स्वासत्ताका स्वासत्तां जानातीति द्वितीयमन्यदूषयति द्वितीय इति स्वस्य इति स्वस्य ज्ञानं
 रत्नमन इत्यर्थः न न्या स्वसत्ताकाले एव स्वासत्तां जानाति न चैवं व्याधानः तत्कालीनाऽसत्ताया

किं कालीनं तर्हि तावदभाविनीमिति प्रकृतं
 स्वसत्ताकाल इति

वे सुटी ४९

ज्ञातपक्षे प्रमाणसिद्धिमिति = ४

प्रमाणसत्त्वा दकाभावात् = २ तथा प्रमाणवत्त्वात्मनि प्रमाणभावेनासत्त्वं नहि संपाद्यमित्यर्थः = ८

तदीया = २

किंचनचेदस्ति प्रमाणमात्मनि तर्हि तस्या सत्त्वापत्तिरिति वदता आत्मनि प्रमाणसत्त्वेनासत्त्वमापद्यत इति प्रतिभाति तदपुनरिति निरूपयितुं सिद्धांती विकल्पयति किंचेदमिति प्रमाणसत्त्वेनापादकेनात्म न्नापाद्यमानमसत्त्वं ज्ञातवानवा आद्ये किं प्रमाणान् ज्ञातं भूमाद्यत्वे वेति विकल्पार्थः प्रथमे प्रथममनूय दूषयति आद्य इति असत्त्वग्राहकं प्रमाणमसत्त्वमात्रं गृह्णाति आत्मप्रतियोगिकमसत्त्वं वा नाद्यः तस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वेन प्रतियोगिनमविषयीकृत्य प्रमाणेन विषयीकर्तुं मशक्यत्वात् अथ प्रतियोगिनं विषयीकृत्य प्रमाणमसत्त्वं प्रत्यापयति तर्हि दूषयति असत्त्वग्राहकेति आत्मनः प्रमाणविषयत्वेनापादकाभावात् नापाद्यमसत्त्वं भवति नहि वदति मतिपर्वने वदन् भावेन निर्धमजापादयितुं शक्योत्तरं नन्वसत्त्वस्य प्रतियोगिसत्त्वेनात्मेति कथं किंचेदमात्मनोऽसत्त्वमापाद्यमानं प्रमाणसिद्धमसिद्धस्वभावं स्वतो वा सिद्धं आद्येऽसत्त्वग्राहकप्रमाणस्य प्रतियोगिविषयत्वनियमेनात्मनोऽपि प्रमाणसिद्धत्वेनासत्त्वानुपपत्तिः नहितीयः असिद्धस्यादनात् तस्य प्रमाणविषयत्वेति मेवं सत्त्वमपत्तेः नहि बुद्धौ अनादृष्टस्वभावमापादयितुं शक्यं ॥ श्रीरामजी ॥ प्रतियोगिभवत्पदार्थस्य स्वरूपे धर्मो वा आद्येऽप्यात्मात्मकं सत्त्वं पदार्थान्तरात्मकं वा आद्ये उत्तरमुक्तं आत्मनः प्रामाणिकत्वात् नासत्त्वमिति द्वितीयेति द्यासिद्धिः पदार्थान्तरस्येवासत्त्वं सिद्धेनात्म न इति सत्त्वधर्मश्चेत्तस्यात्मनो वाऽन्यस्य वा आद्ये आत्मसत्त्वं प्रतियोगितस्य प्रमाणसिद्धत्वे कथमात्मन्यसत्त्वाऽऽपाद नं अन्यधर्मश्चेत्तर्हि तस्येवासत्त्वं नात्मन इति कथमात्मनोऽसत्त्वमापा दनीयमिति अज्ञानरूपा सिद्धस्वभावपदं दूषयति नहितीय इति असिद्धस्यापादने प्रसंजनं कुतो नैत्यपेक्षायामाह नहीति परं प्रतिशब्देनानिष्टप्रसंजनमापादनञ्जनापादनशब्दार्थः न चार्थमज्ञात्वा शब्दरचनमिति बुद्धावनादृष्टमापादयितुं मशक्यमित्यर्थः ज्ञातं प्रमाणान् भूमाद्यत्वे तो वेत्त्यज्ञाद्यो निराकृतः द्वितीयापिसंभवति असत्त्वस्य भ्रमसिद्धत्वे भ्रमविषयस्य बाध्यत्वेनात्म

नन्मात्रस्य

से

असत्त्वमात्रस्य सत्त्वमात्रस्य

ननु प्रमाणं प्रत्यात्माकारणं तत्किं प्रमातृत्वेन करणत्वेन वा विषयत्वेन वा नाद्यः बुद्धेरेव प्रमातृत्वात्
 क्रीडीभीरिन्येतत्सर्वमनपवेति श्रुतेः नापीनरौ अनंगीकृतेरिति तत्राह अन्यथेति आत्मानं स्वतृपंतत्र हेतुः
 असिद्धप्रमातृकमिति नहि चैतन्यनादात्म्यमनापन्नायाः बुद्धेः प्रमातृत्वं युज्यते जडत्वात् अन्यथा तत्र
 संगत् आत्मनः प्रमातृत्वेन मद्बुद्धेरुपाधित्वा बुद्धिः प्रमातृत्वं लोके व्यवहार इत्यात्मा प्रमातृ प्रमाणा
 नां कारणमिति तद्भावे प्रमाणं त्वरूपमेव न तन्मभेत् कारणभावे कार्यस्याभावादित्यर्थः प्रमाणादात्मोप
 यत्ते इति न ब्रूमः किं न हि ज्ञायते नेत्याह कथं वेति आत्मनः प्रमाणाज्ज्ञेयत्वे ज्ञाना किं स एव तदन्वो वा ना
 यनाय इत्याह सर्वस्येति प्रमेयमात्रं प्रत्यात्मनो ज्ञात्रेकत्वं यत्वा ज्ञोपत्वं न युक्तमित्यर्थः प्रमाणं प्रत्यात्मा
 नो ज्ञातृत्वा ज्ञेयत्वं न युक्तमिति भावः प्रमाणादि प्रमाता पितृद्विषयः किं न स्यादिति नेत्याह कर्म क्रिया प्र
 म्यायाः सिद्धप्रमातृकं प्रमाणाभेदात्मानं न तन्मभेत् कथं वा सर्वस्य प्रमातारमात्मानं विषयीकु
 र्यात्प्रमाणं कर्मकर्तृविरोधप्रसंगान् न तदन्वस्य च सर्वस्यानात्मत्वेना प्रमातृत्वात् तथाच श्रुतिः
 विज्ञातारमरेकेन विजानीयादिति तथाच प्रमातृत्वात्मानः स्वतृपंतसिद्धत्वात् प्रमाणाभावात् नास
 ति गुणात्वं प्रतिपद्यते कर्मतु स्वतृपंतो धर्मतो वा क्रिया साध्यत्वा क्रिया प्रतिप्रधानं ततश्चात्ति प्राप्तिः
 त्मनः स्वज्ञानं प्रतिपद्यते बोधयत्वं ज्ञानं प्रत्याप्रयत्वेन साधनत्वात् प्रमेयत्वेन प्रधानत्वादिति विरुद्धं क
 पत्त्वप्रसक्ते न प्रमाणमात्मानं विषयीकर्तृमहेतीत्यर्थः द्वितीयं ब्रूयते इष्यति तदन्वस्य चेति विषय न दन्वो वेति पक्षे = ३
 यादात्मनो न्यत्प्रमातृभवत् जडमजडं वा नाद्यः तस्मान्नात्मत्वेना प्रमातृत्वादिन्याह अनात्मत्वेने
 ति नहितीयः तस्यैवात्मत्वप्रसक्तेः ज्ञेयस्य घटवदनात्मप्रसक्तेः श्रेति विज्ञातुः प्रमाणागोचरत्वे मैत्रेयी
 ब्रह्मणो घटमुदाहरति तथा चेति केन कारणेन को वा न्यो ज्ञानीयात् तत्वावस्थायामात्मत्वात्तिरि
 कस्य सर्वस्यैवाभावादित्यर्थः प्रमाणाव्यतिरेकेणात्मसिद्धौ कलितमाह तथा चेति ॥ ॥ ॥

ति ज्ञानं क्रिया कर्म तारकर्म च विषयमवति
 तत्त्वकर्म क्रिया कर्म तारकर्म च विषयमवति

अपेक्षितान्तर्हि प्रमाणं स्वसिद्धये प्रमाणान्तरं नानवस्थाप्रसक्तेरित्याह तथा चेति कथं नर्हि प्रमाणं
 नैव वस्तुसिद्धिरिति महतामुद्घोष इति सत्यमुद्घोष इति परंतु पूर्वोक्तानवस्थादेष्टाद्भूममूलोक्त
 मुद्घोष इत्याह इत्यभिमानमात्रमिति ननु उक्तवस्तु स्वप्रतीतये प्रमाणमपेक्षितं नाम प्रमाणं
 पुनः स्वप्रकाशरूपत्वात् स्वयमेव सिद्धिनि न मनोतरमेव दत्ते तथा च नानवस्थेति द्वितीयमाशंक
 ते अपेक्षेति ननु स्वसाधकत्वं प्रमाणस्य स्वविषयप्रतीतिरिति जनकत्वं न चैव न च क्तं वृत्तिविरोधादिति
 चेन्न स्वव्यवहारे परानपेक्षितत्वेव स्वसाधकशकार्यत्वात् परानपेक्षितमेव प्रमाणस्य साधयति
 नहीति प्रमाणं स्वसिद्धये यदपेक्षितं तन्नानवस्थमेवं तस्याप्रत्यायकत्वात् प्रमाणं चेन्नानवस्थि

तथा च प्रमाणं प्रमाणान्तरानुसरणोऽनवस्थितेः प्रमाणेनैव वस्तुसिद्धिरित्यभिमानमात्रं
 अथ प्रमाणं प्रमाणान्तरनिरपेक्षमेव स्वप्रमेयं च साधयेत् स्वप्रकाशस्वभावस्य तस्य स्व
 परव्यवहारे प्रकाशान्तरनिरपेक्षत्वात् प्रदीपप्रकाशवत् न हि सर्वस्य साधकं प्रमाणं स्व
 सिद्धयर्थमन्यदपेक्षिते इति युक्तिमत्तं हंत तर्हि सर्वस्य प्रमाणप्रमेयभेदभिन्नस्य जगतः सा
 माधक आत्मा कथं स्वाधीना सिद्धि केन प्रमाणेन सिद्धः स्यात् प्रमाणात् पूर्वमेव सिद्धत्वात् ॥

नेरित्यर्थः प्रमाणं प्रकाशकं सत्त्वं परसिद्धये नान्यत्प्रमाणमपेक्षिते इति नानवस्थेति पूर्वपक्षिणा
 निरूपिते सिद्धोत्पाह हंत तर्हीति आत्मा कथं प्रमाणेन सिद्धः स्यादित्यन्वयः ननु का जानुपपत्ति
 रुजगह स्वाधीनेति प्रमाणस्वरूपेन दाने चात्माधीनं आत्मसिद्धश्च प्रमाणाधीनेत्यन्योन्या
 अथ प्रसक्तेर्नात्मा प्रमाणान्तर्हि सिध्यतीति आत्माधीनसिद्धि कत्वप्रमाणस्यैव सुत्पेन साध
 यति सर्वस्येति स्वाज्ञानवशाज्जगदुत्पाद्यभासयतीति जगत्साधक आत्मैत्यर्थः किंच प्र
 माणादात्मा सिद्धातीति कोऽर्थः किमुत्पद्यते उक्तजायते नाद्य इत्यत्र हेतुमाह प्रमाणादि
 ति पूर्वसिद्धत्वं चात्मनः प्रमाणं प्रतिकारणात्वादिति ॥ ॐ नमः परमात्मने ॥ नमः श्री ॥

142
अथपूपलोपक्रमे आत्मशब्देन विशिष्टं स्वरेवाजीवोवा न विवक्षितः किंतर्हि शुद्धं चिदानंदधनं प्रत्यक्षं ब्रह्मे
क्यमात्मशब्देन विवक्षितं तर्हि तत्र न पूर्वोक्तदृष्ट्या वकाश इति वक्तुं सिद्धान्ती विकल्पयन्ति किंतर्हि तत्र
वैज्जे निरूपणीये सति उक्त आत्मनि प्रमाणा स्यापेक्षा किमात्मनः स्वरूपलाभाय उक्ता ह्य आत्मप्रतीतये इति
विकल्पार्थः आद्यं दूषयन्ति नाद्य इति किमेतदात्माऽकार्यत्वादिन आद्यं तत्कार्यत्वादिनो वा आद्यं पर
चक्षु आत्मस्वरूपस्येति निमित्तयेति अकार्यत्वेत्यर्थः भावस्य हि नित्यता कार्यत्वेनोपपद्यते इत्यात्माका
र्य इति न स्वरूपलाभायात्मा प्रमाणमपेक्षत इत्यर्थः द्वितीयं प्रत्याचक्षे प्रमाणस्येति प्रमाणस्य प्रमेयानुत्पा

किंतर्हि प्रमाणाभावेनात्मनः स्वरूपानुपपत्तिः प्रतीत्यनुपपत्तिर्वा नाद्यः आत्मस्वरूपस्य नित्य
तयेन निरपेक्षत्वात् प्रमाणास्य स्वप्रमेयानुत्पादकत्वाच्च द्वितीये प्रमाणोपि तर्हि प्रमाणांतरं
वाच्यं तदभावेन रश्मिगवदसत्त्वेन स्वप्रमेयसाधकत्वात् संभवान् ॥ उक्तं नमः परमात्मने ॥ ॥

एकत्वमसिद्धं प्रवृत्त्यादेरपि प्रमेयत्वादिति तत्राह सेति नहि प्रवृत्तिज्ञानं प्रवृत्तिं प्रसूते किंतर्हि प्रवृत्ति
विषयविषयकेष्टसाधनताज्ञानमिति नव्यभिचारः अथात्मा स्वप्रतीतये प्रमाणमपेक्षते इ
ति द्वितीयविकल्पेऽपि द्विविचारणीयं किंप्रतीतिमात्रं प्रमाणाधीनं उत जडस्य प्रतीतिः प्रमाणाधीने
ति तत्राद्ये अतिप्रसंगमाह प्रमाणोपीत्यादिना ननु विषयसाधनार्थं प्रमाणमपेक्षितं ननु
प्रमाणं प्रमाणमपि अनुपयोगादिति तत्राह तदेवेति लब्धसत्ताकं हि प्रमाणं विषयं साधयन्ती
ति विना प्रमाणं न प्रमाणसत्ता सत्ताभावेदप्रमाणस्य न स्वविषयसाधकते इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

नि विना प्रमाणं तु न प्रमाणं सती सत्त्वाभावो न विद्यते

शुभं नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३५ ॥

पूर्वपक्षमन्यस्यति ह्यंतस्य कर्मते एवं प्राप्तिरिति नन्वात्मनि प्रमाणमस्ति न वेत्तु ज्ञातशब्देन विमिश्रितः आकृतश्रीवारे
शब्दवाच्यो वा गत्यते किं वा श्रुतं चिदानंदात्मकमिति आद्ये प्रमाणप्रवृत्तावपि न दोषः तस्याः स्वप्रकाशत्वेन भास्य
त्वाविरोधान् प्रमाणप्रवृत्तावपि न दोषः तस्याः स्वप्रकाशत्वेन भास्य तत्र प्रमाणप्रवृत्तप्रवृत्तिचिन्तावैयर्थ्यात् किंत
हि अत्र प्रतिपाद्यमित्यपेक्षायां तत्रोक्तस्य प्रवृत्तिविशेषादपि विशिष्टात्मनो तत्रोक्तं निरूपणं वस्तुश्रीके न सं
गृह्णाति यत्तत्त्वमिति यत्तत्त्वमिदं सच्चिदानंद इत्यन्वयः तत्त्वमनसि पितृस्वरूपं ननु नैतत्त्वमिति रूपमर्हति
प्रमाणप्रवृत्तेरसत्त्वादिति तत्राह वेदगुणमिति ननु नैतद्वेदगुणमिति प्रयोजनत्वादित्यत्राह परमेति अविद्या
तत्कार्यरहितत्वाच्च तत्त्वं पुरुषार्थ इत्याह नित्येति ननु सप्रयोजनमवत्त्वाद्देदप्रमाणकत्वं संभवेपि तस्य
श्रुत्यान्विष्यत्वं प्रसक्तिरिति नेत्याह सत्यमिति तर्हि सिद्धत्वात्तस्य तत्र प्रमाणान्तरसत्त्वाद् विस्वादाभावेदाप्रामा
एवं प्राप्तेः मिधीयते यत्तत्त्वं वेदगुणं परमसुखतमं नित्यमुक्तस्वभावं सत्यं सूक्ष्मात्सु
क्ष्मं महद्विदममृतं मुक्तमात्रैकगम्यं यस्यांशेले प्रमात्रं जगद्विदमखिलं भ्रांतिमात्रैकदेहं
प्रत्यग्योतिः स्वरूपं शिवमिदं मधुना कथ्यते युक्तिर्वाच २४॥

वेपरीतेन अडुविरुडुला विरुपेणांत एहि भावेन चोचते वीणा
रुडुते इति प्रत्यक् प्रत्यक्षेण तामह उच्यते इति तत्त्व एतत्
अस्ति सर्व एव च अथुतेति शिष्यजिज्ञासो न्नकारकालमिदं

राम
३८

अत्र वदेतीत्यादिना ग्रंथेनैकदेशिनिराकरणव्याजेन निरूपितप्रमेयसमसंहरति तदेवमिति यतो ज्ञानाक्षेपविभागेन
 प्रामाणिकः तत्र स्मात् एव सति दृष्टिदृश्ययोरन्यतरावशेषे प्राप्ते दृश्यस्यापेक्षत्वात् दृष्टेः अनिरपेक्षत्वात् दृष्टिरे
 वावशिष्यते न दृश्यमेवं सतीत्यर्थः अतएवाह दृष्टिमात्रात्मकमिति जगत्प्रतीतिमुपपादयितुं रज्जुर्यथेत्या
 दिना स्वाज्ञानादात्मा जगद्गूढः प्रकाशतइत्यादिनानिरूपितमुपसंहरति आत्माश्रयेति नन्वेकदेशिमतनिरा
 करणव्याजेन चिदात्मनः स्वाश्रयविषयाज्ञानेन जगदात्मत्वं तद्वृत्त्या प्रतिभासने च निरूपयतात्मनोऽज्ञानवि

तदेवं दृष्टिमात्रात्मकं जगदश्रयविशेषणाज्ञानेन कृतमित्यात्मनो ज्ञान
 विषयत्वं साधुविकल्पितं तथा चात्मनिलौकिकवैदिकप्रमाणासंभ
 वेन प्रशविषाणादिवदसत्त्वे प्राप्ते कुतस्तत्त्वादात्कारणशास्त्राऽभ्य
 र्थना कुतस्तत्त्वापेक्षेति संक्षेपः ॥ नमः शिवाय ॥ ॥ ॥

यद्यत्तमंगी कृतमिति तादृगज्ञाननिवर्त्तकापरोक्षसाक्षात्कारजनकत्वेनोपनिषद्दामात्मनि प्रामाण्यं च यैवो
 पपादितमिति सिद्धातिमतसिद्धिरित्याशंक्यनेत्याह इत्यात्मन इति शक्तिपक्षपूर्वी कृत्युक्तिपरामर्शार्थः तत्र
 आत्मनो ज्ञानविषयत्वं यत्कल्पितं तत्साधुकाकूत्तरिर्यं तर्किसाधुश्रये तु नैव साधुयतो विकल्पितं न तु
 प्रमाणासिद्धं स्वयंप्रकाशमानस्याज्ञानविषयत्वात् नृपयज्ञरुक्तादिति तथा च न सिद्धातिमतसिद्धिरित्याह
 तथे चेति वैदिके र्थयुक्त्यनुपेक्षितत्वात् तदपेक्षिते वेदस्यानिरपेक्षत्वं दत्तेरित्यादिसंगहितुमाह इति संक्षे
 पइति आत्मसंज्ञा प्रमाणात्वात् तत्साक्षात्कृत्ये पुमान् उपासीतश्रुतिं कस्माद्युक्तिं वा पेक्षते कथम् ॥ ॥

वे.सू.टी.
३८

ननुचिदात्मनो जगदुपेण भावे विकारित्वप्रसंगा इति विवर्त्तवादाश्रयानेति सदृशं तमाह रज्जुरिति न न्यस्तत्तारज्जुः स
पादित्वेण भासते इति युज्यते तस्याः सर्पादिपुनरावृत्तौ न तु तद्वदात्मा अज्ञानवशादपि जगदुपेण भासत इति कल्पयि
तं युक्तं तस्य निमित्तमात्रत्वेन जगदपि दृष्टान्तत्वात्पुनरेति तत्राह आत्मनेवेति जगदुपेण निमित्तमिति हेतुत्वा
द्वात्मनो न निमित्तमात्रत्वात् किं नृपादानेति जगदुपेण दृष्टान्तत्वात्पुनरेति न न्यस्तत्तारज्जुः स
त्मापरिच्छिन्नजगदुपेत्वात् तथा दुःखित्यपत्तिः दुःखद्वयजगदात्मत्वात् तथा ज्ञानात्वात्वात्मनोऽनिर्दिष्टमापद्य
तेनानात्मजगदात्मत्वात् अशुद्धिरप्यात्मनि दुर्तिवारा तथा विधजगन्मयत्वात् तथा धर्मादिमत्त्वप्रसक्तिश्रुत

रज्जुयथाभातदृष्ट्या सर्पवृत्ताप्रकाशते आत्मा तथा मूढवृद्ध्या जगदुपेः प्रकाशते २१ आत्मने
न वजगत्सर्वदृष्टिमात्रं सत्त्वं उद्भूय स्थितिमास्थाय विनश्यति मुहुर्मुहुः २२ पूर्णानंदादुपेः
द्वेषादौषादिवर्जिते प्रतिविंबमिधाभाति दृष्टिमात्रं जगच्च य उक्तं भगवता विधिष्टेन त
स्मिंश्चिद्वर्णोत्सारे समस्तावल्लदृष्टयः इमास्ताः प्रतिविंबेति सरसीवतद्वृत्ताः १ तथा यस्य
चिन्नमयी लीला जगदेतच्चराचरयस्य विष्वात्मकत्वे पितृव्येतेनैकपिंडिता २ ॥ ॥ ॥

विधर्माद्यनपेक्षात्मा जगज्जनयति वैद्यम्यादिदोषप्रसंगात् न च जीवा दृष्टमुपजीव्यते न स्वादृष्टमिति वाच्यम्
जीवब्रह्मणोरभेदात् किंच यथा दुग्धं दध्ना कारतामापन्नं दध्ने वशिष्यते न दुग्धं तथात्मापि जगदुपेतामाप
न्न इति जगदेव स्यान्न तु आत्मैवेवं प्रोक्तदोषान्तराचष्टे पूर्णोत्पादिना अज्ञानवशादेव परिच्छिन्नाद्यात्म
कजगदुपेतात्मनो वल्लत इति नैकोपि दोष इति यथादोषां विवसन्ति यो प्रतिविंबात्मना भासमानमपि प्रतिविं
वाकारतायामिष्यात् न स्वरूपं जहाति एवमात्मनोपि जगदाकारतायामिष्यात्वाज्जगदुपेण भासमानोप्या
त्मानस्वरूपं जहातीत्यत्र दृष्टा तमाह प्रतिविंबमेवेति उक्तेर्यथादित्वेनात्र वाक्यमाह उक्तमिति ॥ ॥ ॥

राम
३८

वे सु - री -
 ननु यद्यपि विषयः
 विवेकः नानाविधः
 ननु यद्यपि विषयः
 विवेकः नानाविधः
 ननु यद्यपि विषयः
 विवेकः नानाविधः

ननु ज्ञानज्ञेयो किं ज्ञानसामान्यमेव विषयः किं वा ज्ञानविशेषः नाद्यः घटज्ञानमित्याकारत्वात् ज्ञानमात्रमात्रविषयत्वायोगात् तन्मात्रज्ञानपेक्षणात् अथ यदि द्वितीयः तर्हि ज्ञानविशेषस्य विषयाधीनत्वात् कथं विषयाभावे होतुं शक्यं यत्तिरिति पूर्वपक्षीशंकते ज्ञानसामान्यस्येति सत्यं ज्ञानविशेषो ज्ञानाभास्यते इति सत्यं तन्निविशेषो व्यावृत्तिरूपेण विषयक इति न तज्ज्ञानविषयमेवेत्यने इत्यभिप्रेत्य परिकरति तन्नुक्तमिति कुतस्तर्हि ज्ञानान्तरं व्याधत्तज्ञानस्य व्यावृत्त्यात्मकविशेषसिद्धिरिति शंकां परिहरन् तद्वत्प्रतिज्ञायां हेतुमाह ज्ञानस्येति विषयो ज्ञाने किं ज्ञानव्यावृत्तिहेतुः उक्तज्ञाने व्यावृत्तिप्रतीतिहेतुः नाद्यः व्यावृत्तेरन्योन्याभावत्वेनाजन्यत्वात् जन्यत्वेवात्

काष्ठ=२

ज्ञानसामान्यस्यानपेक्षोऽस्वविषयव्यावृत्तज्ञानापेक्षायां विषयापेक्षाप्यवश्यभाविनीति तन्नुक्तज्ञानस्य स्वतएव व्यावृत्तत्वात्परसिद्धजात्यादिवत् तथापि ज्ञानस्य ज्ञेयव्यापृत्वात् त्वेयं बोधयतीति चेत् न व्यापृत्तिरिति ज्ञानज्ञेययोर्विभिन्नदेशत्वे सामान्यं न करण्येति अतीतानागतार्थज्ञानदर्शनेनैककालत्वस्याप्यसिद्धेः श्रीशमचंद्राय।

भावा

त

दुस्यतेः प्राक् ज्ञानं सर्वाभिन्नस्वभावमुत्पन्नमिति कथं न विषयाद्यावृत्त्युक्तोऽस्वभावजन्यत्वात् अतीतानागतविषयकज्ञानस्याव्यावृत्तत्वप्रसंगाच्च अथ विषयः स्वज्ञाने व्यावृत्तिप्रत्यापयति तर्ह्यसंतीतां प्रत्यापयेत्संतीतानतावदाद्यः असतोऽप्रकाशनात् द्वितीये ज्ञानव्यावृत्ति सत्त्वं न विषयाधीनमिति स्वतएव व्यावृत्तं ज्ञानमिति यथा परेषां वैशेषिकादीनां पटत्वादयो व्यावृत्ता घटत्वादजातिः स्वतएव ननु व्यक्तता व्यावृत्त्येते अन्योन्याश्रयात् अतएव विशेषाश्च स्वतएव व्यावृत्तास्तथा ज्ञानमपि स्वतएव व्यावृत्तमिति ज्ञानस्य परप्रकाशकत्वं पक्षेऽपि तत्प्रतीतिस्तत्र न दादाहमिति युक्तं वक्रिदीर्घंदरतीति ज्ञानं पुनर्न ज्ञेयेन व्यापृत्तिविभिंदेष्टव्यं कुचिद्विभिन्नं

वैशेषिकादिर्मते=२
 ननु यद्यपि विषयः
 विवेकः नानाविधः
 ननु यद्यपि विषयः
 विवेकः नानाविधः
 ननु यद्यपि विषयः
 विवेकः नानाविधः

यः यत्र यदाव

अतीतानागतयोः=२

ज्ञानं वेद्यं वस्तुत्वात् ज्ञानं न स्वयंप्रकाशवेद्यत्वात् = १

ननु न ज्ञाने स्वप्रकाशं न स्य सत्त्वेन घटवद्देयत्वादि निमित्तं नाहं परप्रकाशत्वेनेति ज्ञाने किं ज्ञायमानं विषयसाधकं उक्तं ज्ञायमानं नाहं प्रथमज्ञानवज्ज्ञानाभासकज्ञानांतरस्यापि स्वविषयाभिमतज्ञानसाधकत्वापत्तौ ज्ञानांतरात्वे घटाया मेघं न ज्ञीयज्ञानस्यापि ज्ञानांतरापेक्षया मनवस्थाप्रसंग इत्याह ज्ञानांतरापेक्षायामिति प्रथमज्ञानस्य निरोधः ननु नेयमनवस्था दोषाय मूलभूतप्रथमज्ञानस्य ज्ञायमाभावादि निमित्तं नाहं ज्ञानसिद्धाविति यदेव ज्ञानं न ज्ञायमानं न ह सत्त्वापत्त्या तद्विषयज्ञाने सर्वस्य = स्यापि प्रमाणभावात् सत्त्वापत्त्या संविद्यारया अप्रसत्त्वापत्त्या मूलभूतज्ञानस्याप्यसिद्धिः स्यात् ज्ञाने = ६
अनवस्था यत्र विरमति कदाचित् देवज्ञाने ५२

परप्रकाशत्वेन ज्ञानांतरायेदाद्योतस्याप्यन्यतस्तस्याप्यन्यत इत्यनवस्थित्या ज्ञानासिद्धेर्न
गदोध्यप्रसंगात् असाध्यमानस्यैव ज्ञानस्य स्वविषयसाधकत्वे उपाराभावेनैव भृंगचुल्ल
स्य स्वतृपतत्वासिद्धेः अस्तु चार्थेन स्वज्ञानार्थज्ञानेन गयेदा नयापि विषयावेदारांकु
धरमहं ज्ञानापीति = १ (नः स्वविषयज्ञानस्यैवावेदाराणाम्

दसत्वेचन उपपन्नं च सच्चिदानन्दमभासः स्यादिति विवरप्रकाशत्वज्ञानस्य न पुनरुक्तमित्य
र्थः द्वितीयमन्वय दूषयति अज्ञायमानस्येति अनुवादकदाधिप्रमाणप्रवृत्त्या स्वरूप
सेत्सतीति तत्राह अस्तु वेति पूर्वज्ञानस्य ज्ञप्तिरेव संभवतीत्यर्थापन्नावसंभवो दोष उक्तः
तु वेत्यादिना त्वन्यथैवोपपत्तिरुच्यते इति विवेकः विधेयीभूतज्ञानस्य योविध्यस्तदपेक्षणे
ज्ञानविषयकज्ञानोत्तरस्य कुत इत्यर्थः विषयज्ञानस्येति ज्ञानज्ञप्तिर्हि स्वविधये ज्ञानमेवापे
क्षते न विधेयीभूतज्ञानविषयमपि स्वविषयज्ञानमात्रेण चरितार्थत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अवसाय=० थट=

अपेक्षेत इति ज्ञानस्य=३ धट=३

वे. सु. ३६

मन्त्रेति प्रवेष्टे सारं तत्रावधारणम्

ज्ञेयं विना ज्ञानस्यानुपपत्त्यभावमुपपादयति तथाहीति ज्ञानज्ञेययोर्भेदे ज्ञानस्य ज्ञेयव्यतिरेकेणोत्पत्त्यनुपपत्ति
लक्षणमाह किमित्यर्थः ज्ञानस्य स्वमित्यर्थः ज्ञेयं न तरेणोत्पत्त्यनुपपत्तिरिति किं नैकिदेशिमत उत व्युत्पत्तितस्य आद्य
श्रेतत्राह ज्ञानस्येति ज्ञानस्य स्वमित्यर्थः ज्ञेयं न तरेणोत्पत्त्यनुपपत्तिरिति किं नैकिदेशिमत उत व्युत्पत्तितस्य आद्य
तर्थाः व्युत्पत्तं प्रत्याह भावेति ननु ज्ञेयपक्षे नैवमधीयतिः प्रमाणाभित्यर्थः ननु यथा प्रमाः प्रमे प्रमाणा
तदा भासोकाराणां च नापेक्षते तथा कारणात्वाद् द्विषे वा द्विषयमपि ते उपपक्षेते एवेति कथं तद्व्यतिरेकेणोत्पत्तौ
तत्तिरिति तत्राह ज्ञानस्येति अनुमित्यादौ व्यभिचारादित्यर्थः द्वितीयं दूषयति नापीति नैयायिकादीन् प्रति

तथाहितर्किं ज्ञानस्य ज्ञेयव्यतिरेकेणोत्पत्त्यनुपपत्तिः स्थित्यनुपपत्तिर्ज्ञानस्य ज्ञेयव्यतिरेको नाद्यः ज्ञान
स्य स्वत्वेन उत ज्ञानभावात् भावेति प्रमाणात् तदा भासाभ्यामेतदुत्पादसंभवे विषयानपेक्षणात् ज्ञान
स्य सर्वत्र विषयजन्यत्वं नियमाभात् नापि स्थित्यनुपपत्तिः विषयस्य ज्ञानाश्रयत्वात् तथा चेत्वा विषय ना
यस्याघातात् ज्ञानविषयकज्ञानस्य विषयज्ञानाधीनत्वेन ज्ञेयं विना ज्ञानमुपपत्तिरिति चेन्न ज्ञा
नस्य स्वयंप्रकाशमानत्वेन व्यवहारार्थं स्वातिरेकज्ञानपक्षे ज्ञानात्

हेतुमाह विषयस्येति तादृशी प्रत्याचष्टे तस्या
त्वइति तथा चेत् विषयस्य ज्ञानाश्रयत्वे ज्ञानाश्रयस्य प्रमात्वादित्यर्थः कथं तर्हि ज्ञानो घट इति प्रत्यय इति इष्टो घट इ
ति वत्सं तोषयं तृतीयमुत्पादयति ज्ञानविषयकेति ज्ञानस्य ज्ञेयं विना ज्ञानमुपपत्तिर्ज्ञानज्ञेययोर्भेदे प्रमाणमल
ननु ज्ञानज्ञानस्य विषययोर्भेदे ज्ञानविषयं विना किमनुपपन्नं स्वत्वेनैवेत्याह ज्ञानविषयकेति विषयज्ञाना
धीनत्वं नाम विषयव्यावृत्तं ज्ञानजन्यत्वं तत्तश्च ज्ञानवत् ज्ञानविषयस्यापि ज्ञाने रात्रौ कारणात्वात् तदभावे
ज्ञानज्ञानिरनुपपत्तेरित्यर्थः ज्ञानज्ञेयभावान्न ज्ञानज्ञानिकारणात्वेन ज्ञेयसिद्धिरित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्ष
मिषेधं प्रतिजानीते नेति ज्ञाने किं स्वव्यवहारार्थं स्वातिरेकज्ञानमपेक्षते उत विषयव्यवहारार्थं

घटमहं जानामीत्यनु व्यवसायिनः = ४ घटं विना = ४ अयं घट इति = ४

नैतिरिति विषयसाक्षात्पक्षे सिद्धः प्राच्यैर्
नैतिरिति विषयसाक्षात्पक्षे सिद्धः प्राच्यैर्

पदस्य=

ज्ञानं-

ज्ञानं=

कारणं=

ज्ञानानुपपत्तिर्ज्ञानहेतुभेदे प्रमाणाभित्याशङ्क्यपरचे न चेत्पादिना इति न च वाच्यमित्यन्वयः इति
शङ्क्यपरमाह ज्ञानमेवेत्यादिना यथादासं विना न बहिरात्मानं लभते तथा विना ज्ञेयं ज्ञानं स्वरूपमेव न लभ
ते ततोऽवश्यं ज्ञेयेन भवितव्यं तच्च ज्ञेयं न स्वयमेव वृत्तिविरोधात् तस्मात् ज्ञानमेव स्वभित्तज्ञेयमन्तरेणानुपपन्नते
यंकल्पयतीति ज्ञानहेतुयोर्भेदसिद्धिरिति ननु दास्यप्रभवो बहिरविनादासं न भवतीति युक्तं ज्ञानं तु न विषयजन्यं तत
कथं विना विषयं ज्ञानमेव न संभवतीति तत्राह नहीति अर्थप्रकाशो हि ज्ञानमत्यन्तासति चार्थकस्य प्रकाशनं ज्ञा
नमेवेत् ततोऽर्थतिरूपत्वाज्ज्ञानस्य विषयाभावेन तस्य रूपं संभवतीत्यर्थः ननु संभावितोऽर्थः प्रामाणिकस्य

न च ज्ञानमेव स्याति विज्ञानहेतुयतिरेकेणानुपपन्नं स्वभित्तज्ञेयं विषयीकरेति नहि निर्विषयं ज्ञानं
संभवति दृष्ट्वा स विषयस्यैव भासमानत्वात् अन्यथा निष्प्रकारकमेव भासेत ज्ञाने विषयाति
रिक्तस्य प्रकारस्याभावादिति कार्यं ज्ञेयव्यतिरेकेण ज्ञानानुपपत्त्यभावात् ॥ ॥ ॥ ॥

स्वीक्रियते एवमप्यौपतिकः स्वभित्तविरोधिरिति तत्राह दृष्टमिति दृष्टं ज्ञानहीनत्वपः निर्विषयकज्ञाने प्रमा
णाभावं प्रतिपादयतत्र स विषयज्ञानमासत्तं हेतुत्वेनाह स विषयस्यैवेति तन्नु कस्मिंश्चिद्भूतले घटवत्पि भूत
लातरं निर्घटयथा तथा कस्मिंश्चिद्ज्ञाने स विषये पि ज्ञानांतरं निर्विषयकं किं न स्यादिति शङ्कानिरासाय एवेति
अवधारणार्थमुपपादयति अन्यथेति अन्यथा निर्विषयज्ञाने सतीत्यर्थः ननु घटोऽयमिति ज्ञाने घटो विषयः घटत्वं
च प्रकारइत्यभयं संमतं तत्र विषयप्रकारयोर्भेदात् किमिति विषयाभावे निः प्रकारकं ज्ञानं भासिष्यति इति त
त्राह ज्ञानेति भासमानवैशिष्ट्यानि रूपकोटिज्ञाने प्रकारः स च विशेष्यवद्भासमानत्वाद्धिषय इति तस्याप्यभा
वे निः प्रकारकमेव ज्ञानं भासेत इत्यर्थः ततो ज्ञानहेतुय विना नुपपन्नं वृत्तिविरोधात् स्वभित्तज्ञेयकल्पयतीति

इति ॥

चेनिः प्रकारकमेवमानभासते इत्यर्थः स तादात्म्यविशेषः

वे ४ टी-
३५

ननु महद्वयोरभेदे पूर्वोत्तरभावासंभवात् पूर्वोत्तरभावव्याप्तः कार्यकारणभावो विना भेदं न संभवतीति सूचिवाक्ये
दपरमेव किं न स्यात् इत्याशं कदाह अन्यचेति अन्यथा शक्यं वाच्ये भेदपरत्व इति तस्य भेदस्य निषेधः तन्निषे
धः भेदस्य सूचिवाक्यता तस्य निषेधत्वेनेह नानाति किंचिन्नेत्यादिश्रुत्या निषेधो वाक्यः स्यादखंडवस्तु सिद्धार्थो
हि भेदनिषेधः न च प्रतितात्पर्ये विद्यमाने भेदे खंडवस्तु सिद्धातीति व्यर्थं तन्निषेध इत्यर्थः न च विना भेदं
पूर्वोत्तरभावासंभवान्न कार्यकारणभाव इति सांप्रतं कल्पितं भेदमाश्रितं कल्पितं कार्यकारणभावे विरोधाभावा
त् किंच सूचिवाक्यं भेदपरमिति कोऽर्थः किंच वाक्यं पदार्थतत्त्वेन भेदं साक्षात् समापयति वाक्यार्थत्वेन वा विना
भेदं वाक्यार्थः कार्यकारणभावो नोपपद्यते इति वाक्यार्थोपपादकमेवमर्थं कल्पयतीति वा सर्वेषां न संभवतीत्या

अन्यथा भेदपरत्वेन निषेधोऽनर्थकः स्यात् किंच सूचिवाक्यं न साक्षाद्भेदं प्रतिपादयति भेदवाच
कपदाभावेनापदार्थस्य वाक्यार्थत्वाभावात् पदार्थस्यैव संसृष्टत्वेन वा धर्मिणोऽपरत्वेन वाक्य-
वाक्यप्रतिपाद्यत्वात् कल्पनायाश्च निषेधवाक्यविरोधो नानुस्यूतात् ॥ ॥ ॥ ॥

नेह नानास्ति किंचनेति २ लक्षणायाः २

ह किंचिन्नेत्यादिना भेदानं सूचिवाक्ये निविष्टपदार्थः सूचिवाक्ये भेदोपास्यापकपदाभावात् अपदार्थत्वा
च्च न वाक्यार्थ इत्यर्थः ननु पदार्थस्यापि परग्रहभोजननिषेधस्य विषयं भवेति वाक्यार्थतावत् त्रस्तजगतो
भेदस्यापदार्थस्यापि सूचिवाक्यार्थता किं न स्यादिति नेत्याह पदार्थस्यैवेति अखंडवाक्यार्थत्वं पदमाश्रि
त्याह धर्मीति वाक्यप्रतिपाद्यत्वादित्यत्र साक्षादिति शेषः तत्प्रपरग्रहभोजननिवृत्तेरपदार्थत्वान्न
साक्षाद्वाक्यार्थतेति तदोषः ततोऽप्येवं निषेधयति कल्पनायाश्चेति न तावत् सूचिवाक्यमेव कार्यकार
णोभेदं कल्पयति अचेतनत्वात् नापि वाक्यार्थं दृष्ट्वा प्ररूपोभेदं कल्पयति पुं कल्पनायाश्च निविरो
धेनाभासत्वादित्यर्थः एतेनार्थोपपत्तिर्भेदप्रमाणमिति निरस्तं तानात्मकब्रह्मजगतोभेदेन योः कार्य

कारणभावे विरोधाभावात्

एम
३५

तत्ततः कथं तयोर्भेदेऽपि ह्यनन्तयोर्भेदः स्यादिति नैव प्रकाशं हि ज्ञानं न ह्येवम् ननु जगत् प्रकाशकं नृतेर्जडत्वे

ना प्रकाशकत्वात्

ननु ब्रह्मजगत्तरेवं भेदेऽपि ज्ञानज्ञेययोर्भेदे किमायातं न हि कार्यज्ञानं तस्य जडत्वात् नापि ब्रह्मतस्या संगित्वेन घटा
द्यप्रकाशकत्वात् तत्र कथं तयोर्भेदेऽपि ज्ञानज्ञेययोर्भेदः स्यादिति नैव प्रकाशकं हि ज्ञानं न ह्येवम् ननु ब्रह्मजग
त्प्रकाशकं नृतेर्जडत्वेना प्रकाशकत्वात् विशेषणो हीति न्यायेन ब्रह्मण्येव प्रकाशकत्वे पर्यवसानेन ज्ञानज्ञेयो
पपत्तेरतस्तद्भेदः कार्यस्य ज्ञानादेव भेद इति किं कार्यकारणप्रतिपादकत्वमात्रेण ज्ञागमस्य ज्ञानज्ञेयभेदसाध
कत्वं उत तत्र मापकत्वे नाद्यः विषयभेदेत्यादावतिप्रसंगात् अद्वितीयः तस्य परकल्पितकारणान्तरनिराकरण
परत्वेन कार्यकारणपरत्वेन कार्यकारणभावा प्रमापकत्वादित्याह नैत्यादिना यतो वा इमानि भूतानि जायंते त इति
श्रुताविमानीति तावत् भूतविशेषणतेन नामरूपाभावात्कृतं मनसा पचिन्त्यरचनादृशादीत्येवं भूतधर्मीः समर्प्यते

विषयकर्मकभेदः

एहिवाक्यस्य सर्वस्य प्रधानादिपरपरिकल्पितकारणान्तरनिराकरणापरस्य नृतेर्जडत्वे
कारणात् कार्यस्य भेदेनानि ह्यपरावत् ब्रह्मणः कारणात् कार्यज्ञानस्य सर्वस्य भेदेना
निरूपणं नाद्वितीयं ब्रह्मसंभावनामात्रेण तात्पर्यात्

तैश्च धर्मैः प्रधानादेरचेतनात् परिदुर्लभज्ञानप्रज्ञेऽहिरण्यगर्भादेर्जगत्तः संभवेन संभवतीति यतो वेत्यादि
श्रुतिलेखां जगत्कारणात् निषेधपरेत्यर्थः ननु एहिवाक्यस्य परकल्पितप्रधानादेर्जगत्कारणानिराकर
णापरत्वेनोपपद्यते समन्वयधिकरणविरोधादिति तत्राह अद्वितीयेति अद्वितीयं विजातीयभेदप्रसूत्यं पदं
ह्यतदीया संभावनाश्रवैक्यस्य नृपेव ह्यभविष्यमर्हतीत्येवं रूपातन्मात्रे एहिवाक्यस्य तात्पर्यात्नेति १
वेनिषेधे हेतुत्वेनान्वयः संभावनायां हेतुमाह ब्रह्मणः कारणादिति अत्र दृष्टान्तो नृद्वयाद्यविति
भेदे हि स बह्विध्ययोरिव कार्यकारणभावा दृष्टेर्नान्तरदृष्टेति सामानाधिकरण्यञ्च तयो रभेदे कार्यका
रणभावाद्युपपत्तेरित्यर्थः ॥

158

व्यावृत्तप्रतियोग्यादिग्रहपूर्वकोभेदग्रहइति पदमन्यद्वययति व्यावृत्तेति प्रतियोगिज्ञानेभेदज्ञानेहेतुरित्य
ब्रवीद्वक प्रतियोगिज्ञानेविवाहितं निर्विकल्पकं चेत् तर्हि किंचिदाकारः प्रतियोगीभेदज्ञानेभासेत तान
स्वस्वसमानाकारविषयोपस्थापकत्वादप्यथा तिप्रसंगान्नसर्विकल्पकं चेत् तत्किं भिन्नत्वेन प्रति
योग्यादिगृह्यतात्पर्यभिन्नत्वेन वा न तावदभिन्नत्वेन प्रतियोगिधर्मिणोरभेदग्राहिणः प्रमाणात्वेनोक्त
रस्यभेदग्राहकत्वेनाभिमतस्याप्राप्त्यप्यप्रसंगान्न तदुपजीव्योक्तं रस्यप्रवृत्तेः ततो भिन्नत्वेन धर्मा
दिग्रहः परिशिष्यते इत्येतमर्थमभिप्रेत्य प्रतियोग्यादिविशेषयति व्यावृत्तेति व्यावृत्तीति प्रत्य
क्षान्तरस्यापि व्यावृत्तप्रतियोग्यादिविषयत्वेन विशेषणव्यावृत्तिप्रतियोग्यादिग्रहजन्यत्वात् ननु

व्यावृत्तप्रतियोग्यादिग्रहपूर्वकत्वेहेतुः व्यावृत्तिग्राहकप्रत्यक्षांतरान्तेषां श्रुतवस्थातेनेव व्याव
र्त्तिग्रहे आत्माश्रयः तस्माच्छ्रुतमात्रावगाहिपुन्यज्ञानभेदवार्ताज्ञानातीतिसिद्धं श्रुततत्त्वं नु
मानात् ज्ञानज्ञेययोर्भेदग्रहः तस्याहि विमलो विषयः स्वविषयज्ञानादियते तद्विरुद्धधर्म
श्रयत्वात् योयद्विरुद्धधर्माश्रयः सततो भिद्यति यथाज्ञानान्तरस्यथाचायेन समाज्ञया मेव वि
रोधस्यभेदनिर्णयत्वेन भेदसिद्धाविति चेत् तद्विरुद्धधर्मश्रयत्वात् स्यात्पसिद्धेः ॥ ॥ ॥

हकांतरातीकारेऽन्यस्यासादित्वयोः भेदग्राहकत्वाभिमतस्याप्रत्यक्षांतरस्यैव व्यावृत्तप्रतियोग्यादि
ज्ञानत्वेमेवैव स्वयंजन्यतन्मात्राश्रयपत्तिविरिद्धयति तेनेवेति प्रत्यक्षस्यभेदग्राहकत्वेनिर्विध
यत्वापत्तिमुपसंहारव्याजेन परिहरति तस्मादिति एवं प्रत्यक्षस्यभेदग्राहकतापराकृत्यानुमानं भेदग्रा
हकमिति पक्षमुत्थापयति अस्त्विति स्वविषयेति विषयोधेयोरनन्तज्ञानादियते इतिसिद्धसाध
नमिति साध्यं विशिष्यति स्वविषयेति तद्विरुद्धेति तस्माज्ज्ञानाद्विरुद्धोयोधर्मः तद्वत्तमप्रकाशत्वं त
दश्रयादित्यर्थः असिद्धाहेतुद्वयणेन द्वययति मेवमिति धर्मस्यविरुद्धत्वं नावद्विरोधाश्रयत्वादि
त्यविवादेविरोधश्च ज्ञानज्ञेययोर्भेदज्ञानेएव ज्ञानं शाक्योनामथा न ज्ञेयस्य च साध्यत्वादसिद्धो

प्रतियोगिज्ञानेभेदज्ञानेहेतुरित्य
व्यावृत्तिग्राहकप्रत्यक्षांतरान्तेषां श्रुतवस्थातेनेव व्याव
र्त्तिग्रहे आत्माश्रयः तस्माच्छ्रुतमात्रावगाहिपुन्यज्ञानभेदवार्ताज्ञानातीतिसिद्धं श्रुततत्त्वं नु
मानात् ज्ञानज्ञेययोर्भेदग्रहः तस्याहि विमलो विषयः स्वविषयज्ञानादियते तद्विरुद्धधर्म
श्रयत्वात् योयद्विरुद्धधर्माश्रयः सततो भिद्यति यथाज्ञानान्तरस्यथाचायेन समाज्ञया मेव वि
रोधस्यभेदनिर्णयत्वेन भेदसिद्धाविति चेत् तद्विरुद्धधर्मश्रयत्वात् स्यात्पसिद्धेः ॥ ॥ ॥

ननु तदेव प्रत्यक्षं परप्रकाशस्य विषयो भेदं गृह्णातु न चात्र शृङ्खलदोषः एतत्प्रतियोगिकविषयतिष्ठमेदं गृह
कज्ञानांतरसंस्तीकारे परप्रकाशप्रत्यक्षे तु परप्रकाशावादि चेन्न इदमेव प्रत्यक्षं भेदं विषयी करोतीति प्रतिज्ञाया
घातादिति तदेव प्रत्यक्षं परप्रकाशस्य भेदं विषयी करोतीति प्रत्यक्षोपरिरेव निरसनीयः स्वप्रकाशज्ञानप्रक्षे
प्रतियोगिनः प्रत्यक्षस्याविद्यत्वात् तत्प्रतियोगिकभेदज्ञानांतरं विषयीकृतं रूपं कौतीति तं पक्षमुपेक्ष्य ज्ञानपर
प्रकाशप्रक्षे भेदस्य ज्ञानांतरास्य तं पक्षमुत्थापयति अस्तु न हीति प्रतियोगिनोऽन्यत्प्रत्यक्षं प्रत्यक्षांतरं तमि
मपक्षं दूषयितुं विकल्पयति सोपीति प्रतियोग्यादिग्रहपूर्वको न भेदग्रह इतीमं पक्षं दूषयति न चेदित्या

अस्तु तर्हि परप्रकाशज्ञानप्रक्षे प्रत्यक्षांतरेण ज्ञानाज्ज्ञेयस्य भेदग्रहः सोपि व्यावृत्तप्रतियो
ग्यादिग्रहपूर्वको न वेति विवेचनीये न चेत्कथं भेदं विषयी कुर्यात् न हि निर्दुर्मिकं निश्च
तियोगिकं वा भेदं कश्चित्प्रत्येति अयमस्मादिन्न इत्यनुमवात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दिना प्रतियोग्यादिकमविषयीकृत्य किमिति प्रत्यक्षं भेदं न गोचरयति तत्राह न हीति अयमत्राशयः भे
दस्यादिप्रत्यक्षं निर्विकल्पकं सविकल्पकं वा न तावन्निर्विकल्पकं भेदस्य समवायादि वत्सविकल्पकैकवेद्यत्वा
त् सविकल्पकं चेत् तर्हि सविकल्पकं प्रमेयत्वेन भेदं विषयी करोति भेदत्वेन वा न तावत्प्रमेयत्वेन निःशो
जनत्वात् न हि प्रमेयत्वेन जलज्ञानेऽपि यत्समुद्रपशमाय प्रवर्तते नापि भेदत्वेन धर्मप्रतियोगिज्ञानविना भे
दत्वेन भेदग्रहस्य दुर्निर्णयत्वात् भेदस्य तत्संपेक्षैकदृष्टत्वादिति इममेवार्थमभिप्रेत्याह अयमस्मादिति ॥ ॥

162

॥ ॥ ॥

५५

अविषयभेदं गृह्णतीति पक्षो न संभवतीत्युक्तम्॥

उं
वे सु टी
३२

163

दा ४

स्वविषयेत्यादिना स्वैतैव स्वजनने कोटो धनितत्राह तथा चेति इतराद्यधामेन कारणात्वेन स्वापेक्षणा
दित्यर्थः आत्माश्रयदोषपरिहारार्थं प्रत्यक्षं स्वभेदं विशेषत्वेन गृह्णातीति पदमुत्थापयति विशेष
त्वेन भान इति भेदस्य विशेषत्वेन गृह्णातीति धर्मिण्युक्तिरिति योगिनो भेदं प्रति विशेषणत्वेन तत्र प्रतियोगिभूतौ
प्रत्यक्षं स्वप्रकाशतयैव भासते इत्येवमिति स्वप्रकाशतयैव भासते इति तज्ज्ञानत्वे विविशिव भेदप्रत्यक्ष
स्य स्वाजन्यत्वात् आत्माश्रयदोषः स्वभासितविशेषविषयस्य प्रकाशतया आत्माश्रयं विशेषणविशेषा
भयेन्द्रियसन्निकर्षजन्मत्त्वपदपर्यवसानं पदमुत्थापयति विशेषणत्वेन आत्मिभ्यस्ते आत्माश्रयं दातुं
भूमिका माह ज्ञानोत्पत्तेरिति अयमर्थः भेदग्राहकप्रत्यक्षो भयेन्द्रियसन्निकर्षजन्मत्त्वपदो भेदस्य वि
शेषणत्वेन विशेषणत्वेन वा भासते भेदं द्रियसन्निकर्षो वशं प्राग्वक्तव्यः भेदसन्निकर्षस्य विशिष्टभेदग्राहकप्रत्यक्ष
स्वविषयविशेषणत्वेन भेदस्य भासते विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्मत्त्वपदो स्वैतैव भेदलक्षणविशेषवि
षयेन स्वजन्यते इति प्राप्ते तज्ज्ञानात्माश्रयः विशेषणत्वेन भेदस्य भासते विशेषणविशेषेन्द्रियसन्निकर्ष
मात्रं विशिष्टज्ञानकारणमिति पक्षे ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वभेदोत्पत्तिवाच्यं तथा च तस्यैव ज्ञानस्य क
थं स भेदो विषयः स्यात् स्वोत्पत्तेः पूर्वस्वस्यैव भावात् ज्ञानान्तरस्य च स्वयंप्रकाशज्ञानावि
प्रनकत्वात् इन्द्रियसन्निकर्षस्य भेदाश्रयत्वाच्च तदर्थं पूर्वभेदसत्ता विषयत्वेन तत्प्रतियोगिकभेदाविषयत्वात्
वक्तव्येति भवत्वमेव भेदसत्ता पूर्वतया सन्निकर्षादिनिर्वाहः तथा चेति इदमत्राकृतं इन्द्रियसन्निकर्षाश्र
यभेदः स्वग्राहकप्रत्यक्षं किं ज्ञानः स न जनयति सत्ता मात्राणां ज्ञानाश्रयत्वं तत्तज्ज्ञानं किं भेदो देवज्ञानं
ज्ञानान्तरं वा आद्यं दुषयति तस्यैवेति स्वप्रतियोगिकविषयधर्मिकभेदग्राहकत्वेनाभिमतस्य प्रत्य
क्षस्यैव कारणीभूतभेदो विषयो न संभवेदित्यर्थः तत्र हेतुमाह स्वोत्पत्तेरिति भावेचात्माश्रयदोष
र्थः भेदग्राहकत्वेनाभिमतविशिष्टज्ञानोत्पत्तेः प्राक् भेदज्ञानं ज्ञानान्तरमेवेति नात्माश्रय इत्यभिप्रे
त्य पक्षे नरमुत्थाप्य दूषयति ज्ञानान्तरस्य चेति अयमत्राशयः तज्ज्ञानं किं निर्विकल्पकं सविक
ल्पकं वा नाद्यः भेदस्य सविकल्पकं कवेद्यत्वात् ॥ ॐ नमः कमलहस्ते विपुलजयनाभिशमाय ॥

शिव
३२

तत्रेति प्रत्यक्षप्रमाणसद्भावपक्षेऽद्वैतद्वयमिति प्रात्यक्षस्वस्मान्न घटोयमिति प्राकारज्ञानरूपात् घटस्य भेदघटधर्मि
णः संवेधिनं भेदविषयीकरोति प्रमापयति प्रकाशयतीत्यर्थः आत्माश्रयप्रशक्तेर्विकल्पोत्तरमाह प्रत्यक्षात्
रवेति श्रयं घट एतद्विषयकज्ञानाद्विन्न इति प्रत्यक्षं प्रत्यक्षात्तरादर्थः आद्यमनुवदति स्वयमेवेति स्वविषय
भेदमिति स्वप्रतियोगिकं विषयधर्मिकं भेदमित्यर्थः आद्यमिराकर्तुं न दुष्योगिविचारांतरमाह तत्किमिति
पूर्वोक्तं प्रत्यक्षं स्वप्रकाशं श्रवेद्यं सदः परोक्षव्यवहारयोग्यं परप्रकाशं वेद्यमित्यर्थः घटोयमिति प्रत्यक्षं स्वप्र
प्रकाशं सत्स्वस्मान्स्वविषयं संवेधिनं भेदं स्वयमेव गृह्णातीति आद्यमनुवदति नत्राद्य इति नत्राद्ये
प्राप्तमित्यर्थः नत्र स्वप्रकाशपरप्रकाशयोर्मध्यमित्यर्थः इति शब्दपरामर्शमाह सैनैव संज्ञन्यते इति कि

घटधर्मिक = ३

नमो यतोयमितियुक्त्यन्तर्निदमेव सत्त्वसंसारसंभेदविषयीकरोति प्रपन्नानरं वा स्वयमेव स्व
विषयभेदंगृह्णाति प्रपन्नसंसारनाशिनस्त्विति च पश्यतां नमः ॥ श्रीरामचंद्राय ॥

किमिति खेनैव स्वस्य जननमिति मह्यमिति विचार्यते प्रत्यक्षं स्वमेव ग्रहविद्यया गृह्यते विशेष्यं घटं प्रति विशेषणत्वेन भेदं गृह्णाति मज्जाभिन्नो घट इति उत्तमं द्रव्यं बोधे इति स्वभेदं विशेष्यत्वेन यदि स्वविषयविशेषणत्वेन स्वप्रतियोगिकं भेदं प्रत्यक्षं गृह्णातीति पक्षस्तदा पीदमालोचनीयं किं विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानविशेष्यं द्वियसन्निकर्षजन्यं किं वा विशेषणविशेष्यं भये द्वियसन्निकर्षजन्यं विशेषणज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञानमिति पक्षे पीत्यं विचारणीयं विशेषणस्य भेदस्य ग्राहकं ज्ञानं किं मिदमेव यत्प्रत्यक्षं भेदग्राहकत्वेन संप्रति पक्षं तदेव उत्तमानां नरं यदि न देव न हि विशिष्टज्ञानं स्वस्मान्न विषयस्य भेदग्राहकत्वेन समं यत्र देव विशिष्टज्ञानजनकत्वेनाभिमतं विशेषणज्ञानेन न ह्येव जन

सामयिकं यं नोक्तं दीपदत्त्याह ॥

ननु भवतु ब्रह्मणि श्वर्वाकांशतात्पर्यं तथापि तत्राप्रामाण्यं कुतस्तत्राह तात्पर्यार्थ इति पत्तरः शब्दः सशब्दार्थ इति न्यायादि
तर्कः जगत्तः ज्ञानमूलकत्वे यतो नैकोपि दोषः प्रसरति तस्मादित्युपसंहरति तस्मादिति आविद्यकत्वसाधनस्य जग
तः प्रातीतिकसत्त्वसाधनोपयोगमाह अत इति अविद्यादिप्राणिकर्मवशात् सत्त्वास्तीजगदाकारेणातत्प्रतीका
कारेणाच पुगवदेव परिणामतेनियामकाभावात् कमपरिणामे प्रयोजनाभावाच्च दृष्टेः अविषयजन्यत्वं नगीकार
कारेण च पुगवदेव परिणामतेनियामकाभावात् कमपरिणामे प्रयोजनाभावाच्च दृष्टेः अविषयजन्यत्वं नगीकार
दकार्यकत्वसाधनकत्वेऽप्युपपत्तेस्ततः प्रतीति समकालीनते वविषयसत्त्वमुचितमित्यर्थः विमतः प्रपञ्चः प्रतीति
व्यकसिक्तताम्
ननु = ५

तात्पर्यार्थे शब्दस्य प्रामाण्यात् तस्मादविद्यायोजितं भावानां सृष्टं अतोऽविद्या
कल्पितस्य जगतः प्रतीति सत्त्वा कालीनमेव सत्त्वमुचितं रज्जुसर्पेण किरजतगंध
र्वनगरस्वप्नप्रपञ्चेषु तद्यद्वर्णनात् अवेदमिति याणीयम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मात्रकालीनः अविद्योपादानत्वात् रज्जुसर्पादिवदित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह रज्जुसर्पेति साध्यसाधनवैकल्यादृष्टं
तेपरिहरति तथेति एतच्चाप्यादितं पुरस्तात् प्रतीतिमात्रकालीनं घटाद्याविचक्रं यदः रज्जुसर्पादिकं पदं
तथाचेदंततस्तथा प्रतीतिमात्रकालीनं जगद्युक्त्या निरूपितं प्रतीतिव्यतिरेकेणासत्त्वं चासन्निवार्यते ननु
प्रतीतिममकालीनं जगतः सत्त्वमुचितमित्युक्तं तत्रैकं जगतः सत्त्वमपरं ज्ञानस्येति सत्त्वं द्वयं प्रतिभाति नहि
घटमात्रकालीनस्य परस्य घटान्नातिरिक्तं सत्त्वं पुगपदुत्पन्नविनष्टयो रपि घटपटयोर्मदेनैकसत्त्वाद्यो मात्र ततश्च
ज्ञानज्ञेययो रपि भिन्नत्वात् सत्त्वैकत्वेन युक्तमित्याशंक्याह अवेदमिति प्रतीतिके जगतः सत्त्व इदं द्विदृश्यवद्व्यमाणां

तर्हि मायोपादानत्वं सिद्धमिह एव चेदिति कार्यानुरूपं कार्यसदृशमित्यर्थः सादृश्यमुपपादयितुं अनिर्वचनीयेत्यज्ञानविशेष-
 षणं अज्ञानस्य सादृश्ये तथा विद्योपादानोत्तरप्रसङ्गिवारयति अनादीति कार्यानुरूपमिति विशेषणस्य चित्तं हेतुमाह सत्यस्येति
 विलक्षणत्वादित्यर्थः वैतदस्येपि कार्यकारणभावः किं न स्यात् इत्यने हि सत्याश्रुत्तोरजतादेरसत्यस्य कारणमिति तत्राह लोक-
 इति श्रुत्तज्ज्ञानमेवरजतादेः कारणानश्रुतिर्वाधकाले कार्यप्रसङ्गेरित्यर्थः यदुक्तं पूर्वपक्षे कारणवैचित्र्याभावे कार्यवैचि-
 त्र्यमस्यादिति तदन्तर्यादुष्यति नचेति उक्तमिति विचित्रप्रक्रिकलेकमज्ञानमादाय विप्राम्पतीति पुक्तमित्यत्र नचापिद्ये-
 व कारणमिति पक्षे चेतनाधिष्ठानमन्तरेण जडशक्तेः कार्यकरत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं अथितिष्ठतां नामचेतनो विद्यो तथापि ना-

एव चेत्तर्हि कार्यानुरूपानाद्यनिर्वचनीयाज्ञानमेव कारणमुचितं सत्यस्यास्य हेतुत्वानुपपत्तेः लोके तथा-
 दर्शनात् नच कार्यवैचित्र्यानुपपत्तिः विचित्रप्रक्रिकले वाज्ञानस्य कल्पनादित्युक्तं नच पूर्वकांडस्य प्र-
 माणा नुपपत्तिः ॥

विद्यामात्रोपादानत्वं भावानां निरुद्धात् तस्य निमित्तत्वात् चेतनगता विद्याधिष्ठातृत्वस्याविद्यालक्षणाधिष्ठे यंसा-
 येतत्वेनाविद्यकत्वादविद्यामात्रकारणत्वाहानाच्च एतेनादृष्टादिसापेक्षा विद्या कार्यं करोतीति पक्षे लाघवाद्दृष्टा-
 दिकमेव कारणमस्तु किमविद्ययेति निरस्तं अदृष्टादेराविद्यकत्वेन तत्कारणत्वेनाविद्याया एव कारणत्वात्
 एतेन मृदादेर्षट्पाद्युपादानकत्वात् किमविद्ययेति परात्तं मृदायाकारपरिणताया अविद्याया एव तत्राणुपादा-
 नत्वात् तस्मादाविद्यक एव प्रपञ्च इति निरवयं मिथ्याप्रपञ्चविषयत्वे प्रत्यक्षादेर्लौकिक प्रमाणास्य मिथ्याभू-
 तस्वर्गपागसाध्यासाधनाभावग्राहकत्वे पूर्वकांडस्य च प्रमाणाणानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह नचेति लौकिकप्रत्य-
 खादेरुक्तपुत्त्या अप्रमाणात्वादेव प्रमाणाणानुपपत्तिर्न दोषायेति तदुपेक्षा इत्यभिप्रेत्याह पूर्वकांडेति ॥

वे. सु. टी.
२९

असत्पक्षमनूयनिराकुर्वन् द्वितीयं चरणाव्याचष्टे असत्त्वेदिति स्वकारणसंबन्धनिरूपकत्वं स्वसत्तास
मवायाधारत्वमसत्ताजनितशब्दवाच्यमस्ति न वा न चेत्कथमसत्तायाते अस्ति चेन्न दृश्ययति न ही
ति ननु कथं शशविधायं जायतां तत्सामग्र्यमवायमिति सत्त्वाह' कारणव्यापारादिति असत्ताधरादेषा
सामग्रीसैव शशशृंगस्यापीति न दृष्टिमात्राभिप्रायः न न्यसत्त्वाह' सामग्रीकथं शशशृंगसामग्रीति
योर्भेदादिति सत्त्वाह' असत्त्वेति भेदधर्मिते सत्त्वसत्तेर्नासत्त्वधरः शशशृंगशृंगे तु मर्हतीति तत्सामग्र्ये
व शशशृंगसामग्रीति कथं तदज्ञनिरित्यर्थः ननु नान्येन मसत्कार्यं किंतु प्रागव्यासदितिकथं तत्र
कारणादिसंबन्धमिति चेन्न असत्तः प्रागिति विशेषणयोगान्न योगे वा शशविधायि' धं' लोपिन तथा
स्यादिति अथ मनूवदति सत्त्वेदिति कारणव्यापारवैयर्थ्यापत्त्या दृश्ययति किं कारणेति का

ता

असत्त्वेन तर्हि शशविधायामपि कारणव्यापाराज्जायेत असत्त्वाविशेषात् सत्त्वेन किं
कारणव्यापारेण पूर्वमपि तस्य सत्कार्यत्वं व्याघाताच्च अभिव्यक्तिमात्रं कारणव्यापारात्तत्ता
यत इति चेत् न तत्रापि सत्त्वासत्त्वे विकल्पग्रासत्रासानपायान् असत्तर्हि सदसद्विलक्षणमिति
रणव्यापारेण हि कार्यसत्ताय तत्त्वे कार्यकारणव्यापारात् पूर्वमेव सत्त्वं किं विचिनीयमेव कार्यं ॥ ॥
किं कारणव्यापारेण सत्ताहि पुनः सत्त्वस्य सत्तादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः न केवलं कारणव्यापारवैय
र्थ्यसत्कार्यपक्षे किंतु घटादे कार्यत्वमपि न स्यादिति हेतुं तत्र माह कार्यत्वेति नियतपञ्चाङ्गादित्व
स्य कार्यत्वान् पूर्वमपि तस्य सत्त्वे पञ्चाङ्गाद्विलक्षणविशेषणभावान् कार्यत्वं व्यापृत्यतेत्यर्थः एते
नाद्यचरणव्यापारान् कारणव्यापारसार्थकत्वाय शक्यते अभिव्यक्तीति कार्यस्यासत्ताजननेन
पक्षे रसत्पक्षे नु मिति पक्षोपि द्वितीयो निरस्तो वेदितव्यः अनिर्वचनीयपक्षस्तथापयति असत्
तर्हीति अनिर्वचनीयत्वं कुत इत्याशंक्य हेतुगर्भविशेषणमाह सदसदिति पूर्वोक्तयुक्त्या इत्यर्थः

शिव

२९

यथावत्त्वमविनाशेनान्यथेति नान्यथा हि न्यमित्येव प्रथमं च सत्यं त्वेऽनुपपत्तिमाह अत्राप्येव नैवेति प्रति

वे. सु. ही
२८
सर्गादिः=३

ननु वेदांत प्रामाण्याय भावानां मविद्यो नित्वं वाच्यमिति तत्राह यथा चेति भावनामविद्या यो नित्वाभावे सती
त्यर्थः घटपटादेराविद्यकत्वे मिथ्या र्थविषयत्वे लोकिकप्रमाणस्य शुक्तिरत्नज्ञानवत्प्रामाण्यं न स्यात्स्वर्गादि
यागादीनां चाविद्यकत्वे तत्संबंधस्य साधनत्वं न स्यात्सा विद्यकत्वात्तद्विषयपूर्वकां उं प्रामाण्यं न
स्यात् भावनामनाविद्यकत्वे न स्यादेव लोकिकवैदिकप्रामाण्यमिति भावानां मनाविद्यकमेवमु
क्तमित्यर्थः मास्तु तेष्वां प्रामाण्यमिति तत्राह अन्वय इति न तावदयमाविद्यकजगदादी वैदिकः १

171

तथा च प्रत्यक्षादेर्लौकिकस्य प्रमाणस्य पूर्वकां उं स्पष्टपुत्रमसुखर्गादिकं प्रति धारादेः साधन
तावो धकस्य प्रामाण्यं समर्थितं भवति अन्यथा लोकवेद विरुद्धः कं पक्षमवलंबेत तस्माद
विद्यामात्रकारणकं जगदिति साहसमाजं अत्रावदामः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

र्वकां उं प्रामाण्यास्वीकारात् नापि बोद्धः प्रत्यक्षाद्यप्रमाणवादिवात् न तत्रोभयभ्रष्टत्वात् कं पक्षमवलं
बन्तामित्यर्थः न च प्रथमं च स्पानाविद्यकत्वे वेदशिरसामप्रामाण्यं जपाद्यर्थत्वेन प्रामाण्ये पापपत्रे रि
ति यस्माद्वै चित्रानुपपत्तिः यतश्चाविद्याजडाशक्तियुतश्च प्रत्यक्षादिप्रामाण्यं ततो भावनामवि
द्यामात्रयो नित्वं न युक्तमित्युपसंहरति तस्मादिति सिद्धं नयति अत्रेति यदुक्तं मृदादिकारणत्वं मप
हायाविद्याकारत्वाभिधानमनुचिनमिति अत्रास्मिन् पूर्वपक्षे मविद्याकारणत्वाभिधानस्योचित्यंति

इति नवदशमोऽध्यायः ॥

भवतु मनुष्यादावन्वयव्यतिरेकादिप्रमाणसिद्धाकार्यकारणज्ञानतः किं स्यादिति तज्ज्ञाह नयाचेति किंचकारण
 त्वेनोविद्येवोपसंहरतयेति अत्रैवकारोविद्यातोऽन्यत्रमदादौकारणत्वयोगव्यवहिनति अविद्यायांकारण
 त्वायोगवानौभयथापिसंभवतीति इषणांतरमाह किंचेति इतरनिरपेक्षेति मद्यदकुलादृष्टेश्वरादिनिरे
 पेक्षेत्पर्यः अयोगव्यवच्छेदपक्षमाह उतेति ईश्वरादित्यत्रादिपक्षेनमदादिकारणांतरग्रहः अन्ययोगव्यवच्छे
 दपक्षमादिमंनिराचष्टे नाद्यइतिहेतुमाह कार्येति अविद्येवचेत्कारणविद्यदादिप्रमंचलक्षणाविचित्रंनार
 नात्रमंनस्यात् तत्रहेतुः कारणेति एकस्मादविचित्रादनेककार्येनस्यात् सामग्रीभेदेस्यकार्यभेदेप्रयोजकत्वादि कारणभेदस्य

नयान्वाच्यव्यतिरेकादिसिद्धमदादिकारणत्वमपहायाविद्याकारणत्वाभिधानमनुचितमेव किं
 च अविद्यायोनित्वंभावानां वदनुप्रष्टव्यः किमितरनिरपेक्षाविद्येवकारणं उजादृष्टेश्वरादिकारणांत
 रसापेक्षा नाद्यः कारणवैचित्र्याभावेन कार्यवैचित्र्यानुपपत्तेः चेन्ननाधिष्ठानमंतराजउप्राप्तेः कार्य
 कारित्वानुपपत्तेश्च नापरः अविद्याकारणत्वादिनाकारणत्वेऽप्यसंभवेः कारणत्वस्यावप्रमंचलक्षणा
 त्वाधवात्रैतएवविचित्रकार्योपपत्तौ किमदानेनकारणत्वाभिधानेन कल्पितेन ॥ श्रीरोमोजयन् ॥
 त्वर्थः किंचकारणत्वेनस्वीक्रियमाणविद्यामलमयोगानांविद्यत्वंवदते अचेन्ननचेत्तर्हि सास्वयमेव
 प्रवर्तते चेतनाधिष्ठातावानतावचेन्ननाधिष्ठितानचेन्नस्यापिनैदधिव्याहृतेनकारणत्वाप्रसंगोअविद्याया
 नकारणावादक्षतेः तस्माच्चेतनानधिष्ठितास्वयमेवकार्यकारणायप्रवर्ततइतिवाच्यंनइष्यति चेत्तमे
 ति शक्तित्वेनपारमंजयमाह जउप्राप्तेरिति कारणंतरसापेक्षेति पक्षदूषयति नापरइतिकार्यस्यघटादि
 निर्मितत्वेनादृष्टेश्वरादिप्रवेशादुपादानापेक्षायाश्चमदादिनापूरणान् किमविद्येयस्यभिप्रायेणनापरइ
 त्यजहेतुमाह अविद्येयेति नन्वदृष्टादिवत् अविद्यायाअपिप्रमाणसिद्धत्वात्सापिकिनकारणमितिन
 ज्ञाह कल्पितेनेति अहमज्ञादिप्रतीतेर्ज्ञानाभावाविषयनयाप्युपपत्तेर्नाविद्याप्रमाणवतीत्यर्थः ॥ ॥

कारणभेदस्य

कारणभेदस्य

अविद्या=

अविद्यापि=

कारणत्वस्य=

ग्रंथस्य=

वे. सु. टी.
२०

अथान्तरधमेयमुपसंहरति तत इति उक्तयुक्तितत्पर्यः प्रपञ्चस्य तत्प्रतीतिभ्या विद्यकत्वापपादनफलं प्र
पञ्चस्य ज्ञानसत्त्वमुपसंहरति प्राप्तीतिकामिति ज्ञानहेतुयोः विद्याकत्वाज्ज्ञानकात्तन्निवृत्तेयसत्ता
नज्ञानात्प्रकृतोत्तरमिति ज्ञानस्थित्यातिवृत्तिरज्ञाननिवृत्त्यानिवृत्तेः प्रपञ्च इति ज्ञानपरवसन् प्र
पञ्च इत्युक्तं तत्र वा शिष्टवाक्यसंवादयति तदुक्तमिति भावः ज्ञानहेतुपक्षः प्रतिज्ञानं प्रपञ्चमेव
संवादयति क्षणमुद्भूय गच्छतीति कारणत्वेनोपसंहरन्त्यमित्युक्तं ननु ननु ज्ञानं न ज्ञानकारणवि
शेषोपपन्नं स्वप्रवृत्तुपपादनीयमिति वदेतामृतधटादीनां कार्यकारणभावयवनेष्वप्यने इष्यते वा

सिद्धांतिवादः=

ततो व्रजति रिक्तं कृत्स्नं कार्यजातं ज्ञानहेतुपक्षे न तत्सर्वमाविद्यकमेव प्राप्तीतिकमेव सत्त्वं स
र्वस्येति सिद्धं ननुक्तं अविद्यायोनयोभावाः सर्वमीषु दुदा इव क्षणमुद्भूय गच्छतीति ज्ञानैक
जलधौत्वयं १ मृदादीनां कारणत्वं न चेदियं धटं प्रति अविद्यायाः कारणत्वं कथं सिद्धात्प्रभा
विना २ न नविद्यायोनित्वं भावानां कार्यकारणमंगीकृत्य न वा न चेदविद्यायोनित्वमपि
कथं अस्ति चेत्कार्यकारणभावस्तदा यथा यथमन्यथमस्ति रेकादिरेव प्रमाणं तत्र प्रका
(गंतरा संभवात् ॥ ॥

आद्ये=२

आद्ये शंकते मृदादीनामिति तत्र इष्टं संभायति अविद्याया इति कार्यकारणभावकामिस्वीकारादविद्यापिकारणं कथं स्यादित्यर्थ इष्यते चेन्न हि स कार्यकारण
भावो मृदादीनां प्रमाणभ्रमाद्वान्तावद्भाविष्यवाधे हि भ्रमत्वं तथा च पूर्वोक्त एव दोषः अथ प्र
माणान् न तर्हि घटादीन्युत्पत्तिविद्याकारणं कारणता ग्राहकप्रमाणस्य मृदादिविषयत्वेनाविद्या
विषयत्वाभावादित्यभिप्रेत्याह प्रमां विनैति स्वपक्षं व्याचष्टे नन्विति अविद्यायोनित्वं कथमिति
त्र कार्यकारणभावस्यांगीकारादिनिशेषः यथा यथमिति यथायोग्यमन्यथमस्ति रेकादीत्यादि
पदं धर्मिशाहकमानपरं ततश्च प्रत्यक्षाणामृदादीनामन्यथमस्ति रेकाभावात्कारणतादीनां

भ्रमाच्च तर्हि विषयवाधे भ्रमत्वं तथा च कार्यकारणभावव्यविषयस्य
वाधयवति कार्यकारणभावो नास्तीति कथमविद्यायाः कारणत्वमिति स्पष्टोपदेशः

अभिग्राहकमानात्कार्यकारणभावो यथा यथा
सिद्धांतिवादः तत्रेति कार्यकारणभावो अत्र संभवश्च दृश्यते

घटादिकार्यत्वं

नन्वविद्योपादानस्मरजतादेरविद्यावृत्तिशास्त्रं युज्यते घटादिजगत्तु नाविद्योपादानं घटाद्यर्थिनां नृ
दादिकारणविशेषाद्यानयनदर्शनेनान्वयव्यतिरेकसिद्धमृदाद्युपादानकत्वात् ततः कथमविद्या
वृत्तिभास्त्रं घटादिप्रपञ्चस्येति तत्राह एवमिति घटादितावत्कार्यमध्यमपरिमाणत्वात् व्यतिरेकि
आत्मवत् तच्च भावरूपं निःप्रतियोगिकत्वात् एवं सर्वस्मिन्भावकार्यउपादानकारणाकांक्षाया
मात्मनोऽसंगत्वेनाकारणत्वादविद्यैवकारणत्वेन कल्पनीयेत्यर्थः घटादेरविद्योपादानत्वे
घटाद्यर्थिनां मृदाद्युपादानदर्शनेन घटादीन्प्रतिमृदाद्युपादानकल्पनं व्याहृत्य तेनेत्या

द०

एवं घटपटादिकार्यमात्रेण कारणाकांक्षायां कारणात्वेनाविद्यैवोपसंहर्तव्या तत्रैर्धि
नां न तत्कारणविशेषोपादानं तु तथैव स्वप्नवदुपपादनीयम् ॥ श्रीरामाजय

घटादेः=२

आविद्यक=

त्याह तत्रैर्धिनमिति आविद्यकमेव तथैवेत्युच्यते अथाह मृदाद्याकारेणाविद्याया एव परिण
तत्वात्तदुपादानेन मृदादेर्घटादीन्प्रतिकारणकल्पना आविद्यकत्वाविरोधिनीत्यर्थः तत्र हं
तमाह स्वप्नवदिति यथा स्वप्ने वस्तुतो घटो वा मृदानास्ति किंच विद्येयमद्वयतां प्राप्या विद्यककुला
लोपात्ता घटादिकमपि नादृशमेवावर्भते न तत्र रथा इत्यादिश्रुत्या वास्तवस्यैर्निधिद्वत्वात्तथा
जाग्रत्कालेपि नेह नानास्तीत्यादिश्रुत्या घटादेः प्रपञ्चस्य निधिद्वत्वात् मायांति श्रुत्या माया
याः जगदुपादानत्वश्रुतेः मृदाकारपरिणताविद्यैव घटादिरूपादानमिति तत्किंचिदपि विद

॥ श्रीरामाजय ॥

अस्तु प्रपंचज्ञाने भ्रमज्ञानाद्विशेषस्तथापि किमिदं सिद्धं नीत्याशंक्याह तस्मादिति तस्माज्ज्ञाना प्राग्
यथोक्तन्यायेनार्थसत्त्वस्यावश्यं स्वीकर्तव्यत्वादित्यर्थः अवश्यं भावे हेतुमाह अन्यथेति प्रपंचज्ञानो
त्पत्तेः प्राक् प्रपंचसत्त्वान्भुषणमेव प्रपंचज्ञानस्य प्रपंचलक्षणार्थेन्द्रियसन्निकर्षाकारणत्वेना
विद्यायोनिमात्रत्वापत्तेः भ्रमरूपत्वेव स्थान्त्रभ्रमवैलक्षण्यमित्यर्थः आकाशादिप्रपंचज्ञानस्येन्द्रियादि
कारणकत्वेन भ्रमाद्वैलक्षण्यपात्रमुपपादनार्थं सत्त्वमंगीकर्तव्यमित्युक्तं तद्व्यतिरेकमुप
क्रमते मेवमिति कारणत्वे इति प्रपंचज्ञानं प्रतीतिशेषः प्रपंचज्ञानं प्रति इन्द्रियकारणत्वं ग्राहकान्वय
व्यतिरेकावित्युक्तं निरस्यति स्वप्नभ्रम इति मेवमिति प्रतिज्ञायामहेतुं वदन् श्लाकं व्याचष्टे इन्द्रियादेरिति

तस्मात्प्रपंचस्याज्ञानसत्त्वाभ्युपगमोः वर्यं भावीः अन्यथा वैलक्षण्यपात्रमुपपत्तेः मेव इन्द्रिया
णां कारणत्वे भवेद्योयंतदातव स्वप्नभ्रमे यथा तेषामन्वयप्रवृत्तिरेकधीः २४ इन्द्रियादेर्वस्तु
तः प्रपंचज्ञानं प्रत्यकारणत्वात् कृतश्रुतिचेन तत्र यत्कथं किमिन्द्रियादेः प्रमितिमात्रे कार
णत्वा किंवा भ्रमप्रमासाधारणत्वेन मात्रे भ्रमस्यापत्तिरिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नि अकारणत्वादिनिर्देनुमुपपादयितुं शिवासा माह कृतश्रुतिचेदिति अकारणत्वं मुपपादयति तत्रे
ति इन्द्रियादेः कारणत्वे विना कार्यमकारणमिति न्यायः इन्द्रियकारणत्वं कार्यनिरूप्यवक्तव्यं का
र्यस्य च दुर्निरूप्यत्वात् तन्निरूप्यमिन्द्रियकारणत्वं न सक्तित्यर्थः न दर्शय कार्यस्य दुर्निरूप्यत्वं मुपपादयति
तु चिकल्पयति किमिन्द्रियादिना प्रमाकार्यता निरूपितकारणत्वमिन्द्रियादेरित्याद्यवित्यर्थः न
च प्रमात्रेनेन्द्रियादेः कारणत्वं ईश्वरप्रमाया व्यभिचारदिति वाच्यम् मात्रे चोवधारणार्थत्वेन का
त्त्वार्थत्वाभावात् अत्र यद्यपि यंचिकल्पमाह किंवेति अत्र चिकल्पे कारणत्वविवक्षाया
मात्रे चोवधारणार्थत्वम् ॥ श्रीरामचंद्राय श्रीरामानुजाय कर्मलदलविधुलनयनाभिरामाय

प्रमाया मेव भ्रमादौ १ = ईश्वरप्रमायां इन्द्रियकरणत्वाभावात् = २

26

पंचज्ञानसंघर्षज्ञान
तोः ५५

एषात्स्ववादिनेषु त्रीद्विषयोदः प्रपञ्चज्ञानं प्रति कारणाणि
प्रमाणमाह अन्वयेति ॥

विषयस्य=

अथ साधनद्वयः फल
वानभाविष्यति सा
वत्सतिवर्द्धमान
त्यात् संप्रतिपन्नमा
वदिति भाविष्यद
र्थकानुमितौ यमि
चारइति न च वाच्य

नस्यैतदर्थः सन्निकर्षेति इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वात् न पुन्यज्ञानस्य तत्कारणत्वेन सन्निकर्षस्य ज्ञानात्
 त्पूर्ववक्तव्यत्वात् तदाधारत्वेन ज्ञानात् पूर्वचक्षुर्वदर्थोपिवक्तव्य एवेत्यर्थः सन्निकर्षादिन्यादिपदेनैलि
 गादिसंग्रहः अनुमिति रपज्ञानस्य लिंगज्ञानजन्यत्वात् लिंगस्य च पक्षव्याप्तिधटितत्वात् पक्षव्याप्ति
 आसाध्यधटितत्वात् ततोनुमित्युत्पत्तेः प्राक्साध्यसत्त्वमृग्यमित्यर्थः नचभविष्यदर्थकानुमितौ
 व्यभिचारः नत्रापि भविष्यदर्थस्यानुमितेः पूर्वविद्यमानत्वात् नह्यत्रमिति प्राक्काले भाविष्यन्न
 र्थो नास्ति तथोसन्निकर्षजन्यमानार्थकानुमित्यापत्त्या भविष्यदर्थकानुमितित्वासिद्धे ततः कथं तत्रापि
 व्यभिचार इति शक्यार्थसंबंधज्ञानजन्यत्वात् शब्दकरणाकज्ञानात् पूर्वमेव मर्थसत्ताप्युद्येति प्रपंचमि
 त्यमु = ३

अनुमिति प्राक्काले भविष्यदर्थे पूर्वविद्यमानत्वात् ३ = भविष्यदर्थकानुमितावधि = १
नास्तीत्यभ्युपगमे सति = २ वाच्यवाचकसंबंधशब्दार्थयोः १ शब्दज्ञानस्य निशेषः = १

वे. मु. टी

२३
सिद्धे

ह्येकपूर्यार्द्धव्याचष्टे तथापीति उन्नराद्धे सिद्धांतत्वेन व्याचष्टे एकस्यामेवेति सर्वेषां विशेषदर्शनाभावे हे
 तुमाह मंदोऽधकारेति दशानामपि प्रत्यभिज्ञासर्पेकविषया किं न स्यादिति न ज्ञाह न ज्ञेति पृथगेव सर्पेऽ
 नुभूयत इत्यत्र हेतुमाह स्वस्वभूमिर्इति देवदत्तस्य रज्जुविधेरेव माकावांतःकरणवृत्तिप्रतिविवितचेतन्यनि
 स्थाः विद्यात्मकभूमसिद्धः पृथगेव सर्पेऽपि देवदत्तस्य रज्जुविधेरेव माकावांतःकरणवृत्तिप्रतिविवितचेतन्यनि
 भूयते एवं भूमसिद्धो विषय रकरवसेवैरनुभूयतामिवाकावांतः स्वसिति विशेषसंज्ञितं हेतुमाह अन्यभूम
 ति अशक्यत्वे हेतुमाह अन्यभूमस्येति देवदत्तात् करणप्रतिविवितचेतन्यनि स्था विद्यात्मको प्रमा देवदत्ता
 तथाप्यज्ञानसत्त्वानभुपगमे सुप्रबुद्धस्य स एवायं प्रपंच इत्यप्रत्यभिज्ञानेका गतिरिति चेत् एकस्यामेवरत्नां
 मंदोऽधकारवार्त्तिन्यां दशानां युगपत्सर्पभूमिण्यपलायमानानां परस्परसंबादेन एक एव सर्पः सर्वैरनुभू
 न इति प्रत्यभिज्ञायां सैवेति संतोष्यं न ज्ञेति स्वस्वभूमसिद्धः सर्वैरनुभूयते पृथगपृथगनुभूयते विषयः अन्यभूम
 सिद्धस्याज्ञेन ज्ञानुमशक्यत्वात् अन्यभूमस्याज्ञानात् अविवेकादेव न तत्र प्रत्यभिज्ञानमेक एव सर्पः
 सर्वैरनुभूयते इति एवं जाग्रदवस्थायां प्रपंचमनुभूय सुषुप्तिगत्वा पुनरुत्थाय योयं प्रपंचात्तु भवः स प्र
 पंचोत्तरमेव विषयीकरोति प्रत्यभिज्ञानं त्वविवेकादेव न च सुषुप्तौ प्रपंचविलये प्रमाणाभावः ॥ ॥
 तत्करणवृत्तेषु र्गोपत्वाद्देवदत्तान्येन ज्ञानुमशक्य इत्यर्थः न चैवं युक्ता सर्पादिभूमविषयभेदश्चोत्रार्हिकं
 सर्पाद्येकानुभवस्तत्राह अविवेकादिति अतिसादृश्यात्सर्पादीनां भूमसिद्धानां परस्परभेदाग्रहादे
 कानुभव इत्यर्थः एवं दशानां युगपत्सर्पभूमिर्द्यदित्यंतव्याख्यातं न ज्ञेयं सन्त्येन ह्यारब्धानुमुपक्रमे
 एवमिति स्पष्टार्थो गुणः यद्यपि जाग्रदवस्थायां मेव वृत्तेरायुत्तरविनाशित्वान्न समानयोगो हेतुमप्यं
 च स्यापि नाशः साधयितुमुचितं तथापि भिद्यमाद प्रसारणन्यायमाश्रित्यावस्थास्तु प्रपंचभेदमुक्तत्वा
 नित्यदेवः ननु प्रत्यभिज्ञानमुभयवादि सिद्धं न च तत्प्रभुत्ववाधकाभावान्न न चोक्तं युक्तिर्वाधिका मूल
 प्रमाणाभावेन तस्याच्चाभासत्वात् न तौ तावस्याख्यपि प्रपंचभेदः न ज्ञाथैकानुभवो देव प्रपंचेव

एक एव सर्प इति प्रत्य
भिज्ञायां = २

स एवायं प्रपंच इति प्रत्यभिज्ञानं ॥ १ ॥ अन्यथ व्यतिरेकः ॥

प्रमाणाभावात्तत्प्रपंच
सिद्धिरित्यभिप्रायेण सुषुप्ते प्रमाणाभावात्तत्प्रपंच
विलोप इति चोदयित्वा पविहरति न चेति ॥

सामान्याकारेण ज्ञानविशेषकरेण ज्ञानमिति = ५

ज्ञानज्ञानप्रसिद्धानं =

वेददत्तां =

नैष दोष इति चेत् तत्राह दैतमेद इति प्रतिज्ञानं दैतमेद इत्यन्वयः स एवायं घट इति तदेवेदं गृहमित्यादिप्रत्यक्ष
भिज्ञा प्रतिज्ञानं घटादिभेदेन स्यात् प्रत्यभिज्ञाविषयघटाद्यभेदस्याभावादित्यर्थः विषयाभावे किं प्रत्यभिज्ञा
स्वरूपमेव न सिध्यतीत्युच्यते तस्याप्यपेक्षा नास्त्यह दृशानामिति कालान्तरीयपृथक्सर्वभूमेप्रत्य
भिज्ञैव नास्ति इति तदर्थं युगपदित्युक्तं प्रमास्थिते विषयभेदेऽविप्रतिपत्तेर्भ्रम इत्युक्तं एतदुक्तं भवति देव
दत्तचक्षुरां रज्जुलक्षणाधिष्ठानसंयोगे सति दोषवशाद्रज्जुत्वाऽन्नाकारेदमाकारं न धरणावृत्तिर्जाय
ते तत्र प्राक्संस्कारवशाद्रज्ज्वच्छिन्ने दमाकारदेवदत्तांत धरणावृत्तिश्चिन्ति विविक्तचेतन्यनिष्ठावि
द्याद्युत्थासती सर्पतद्दृष्ट्याकारेण विवर्तते स च जायमानः सर्वोयदेतद्धरणावृत्तिप्रतिविविक्तचेत

दैतमेदप्रतिज्ञानं प्रत्यभिज्ञाकथं बह दृशानां युगपत्सर्वभूमेयदत्तयेव सा ॥२३॥

न्यनिष्ठाविद्यावर्तसंप्रत्येव जायते तेनैव च जायते वृत्तेरपि तद्विद्याविधवर्तत्वात् एतेन मैत्रादिसर्व्यभूमा
व्याख्याताः तश्च दृशानां रज्ज्वधिष्ठानसर्वभूमेयुगपज्ज्ञाने दृशसर्पास्तत्तानामिच दृशेव जायते त
था च सर्व्यक्याभावेऽपि यथा तेष्वामेक एव सर्वः सर्वैरनुभूयते इति प्रत्यभिज्ञानं स्वरूपेण जायते
तथैवापि विनैव विषयेकं प्रत्यभिज्ञा स्वरूपमुपपद्यते अथ विषयाभावे प्रामाण्यं न स्यादित्युच्यते
तत्राह एवेति तथैव सा सा प्रत्यभिज्ञा विषयाभावेऽपि स्यादप्रमा च तद्देवेत्यर्थः ॥ श्रीरामजी ॥

प्रमास्थिते घटो यमित्यादि
वेदतमेदं दैतमेदं सभूमादिव
यभेदः अत्रैव नास्तीति
विप्रतिपत्तिः अत्र विषयभेदे
विप्रतिपत्तिर्नास्तीति =

सर्व्यस्य =

जागरेति = २

ॐ

पूर्वपक्षोक्तं = २

अतएव उक्तं विद्याभावे = २

प्रमास्थिते

ॐ

रजसर्प्यादि=२

पूर्वपक्षोक्त=२

शक्तिरजसादौ=२

183

वे मु टी

२२

एवंतत्तदृष्टान्तावष्टंभेनाकाशादिप्रपंचस्याऽनिर्वचनीयत्वमंगीकृत्याज्ञानसत्त्वसाधनीयमिति स्थितं नदेतदुच्यते
 तर्हीति दृष्टान्तादृष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यपरिहारायेति शेषः दृष्टान्ते च ज्ञानसत्त्वस्याऽनिर्वचनीयत्वेनोपपादितत्वा
 दाकाशादेरपितथैव स्वीकृतं न्यमिनादयद्यज्ञानमपीति ज्ञानसत्त्वसाधकतर्कमन्यदुच्यते नचेति यस्य सत्त्व
 निश्चयलक्षणहेतुसिद्धौ हेतुमाह बाधकिति जागरूकत्वेनैतज्ज्ञानमेव सत्त्वप्रवृत्तियपाराणत्वान् स्वप्रपंचवदित्यनुमा
 नादपि प्रपंचस्य ज्ञानसत्त्वमिति हेतुमाह स्वमिति नचवाधितोपाधिभेदोपपत्तिरित्याह नचेति भूमिकाले स्व
 प्रावस्थायां बाजागृहवस्थायां भिन्नवाधाभावात्प्राविः स्वप्रदृष्टान्ते साध्यात्मिक इत्यर्थः बाधदृष्टान्तु स्वप्रलक्ष
 णधर्मिण एवाभावापुपाधिसाध्योर्वापि ग्रहणलक्षणदिव्यवहाराभावापुपाधेः साध्यव्यापकत्वस्य प्रमाणाभावादित्याह
 तर्हीतत्रयादृशं सत्त्वतादृशमेवाकाशादेः प्रपंचस्येति स्थिते विवेचनीयं किमज्ञानसत्त्वं किंवा प्रातीतिकमेव यद्यज्ञानम
 पिसत्त्वमाकाशादेः कल्पेन दाकथमयेदृष्टान्तोदाहृतिके सामंजस्येनोपसंख्येन विरोधान् नच गृहान्निर्गतस्यास
 त्वनिश्चयेन रोदनादिप्रसंगोदोषाय बाधकप्रमाणात्प्रावृत्तत्वेनाभावेन निश्चयानेगीकारात् स्वप्रवत्सर्वव्यवहा
 रस्योपपादितत्वाच्च नच तत्रयाधोस्तीति वैधर्म्यं भूमावस्थायां कुत्रापि बाधस्यानेगीकारात् प्रमाणाप्रवृत्तौ वा
 धपिन कश्चिदोषः तदानीं भूमसिद्धेन व्यवहारानभ्युपगमान् नच त्रिविधसत्त्वाभ्युपगमविरोधः सर्वस्य हे
 तस्य प्रातीतिकसत्त्वमपरित्यज्यते भूतसंज्ञोपमाजस्य कृतत्वात् प्रातीतिकत्वेपि प्रपंचस्य भूतबुद्धिसिद्धौ
 (वांतरवैधर्म्यमाश्रित्य व्यावहारिकसत्त्वाभिधाना विरोधान् ॥ = ॥

प्रमाणप्रवृत्ताविति नदानीमिति बाधकाले
 इत्यर्थः भूमावेन भूमसिद्धस्याभावादित्यर्थः त्रिविधसत्त्वांगीकरणानुपपत्तिरज्ञानसत्त्वकल्पिकेति यदुक्तं नदनूया
 न्ययोपपत्त्यापुच्यति नचेति व्याख्यातार्थः पूर्वमेव गूणः स्वप्रवृत्तिसृष्टः सत्त्ववैक्यवहतिज्ञमः प्रपंचोत्तात्रदो
 षोस्ति तस्य परिरुद्धतत्त्वतः १ ज्ञानज्ञानेदेवादिदेहाकारेण तदुपकरणब्रह्मांडाकारेण तत्र हृत्पाकारेण च प
 रिणमते तत्र वृत्तिकालीना एव तत्त्वतः दार्ष्टान्तवृत्तेः पूर्वनाप्युत्तरं मनुवर्तते वृत्तिसमकालीना ज्ञाना एव तत्र
 तदार्थाः संति घटादय इत्युक्तं तत्रैदं विचार्यते वृत्तिः किमाबाधमनुवर्तते उताप्युत्तरविनाशिनी नाय
 सुषुप्ताद्यभावप्रसंगात् वृत्त्यंतराभावप्रसंगाच्च ज्ञानानामयोगपयोपगमान् नहिनीयः वृत्तिसामान
 योगक्षेमस्य हेतुप्रपंचस्याप्युत्तरविनाशित्वप्रसंगात् ज्ञानोत्पत्त्याप्युत्पत्तिप्रसंगात् ज्ञानभेदे प्रपंचमे

अनेन च वाधितोपाधिभेदोपपत्तिरिति शेषः
 नच गृहान्निर्गतस्यासत्त्वनिश्चयेन रोदनादिप्रसंगोदोषाय बाधकप्रमाणात्प्रावृत्तत्वेनाभावेन निश्चयानेगीकारात् स्वप्रवत्सर्वव्यवहारस्योपपादितत्वाच्च नच तत्रयाधोस्तीति वैधर्म्यं भूमावस्थायां कुत्रापि बाधस्यानेगीकारात् प्रमाणाप्रवृत्तौ वाधपिन कश्चिदोषः तदानीं भूमसिद्धेन व्यवहारानभ्युपगमान् नच त्रिविधसत्त्वाभ्युपगमविरोधः सर्वस्य हेतस्य प्रातीतिकसत्त्वमपरित्यज्यते भूतसंज्ञोपमाजस्य कृतत्वात् प्रातीतिकत्वेपि प्रपंचस्य भूतबुद्धिसिद्धौ (वांतरवैधर्म्यमाश्रित्य व्यावहारिकसत्त्वाभिधाना विरोधान् ॥ = ॥

प्रसंगाच्च ॥ शिव

पूर्वपक्षो=२

दृष्टान्ते रजतेज्ञानस्यैव
 सत्त्वदाहृतिके ज्ञाने
 स्थावि=

वृत्तिद्वयं चेत्तत्राह
 ज्ञानानामिति=२
 वस्तुनस्तु=

वृत्तिश्चेदा बाधमनुवर्तते नहि वृत्तेन राभावप्रसंगः नहि वृत्तौ सत्त्वा वृत्त्यंतरं संभवति २२
 ज्ञानानामयोगपयोपगम्यात् यदि हि वृत्तौ सत्त्वा वृत्त्यंतरं स्वीकारः नहि योगपद्येन स्थात्=२

उक्तं युक्त्या प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुत्पत्त्यौ निःप्रयोजनविशिष्टज्ञानमुच्छिदितेति भावः
 सति हि विशेषणविशेष्यभेदग्रहे विशिष्टज्ञानं जायते इदं रजतमिति = २ =

184

= शुक्तिरजतभेदग्रहात् ३ =

इदं रजतमिति प्रतीतिः = ४

अनिर्वचनीयत्वकृत्तिसिद्धमिदं यमवलंबने सिद्धमिति अनिर्वचनीयमिति शेषः अयमकार्यः इदं रजतमिति रजतवैशिष्ट्यकारणपुरोवर्तिविषयिणी प्रतीतिरस्ति न वा नालिचेत्तर्हि रजतार्थिनः पुरोवर्तिनिप्रवृत्तिर्न स्यात् प्रवर्तकज्ञानाभावात् विवेकाग्रहात् प्रवृत्तिरिति चेत् तर्ह्यविवेकाग्रहान्निवृत्तिरपि स्यात् विशिष्टज्ञानोच्छेदात् पतेत्यत्र अस्ति चेत्तर्हि सा प्रतीतिनिर्विषयिणी सविषयिणी वा न तावदाद्यः निर्विषयज्ञानाधीनान् साको रवादापत्तेश्च सविषयिणी चेत् तर्हितस्याः प्रतीतिर्विषयः सन् असन् वा न तावदसन् अपरोक्षत्वात् प्रतीतेः संश्रितं सकिं पुरोवर्तिनि सन् स्थलान्तरे वा पुरोवर्तिनि चेत् तर्हि भ्रान्तिबाधोन स्यात् द्वितीये इदं मालोचनीयं तत्स्थलान्तरं किं बुद्धिः उक्तकांताकरादि न तावदाद्यः प्रमाणाभावात् न हि रजतमिदमिति

वा इदमेतद्वदपरायाकारेण बुद्धिरेव परि
 रागमेतदिति साकारवादः = ४
 बुद्धीनां भाविनी रजतविषयस्यासत्त्वं
 अपरोक्षप्रतीतेर्विषयस्य विद्यमानत्वं = ५

दृष्टान्ताभावात् कथमाकाशे रनिर्वचनीयत्वं साधनीयं सिद्धं रजतस्यैवैकमिति चेत् ॥ श्रीरामजी ॥

नेदं रजतमिति प्रत्ययस्य = १

प्रथमकरणस्य अर्थानेदं रजतं अपि तु शुक्तिरेवेति = २

प्रत्ययोवानेदं रजतमिति बाधप्रत्ययो वा रजतस्य रजतधीरूपतामासेद्व्यभिचारेण कारणस्य द्रव्यत्वावेदकत्वादाद्यस्य वा धकप्रत्ययस्यापि इदमिति पुरोवर्तिनो रजतादिवैचक्यवित्त्वान्नवकार्यत्वाभ्यां धीनूपरजतानि रूपणाच्च कां ताकरादावेव रजतं सदिति चेत् न तस्मात्तदग्रहणानुपपत्तेः व्यवहितत्वान्न च सत्तद्रूपताति दोषात्तद्वद इति चेत् किं दोषमात्रादुक्तदोषसहकृतचक्षुषः न तावदाद्यः अंधस्यापि न त्वतीति प्रसंगान्न द्वितीयः अंतरात्त्ववर्तिनां पदार्थानां अपि चक्षुषाग्रहणप्रसंगान्न ततो रजतं पुरोवर्तिनि न सन्नाप्य सन् विरोधा दुभयात्मकमपि न ततो निर्वचनीयमेतदिति सिद्धं अमविषयोऽनिर्वचनीय इति ॥ श्रीरामचंद्राय नमः

नेदं रजतं शुक्ते = १
 चक्षुरहितत्वमिति
 दोषमात्रत्वात् = ३

तत्रैतन्मिमांसकः =

प्रमविषयस्वरजतादेः प्रतीतिसमकालीनत्वात् तस्यैव सत्त्वमिति = १
 अवयवकल्पनापत्तेः धियो नित्यत्वात् रजतस्य बुद्धिकार्यत्वात् = ५

व्यापकत्वमित्यर्थः यत्र रजतं सत् तत्र वाचित्वं यत्र वा चोभयोरपि रजतं सत् तत्रापि व्यापकत्वात् इति
 तत्र =

ॐ
वे.मु.टी
२९

अथ यथा कथं नानाभिः धिया निमित्तानि रजःशुद्धि कार्यान्तरं = ५
उभावधयः रजःशुद्धिः प्रतीति समकालीनत्वानि न स्पष्टं सत्यं भाति = ५
नानाधाधः = १

नदेन द्वाधितहोपाधिना दूषयति नेति उपाधे साध्यव्यापकतामुपपादयन् वैषम्यं स्वप्नप्रपंचस्य जागरादाह
जागरेति साधना व्यापकतामाह इह त्विति इह जागरे साक्षात्कारात् रातपूर्वमिति सिद्धांत्यभिप्रायेण एक
देशिमताभिप्रायेण वा जागृद्वेन प्रपंचोऽवाधितत्वा दज्ञातोपि सन्नित्युक्तं दूषयति अत्रादुरिति एक
देशिमत निराशेनेनेनैव नैयायकादीनामभिमतं निराकृतं भविष्यतीत्यभिप्रायेण एकदेशिनो मतं निरा
कर्तुं शक्नुमिति सत्त्वत्रयमिति प्रसूयमाह सत्यमिति प्रसूयते धाधिकृत्याद्यं दूषयति नेति द्वितीय
मिथ्या सिद्धादूषयति असत्य इति श्लोकं व्याचष्टे किं द्वैतमिति नेति संगृहीतमाद्य निराकरणं स्पष्ट
यति नाद्यः इति हेतुमाह प्रत्यक्षादीति निरस्तत्वात्प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रमात्वं परतो यदीत्य

नैवैषम्यात् जागरवोधेन न स्पवाधान् इह तु साक्षात्कारात्पूर्वतद्भावादिति अत्रादुः
सत्त्वत्रयं वदन् वादी प्रसूयमात्राधुना मया सत्यं द्वैतमसत्त्वं चानाऽसत्ये त्रिविधं कुतः ११ किं द्वै
तं पारमार्थिकमाश्रित्याज्ञातसत्त्वं साध्यते उताऽनिर्वचनीयं प्रथमतः क्वचित्सिद्धं न वा न
नाद्यः प्रत्यक्षादिप्रमाणानि निरासेन निरस्तत्वात् अंते अतिवृत्तिः (चत्तर्हि॥)

चेत्पर्यः असत्ये त्रिविधं कुत इति संगृहीतं व्याकरोति अंत्य इति अनिर्वचनीयमिति सत्त्वेनासत्त्वे
न सदसद्व्याचयत्तु निर्वचनार्हं तदनिर्वचनायमित्यर्थः क्वचित्छुक्तिरजतादौ अतिमप
क्षमनूय निराचष्टे न चेदिति अयमर्थः आकाशादिप्रपंचस्यानिर्वचनीयत्ता मंगीकृत्याज्ञा
तस्य सत्त्वं साधयितुमिच्छसित्तत्रेदं विवेचनीयं प्रपंचस्यानिर्वचनीयत्वं किं प्रत्यक्षादनुमानाद्वा
नाद्यः स्पष्टप्रत्यक्षादिद्वैतवादिनां विवादाभावप्रसंगात् द्वितीयश्चेन्न जाह तर्हि इति अनिर्व
चनीयत्वसाधनस्य प्रकृत उपयोगमाह प्रथमत इति नैदं गीकारेणाज्ञातसत्त्वं एकदेशिना सा
अनिर्वचनीयत्वांगीकारेण = १

यत्नादित्यर्थः ॥

शिव.

२९

005532

185

नैयायिकमतम् नैयायिकमतेपरमार्थः कारणं=६

186

श्लोकव्याचये नन्विनि यावताऽज्ञानस्यापीत्यज्ञातस्येतिपदद्वेदः ज्ञातस्यसत्त्ववदितिदृष्टान्तार्थोपिग्राहः सु
सुपगच्छे तीत्यज्ञानेयायकादयइतिशेषः अस्मदेकदेशिनोवादेतस्याज्ञातस्यसत्त्वविवरणार्थाणांमंगी
कारं प्रमाणायति अतएवेति पारमार्थिकसत्त्वेनयाव्यावहारिकं अज्ञानोपाधिकं सत्त्वमितित्रैविध्यमित्यर्थः
कथं सत्त्वत्रैविध्यमज्ञातस्यैतस्यसत्त्वोपपादकं तत्राह नचतदिति तत्रिविधसत्त्वांगीकरणमित्यर्थः त
त्रहेतु प्रातीतिकेति प्रातीतिकंसत्त्वं उक्तपुनराप्यपंचस्यपारमार्थिकं ब्रह्मणः सर्वथाबाधरहितत्वा
दित्युभयविधसत्त्वस्वीकारेणदृग्दृश्यपदार्थस्वरूपनिर्भरणोपपन्नोसत्त्वत्रैविध्यांगीकरणंव्याख्या
दित्यर्थः आविद्यकं हिरजतादिज्ञातमेवसद्भवति प्रपंचस्यपुनरविद्यानुपादात्वादज्ञातस्यापिसत्त्वमि

ननु कथमेवमुच्यते तेनाननुभूयमानं द्वैतं नास्तीति यावताज्ञातस्यापि द्वैतस्य सत्त्वमभ्युपगच्छेति

त्रिविधसत्त्वांगीकरणं=

अतएवत्रिविधसत्त्वमंगीकुर्वन्तिदृष्टाः नचतदज्ञातसत्त्वानभ्युपगमे उपपद्यते प्रातीतिकपार
मार्थिकभेदेनद्वैविध्यस्यैवसंभवात् अन्यथागृहानिर्गन्तव्यपञ्चादिसकलसाधनज्ञातम
श्यतस्तद्भावनिश्चयेनश्लोकादिनाहह्यमानस्यरुदितेनरराइसंगः ननुस्वप्नवज्जागरेपिप्रती

तिभावः एवंत्रिविधसत्त्वांगीका (तीतिकसत्त्वसंपन्नेनैव द्वैतमभवद्वरः किमिति नोपपद्यते इति चेत्

ते द्वौ व्याश्लोकः=२

रानुपपत्तिमज्ञातद्वैतसत्त्वे प्रमाणयित्वा विप्रद्वेद उभाह स्वप्नवैति एवं प्रमाणयुक्तिभ्यां प्रपंचस्याज्ञात

तसाधनज्ञातस्य=

साधनज्ञातस्य पुत्रक

ज्ञावनिश्चयाभावात् निश्चयेवासुषुप्सुच्छेदापत्तेः नापिसत्त्वत्रैविध्यमज्ञातसत्त्वोपपादकं प्रतीति

कसत्त्वसत्त्ववान्तरभेदान् सत्त्वत्रैविध्योपपत्तेः नचज्ञातसत्त्वस्य रज्ज्नादेव्यवहारानुपपादकत्ववतद्वैत

सुपरोचिद्याविषयी
द्वैतं ज्ञातं=४

प्रपंचस्य व्यवहारोपपादकत्वं न स्यादिति वाच्यं स्वप्नदृष्टगजतुरगादेर्ज्ञातसत्त्वस्यारोहरादिव्यवहा
रोपपादकत्ववज्जागृत्यपंचोपिज्ञातसत्त्वएवोपपादकः स्यादितिदृष्टं तेनसिद्धान्तिशक्यं न

न्विनि रज्ज्नादेरपिप्रवृत्त्यासुषुप्सुच्छेदापत्तेः नापिसत्त्वत्रैविध्यमज्ञातसत्त्वोपपादकं प्रतीति
इति व्यवहियमाणत्वात् स्वप्नवदिति विवक्षितमनुमानमित्यर्थः ॥ श्रीरामचन्द्रायानमः ॥

ज्ञातसत्त्वस्य=

अधिकार्यनुभवमुपपादयति अहंपुनरिति ब्राह्मणस्यैवाधिकारइति योनयितुं ब्राह्मणग्रहणं क्रमसंन्या-
सनियमाभावं योनयितुं कुमारग्रहणं अवणादिप्रवृत्तौ प्रतिबंधाभावं योनयितुं माह तेषामिति नमस्क-
रादिनेति इत्थं भावेन तृतीया पूजादिद्रव्याभित्पयः पादसेवादिसंग्रहायादिपदं स एव ईश्वरोपि सन्निति
योजना आत्मनोऽज्ञानवशाज्जी।

अहंपुनः कश्चिद्ब्राह्मणकुमारः तेषां भक्तिं राजानमस्कारादिनाऽनुष्ठाय अत्रावणादि साधनं संपाद्य मोक्षसाधयि-
ष्यामीतीश्वरोपि सन्नभ्रांतो भवति जागरे उत्तरे योऽज्ञा जागरूपे च सुषुप्तं हृत्प्रेनिद्रादौ बसहकृतः तार-
णमेव प्रपंचं परिकल्प्य तत्र देहेन्द्रियसाधभोगं भुक्त्वा विशिष्टादयो मुक्ता अनेव ह्य अहमपि कश्चिद्
दुःखी संसारी मुक्तो भविष्यामीति कल्पयित्वा पुनस्तान् वक्ष्याम्युपसंहृत्य जागरं सुषुप्तिं वा सर्व-
धमनिवृत्तिरूपां प्राप्नोतीति एवं सति एक एवात्मा परिहृताः स्वयंप्रकाशानंदैकत्वभावः स्वात्मान-
वशाज्जीवः संसारीत्यादि प्राक्कामिधयो भवति न तदन्यः कश्चित् संसारो संभावयितुं मपि प्राक्क-
ति स्थितं तस्यैवात्मा देसंसारसंचितपुण्यनिचयवित्तिरनन्तरं वृत्तवैराग्यादिसंपन्नस्य प्राप्ता-
चार्यप्रसादाऽऽदिता आवरंते रंतर्गद्दीर्घकालमिति विना पुनरावृत्ति साधनपारवस्य यदा तत्त्वम-
स्यादिवाक्योऽस्य साक्षात्कार उदयमाकादयति तदा अज्ञानतत्त्वार्थं सर्वमुपसंहृत्य स्वानंदरतः
समहिमि स्थितो मुक्त इति व्यवहार भाग भवति ॥

वत्परमेश्वरत्वजगद्गूणात्मावस्थावत्परिकल्पने सिद्धमर्थमाह एवमिति ब्रह्मेव स्वात्मानवशा-
त्संसारतीति जीवादि प्राक्क भाग भवतीत्यर्थः कश्चित् एव जीव इति कश्चित् प्रत्याचष्टे न तदन्य इति
मुक्तिसंसारयोर्वैयधिकरणयात्तादित्यर्थः एवं ब्राह्मणाः स्वाचिद्यं संसारित्वं प्रतिपाद्य

सिद्धमर्थमाह एवमिति ब्रह्मेव स्वात्मानवशात्संसारतीति जीवादि प्राक्क भाग भवतीत्यर्थः कश्चित् एव जीव इति कश्चित् प्रत्याचष्टे न तदन्य इति मुक्तिसंसारयोर्वैयधिकरणयात्तादित्यर्थः एवं ब्राह्मणाः स्वाचिद्यं संसारित्वं प्रतिपाद्य

वे.मु.टी

आत्मनः १९

य०

आत्मानं

१८९

जीवभेदानुभवप्रतिपादयितुमाह श्रोतव्यमिति स एव जागरे इति प्राप्ते भवतीति योजना सक। इत्यपेक्षायामाह
हं एक इति आत्म इति शेषः एकस्त्रिविधपरिच्छेदमन्यः भेदाभेदनिगमाय एवकारं तदेहोदभिन्ननिनि
त्येति कुतस्तस्य नित्यतेति तत्राह बुद्धेति अविद्यात्कार्यपरित्यक्त्यर्थः अविद्याकस्याविद्यायाश्चा
नित्यत्वादात्मनश्चादन्वत्तानित्यतेत्यर्थः आत्मनोऽविद्यात्कार्यरूपत्वाभावे हेतुमाह बुद्धेति
जडरूपाविद्यायास्तत्कार्याच्चिद्रूपस्यात्मनोऽन्यत्वं युक्तमित्यर्थः न न्यात्मा संसारी स चावि
द्याकार्य इति नेत्याह मुक्तस्वभाव इति संसारित्वधर्मस्याविद्याकार्यत्वेऽपि विशेष्यस्वरूपेन क

कार्यसं

देवादिदेहोपकरणत्वेन

श्रोतव्यं सावधानेन एक एव नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्तस्वभाव उपनिषन्मात्रगम्यो वस्तुतोस्ति
स एवाज्ञानमाश्रित्य जीवभावं लब्धा देवतिर्यङ्मनुष्यादिदेहान्परिकल्प्य तदुपकर
णत्वेन ब्रह्मांडादिचतुर्दशभुवनं स्रष्टा तेषु देहेषु कश्चिद्देवः कश्चिन्मनुष्यः कश्चिद्धिरिण
गर्भः सर्वेषां स्रष्टा कश्चिद्दिष्टुः पालकः कश्चित्त्वन्मस्सर्वसंहारकर्तारुद्रः पल्लयेतेषां सु
ल्लितमित्यर्थः विमुक्तश्च विमुक्त्यने इति श्रु (पाठयः सत्त्वादिगुणाः तद्दशांशं सर्वसामर्थ्यम
निष्प्रमाणा यनि उपनिषदिति प्रत्यक्षादिसंवादि वि संवादीभ्यामुपनिषदांतत्राप्रामाण्यं व्यावर्तय
यति मात्रेति अतएवाह वस्तुत इति ननु शुद्धे च तन्मनस्य न जागराद्यवस्था संभवति तस्या जीवध
र्मत्वादि निजत्राह स एव जीवाभावं लब्धेति तर्हि मुक्तं संसारित्वविरुद्धरूपवत्त्वप्रसंग इति तत्रा
ह अज्ञानमाश्रित्येति अज्ञानज्ञानकल्लितरजतवत्पूर्वोक्तात्माज्ञानकाल्पितत्वा जीवभावस्येति
न विरुद्धरूपवत्त्वप्रसक्तिरित्यर्थः जीवभेदानुभवमुपादयति देवेत्यादिना जगदनुभवमुपपादय
ति तदुपकरणत्वेनेति देवादिपरा मर्शार्थं स्तच्छुक्कः तद्दशादिति सत्त्वादिगुणवशादित्यर्थः

सर्वमिति उपादकत्वं पालकत्वं संसृजकत्वं संसृजकत्वं संसृजकत्वं

अवस्थायाः २

न०

शिव-

२९

१ = एकशरीरमात्रनिष्ठचेष्टाभावेऽपि एकात्मसंयोगासमवर्तित्वात् = १

नैद्यायकानां कायग्रहदशायां योगिदेहवत् तडेदेवेहानुबंधानुसंगइति चेत् अविद्यावच्छि
न्नं प्रतीकत्वात् तन्न तदेहावच्छिन्नं प्रति तज्जपभावात् आत्ममात्रस्यानुबंधात् त्वात् अतए
वैकस्मिन्नपि देहपादावच्छिन्नः शिरोवच्छिन्नस्य सखेन नुसंधत्ते पादेमेतत्तद्विशिष्टमेवेद
नेत्यनुभवात् तथा च देहात्मभूममात्रित्येव जीवभेदादनुभवइति स्थितं तथापि कथम
विशेषिते देहे संधानात् तदनुभवइति चेत् ॥

तर्हि योगिदेहेषु संधाता इत्यपेक्षायामाह अत्रानात्रयेति अत्रानमा
त्रोपहितस्येत्यर्थः उक्तमर्थमनुभवैतदुक्तं अत्रानयेति उक्तमनुक्तं अत्रानावच्छिन्नस्य स्वप्ने
प्रत्यक्षतोऽनुमानाद्वा भेदस्याननुभवान्जीवभेदानुभवोद्देहभेदमेवावलंबयेति सिद्धमिति नावि
निगमो दोष इत्युपसंहरति तथाचेति एवं दृष्टान्ते स्वप्ने द्रष्टृकं प्रतिपाद्य दार्ढ्यात्तिकेपि द्रष्टृकेपि
वभेदानुभवस्य च शरीरभेदविषयत्वं प्रतिपादयितुमर्थाद्वंधमुक्तादि व्यवस्थां चोपपादयितुं जि
ज्ञासामुन्यापयति तथापीति अत्र जाग्रदवस्थायां जीवभेदानुभवोऽस्ति न्यर्थः ॥ ॥ ॥

ॐ
वे-सु-टी-

२८

प्रयत्नवदात्मसंयोगे-
आत्मैकत्वस्वीकारे-

किमज्ञानोपाहितजीवभेदप्रत्यक्षमवगाहते उत्तानुमानं नाद्यइत्याह नहीति त्रयमर्थः किमेकमज्ञान
मनेकजीवोपाधिरुतप्रतिजीवभित्तयेऽज्ञानमिति नाद्यः उपाधभेदे उपहितभेदादज्ञानात् इत्युक्तं द्वितीयश्च
ज्ञाह नहीति परस्परज्ञानवत्पराज्ञानस्याप्यतीदृशत्वात्तदवच्छिन्नानामेव प्रत्यक्षीकर्तुं शक्यते इत्य
र्थः यद्यपि प्रत्यक्षेन जीवभेदस्वप्नेवगाहते तच्छाश्वतनुमानस्य ते जीवभेदइति द्वितीयमुत्पाद्यति न
थापीति शरीरतदवयवसमवेताधर्मादिनिमित्तजाकाचिद्विशिष्टाक्रियाचेष्टानामसाचदेहभे
दात्तभित्तयेतदुपादानसमवेतः प्रयत्नवदात्मसंयोगश्चास्याश्लेषायासमवायिकारणं चेष्टाचता
दृशसमवायिकारणमनुमापयन्ती असमवायिकारणाविशेषात्तदात्मानमनुमापयति सचात्मा प्र
तिदेहंभिन्नः अन्यथा एकस्मिन्देहे चेष्टमाने सति सर्वदेहाचेष्टरन् चेष्टाहेतोरात्मशरीरसंयोगस्य वि
द्यमानत्वात् तस्मात्तत्तच्छरीराधिष्टाता तत्तच्छरीरचेष्टया पृथगनुमीयते इति स्वप्ने जीवभेदोऽ

॥ देहजशरीराधिष्टातायत्तदनात्मनः भित्तये
रुदन्तशरीरानधिष्ठितं सप्रमाणं
संयोगाश्रयत्वात् यत्तदेव तत्तदवयव
इत्यनुमानम् =

नहि पराज्ञानावच्छिन्नः परस्परप्रत्यक्षो भवितुमर्हति तथापि तत्तद्देहचेष्टया तुमीयते इति चे
नुभवसिद्धइत्यर्थः तमेतत्पक्षं दूषयति नेति हेतुमाह एके (ने एकेनाप्यनेकदेहचेष्टोपपत्तेः
नेति त्रयमत्रार्थः तत्तच्छरीरचेष्टया पृथगात्मानुमीयते इति कुतः किमेकस्मिन्देहे चेष्टमाने सर्वदे
हाः चेष्टरन्ति त्वतिप्रसंगात् किंवा एकस्मादात्मनोऽनेकदेहचेष्टानुपपत्तेः अथवा नेकशरीराधिष्ठानुरेक
स्वस्वीकारेशरीरान्तरकृतकार्यानुसंधानप्रसंगादिति आद्यं दूषयति नेति नद्यात्मसंयोगमात्रं चेष्टा
यां हेतुः किंतु प्रयत्नवदात्मसंयोगः प्रयत्नश्च यच्छरीरावच्छेदेनोत्पद्यते तच्छरीरचेष्टायां हेतु
रितिकथमतिप्रसंगः स्यात् तद्देहहारं भक्तधर्मादिनिमित्तस्यानियामकत्वात् नातिप्रसंगइत्यर्थः
द्वितीयं दूषयति एकेनेति चेष्टाहितच्छरीरवर्तिनी स्वासमवायिकारणमात्मशरीरसंयोगं मये
दति संयोगविशेषणमात्मा एको वाऽनेको वेत्यत्रादस्त तन्नोऽनयानात्मभेदानुमीयते इत्यर्थः

स्मरणं-

चेष्टा=२ चेष्टया=१

शिव

२८

५

अतो न केचित्तेषां मध्ये एकः सत्य अन्ये कल्पिता इत्यनुपपन्नं
 त्वसर्वेषां अनुभावत्वात् = २

तेषामिति अनुभूतानामज्ञानोपहितानामित्यर्थः ननु तेषामनुभूतानां मध्ये एकः सत्य अन्ये कल्पिता इत्यनुपपन्नं
 अनुभूतानामनुभावत्वेन युक्तिरजतवत्कल्पितैकतृपत्वात् अनुभवितुरेव सत्यत्वादिति मेवं सर्वेषामज्ञा-
 नामनुभवितव्यस्यापि विद्यमानत्वात् किमेक एव परमार्थे नोऽनुभवितान्नाधवात् अन्येऽज्ञाऽनुभ-
 वितारोपिकल्पिता एवेति कल्पनायाः युक्तत्वादिति प्रथमं दूषयति नाद्य इति अविरोधादिति अ-
 ने कद्रष्टुकल्पनाप्राप्तसंशयादिनाऽनिर्मादप्रसंगलक्षणाविरोधाभावाद्देहानामद्रष्टृत्वादित्यर्थः ननु

स्वप्नेऽप्येजीवाकल्पिता इति कोऽर्थः किं देहा देवगंधर्वादि संज्ञकाः कल्पिताः उताऽज्ञानोपा-
 धिको जीवोऽस्मदभिमतत्वाद्दृशा एव बहवोऽनुभूता तेषां मध्ये एकः सत्य अन्ये कल्पिता इ-
 ति नाद्यः देहानां कल्पितत्वेऽपि विरोधो न हि देहादेहावेति न वाश्रवणाद्यधिकारि-
 रां वृत्तः येनाविनिगमो दोषः स्यात् नहितीयः अज्ञानवद्विनास्य स्वप्ने भेदाननुभवात् ॥

संशयादिनाऽनिर्माद-
 लक्षणाः = २

देहस्य वातद्वयच्छिन्नस्य वाद्रष्टृत्वादीनां कल्पितत्वात् कथमनेके द्रष्टारो न कल्प्यन्ते इति कथं न
 पूर्वोक्तविरोध इति तत्राह नहीति द्रष्टृ हि श्रवणादावधिकारी अज्ञानाश्रयश्च द्रष्टृदेहो वातद-
 वच्छिन्नो वा नाज्ञानाश्रयश्च ज्ञानकार्यत्वेनाज्ञानाश्रयत्वा अनुपपन्नः ततो देहादिकल्पनेऽपि क-
 परमार्थसत्यः श्रवणाद्यधिकारीत्यविनिगमादप्रवृत्तेरनिर्मादप्रतिलक्षणाविरोधो नास्तीत्यर्थः
 स्वप्ने जीवभेदाऽनुभूयन्त इति पराह नहितीय इति यद्यप्यहमज्ञा इत्यज्ञानोपहितमात्मानमनुभव-
 त्वेव स्वप्ने न चापि जीवभेदानुभवतीति हेतुमाह अज्ञानेति ॥ श्रीरामानुजाय नमः ॥

जे
वे सु टी
१७

यतः जागरणसंस्कारशेषक

तर्कविरोधाभावेऽनुभवविरोधः स्यादिति शङ्कते तथापीति अनुभवस्य चिदज्ञानकल्पितदेहमेदविषयत्वेन
अमत्वात्तत्रेन प्रतिबाधो युक्त इति अभिप्रेत्य परिहरति भवतु तर्हीति अभिप्रायमविद्वान् दृष्टां दार्ष्टिके व्या
कुर्वन्निवृत्ताशङ्कते ननु यथेति ननु स्वप्नद्रष्टा परमार्थसत्य इति प्रतीतिः स्वप्नकाले तन्निवृत्त्युत्तरकाले वा
नायः जागरेयितसंज्ञः तथा चानिश्चयाभावात् कथं न अवरोहति द्वितीयेऽपि स्वप्ननिवृत्त्युत्तरकाले
इव जागरणनिवृत्त्युत्तरकाले भवितव्यमनवाप्तीत्यानवसायुज्यते तथा हि जागरणनिवृत्त्युत्तरकालः किं स्वप्नका
लः सुषुप्तिकालो वा मुक्तिकालो वा नायः स्वप्ननिवृत्त्युत्तरकाले एव तादृक प्रतीतिरुदयस्वीकारात् न
= स्वप्ननिवृत्त्युत्तरकाले परमार्थसत्य इति पक्षमुरी कृत्य तत्र स्वप्नका
ले तादृश प्रतीतिस्वीकारपूर्वा परविरोधात् = १

स्वप्ननिवृत्त्युत्तर
काले = ३
= द्रष्टा परमार्थ
सत्य इति प्रतीतिः

तथापि बहवो जीवाऽनुभवसिद्धा इति चेत् भवतु तर्हि स्वप्नवद्वयवस्था ननु यथा स्वप्ने एक एव स्वप्नद्र
क परमार्थसत्यः अन्यतद्भूतकल्पिताः सर्वे एवं जागरेऽपि एक एव परमार्थसत्यः अन्ये सर्वे कल्पिता त
था च बहूनां मध्ये कोऽसौ वैकल्यनिश्चयेकः अवरोहोऽप्रवर्तते तिसाधनानुष्ठानाभावे निर्मादप्रस
(ग इति चेत् नूनं देहात्मवादमाश्रित्य भ्रान्तोऽसि कथमिति चेत् शृणु)

विशिष्टज्ञानभावादेव = १ अहं परमार्थसत्य अन्ये कल्पिता इति = १

द्वितीयः सुषुप्तौ विशेषज्ञानाभावात् अत्रैव न तृतीयः प्रमातृत्वाभावाच्च ततोऽसदेतच्चोद्यमिति चेन्मैव
अर्थाऽपरिज्ञानात् ननु मोक्षं यत्स्वप्नद्रष्टृगतिं वेदेति किन्तु स्वाप्नपदार्थस्य तद्रष्टृविद्याविवर्तत्वात् स्वप्नद्र
ष्टृश्रुतादृश विद्याधिष्ठानत्वात् परमार्थसत्येति युक्त्या निश्चिते न दृष्टान्तेना जा पि जागरे तथात्वं संभारना
यां च बहूनां द्रष्टृणां मध्ये कस्या विद्याविवर्तनां प्रपञ्च इति संशयः स्यादिति श्रयहत्वभावादिति युक्तं नो
यमिति जागरेऽनेक द्रष्टृणां निरूपणाभावात् संशयानुपपन्नो अवरोहोऽप्रवृत्त्युपपन्नाना निर्मादप्रसंग इति

स्वप्नप्रपञ्चजनका = ३
यस्य अवरोहोऽप्रवृत्तिः
स्यात् २ =

स्वप्नद्रष्टृत्वेन = ३

शिव

स्वप्नप्रपञ्चजनकः ४ = येन स्वप्नद्रष्टा परमार्थसत्य इति प्रतीतिः स्वप्नकाले इत्यादिविकल्पावकाशः स्यात् = १०

स्वप्ननिवृत्त्युत्तरकाले

करणाभावादिति हेतुमाह एकेति एकस्य वामदेवस्य शरीरादिमाधनसंयत्तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यात् तत्त्वसाक्षात्कारस्य
कलसंसारोपादानाविद्यानिवृत्त्यात्मकमुक्त्यानुभवोत्पत्तिहेतुत्वतः करणो द्विधादेर्विषयस्य वद्वमुक्तादेश्च संसारस्य
हेदादनुभवस्वरूपलाभो न स्यादित्यर्थः वामदेवशरीरेन शरीरावच्छिन्नं चैतन्यमुच्यते उक्तानवच्छिन्नमज्ञानि चै
तन्यं नाद्यः तस्य कल्पितत्वे वद्वमुक्तत्वा नधिकरणत्वात् अविद्यावान्यदिवद्भूतं न चावच्छिन्नमविद्यावत्
अविद्योत्तरभावितात्वात् तेनावच्छिन्नं चैतन्यं न वद्वं अतएव तमुक्तं वद्वो हि मुच्यते अथानवच्छिन्नमज्ञानि

शरीरावच्छिन्नं चैतन्यस्य
माधनसंयत्तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यात्
तत्त्वसाक्षात्कारस्य
कलसंसारोपादानाविद्यानिवृत्त्यात्मकमुक्त्यानुभवोत्पत्तिहेतुत्वतः

एकमुक्त्या सकलसंसारो हेदादिति चेन्न अंतःकरणदेर्यथापथमाविद्यकस्य स्वीकारात्
रणानुपपत्त्याभावात् विषयाभावात् प्रामाण्यन्यपपत्त्यानुपपन्नोऽनुभव इति चेत्
अनुभवः =

अंतःकरणदेः २ =

चैतन्यं वामदेवशरीरार्थः तर्हि तदज्ञानं न निवृत्तमस्तीति चेत् तत्त्वमस्याज्ञानकल्पितविधिं कर
णस्य पावदज्ञानसद्भावादननुभवोपपत्तिरित्यभिप्रायेण पूर्वपक्षनिषेधं प्रतिजानीते नेति उक्ताभिप्रायं
प्रकटयितुं नेति निषेधे हेतुमाह अंतस्करणोति अयमर्थः अनुभवेन संभवतीति यदुक्तं तत कुतः किं
करणाभावाद् विषयाभावाद् नाद्य इत्याह अंतस्करणदेरिति आदिपदं वा सेंद्रियलिंगशब्दादेर्याह कं
ननु तेषां स्वीकारे हेतापत्तिरिति नेत्याह अविद्यकस्येति द्वितीये णोदचितं विषयः किमनुभवस्वरूपो
पयोगी तत्त्वमात्रोपयोगी वा नाद्यः विषयासत्त्वेण तौ तादृजानदर्शनात् द्वितीयं प्रकृते विषयाभावा
दिति ननु किं प्रामाण्येन स्वकारणादुत्पन्नोऽनुभवोऽनुपपत्तिं परिहरिष्यतीति तत्राह प्रामाण्येति अनुप

अनुभवस्य =

तथा च तदुक्तं अनुभवः लक्षणं
परिहरिष्यतीति भावः

ॐ
वे सु
१५

अपंचरचनोपपादिकाऽविद्यासाचलाधवादेकातादृगविद्योपाधिकआत्माजीवोभवन्नेकएवभवतीत्युक्तौतत्रजीवे
कथेबंधमोक्षादिव्यवस्थामुपपादयितुं जिज्ञासामुपस्थापयति बंधमोक्षेति तवमते एकस्मिन्जीवे सति तत्ता
ज्ञानात्प्राक्बद्धइत्येवमवधारणे भवेत् तत्त्वज्ञानोत्तरकाले व्यवहृत्तुर्भावे मुक्तव्यवहारो न स्यात् दृष्टेतेव बद्धमुक्ता
वित्तिसंप्रतिव्यवहारोऽतो जीवेऽप्येवोक्तोऽप्यवहारोऽनुपपन्नविद्ययाः उत्तरमाह यथेति जीवभेदे यथा दृष्टजग
त्कश्चित्बद्धः कश्चिन्मुक्त इति व्यवहृत्तुर्भावे जीवाभेदेऽपि तथैवास्त्वबंधमुक्तिव्यवस्था जगदस्त्वित्यपीः
ननु जीवाभेदेन दत्तुपपन्नमित्युक्तं सत्पमुक्तं पदं त्वनुपपत्तिर्न संभवति नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेत्यभिप्रेत्य
हेतुमाह दृष्टत्वादिति चैतन्याज्ञानकल्पितबद्धमुक्तादिव्यवस्थायामजगत्त एकजीववादेऽपि दर्शनोपपत्तेर्ना

चेत्
बंधमोक्षव्यवस्थायां जीवाभेदे कथं तव यथा दृष्टं तथैवास्तु दृष्टत्वात्स्वप्रदृष्टवत् नन्वेकएवजीवः कथमे
को मुक्तः एको बद्ध इति व्यवस्थेति न ननु कात्रानुपपत्तिः अनुभवसिद्धत्वात् हेतस्य अनुभव एव नोपपत्तिः

स्व
नुपपत्तिरित्यर्थः नन्वविद्याकालेन स्यादधितत्वात् न व्यवहारोपपादकत्वमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति स्वप्रदृष्ट
वदिति किमविद्याकालेन व्यवहारोपपादकत्वमविद्याकल्पितस्य उत्तवाधकाले आद्ये यथा स्वप्ने स्व
प्रदृष्टऽविद्याकल्पिताऽनेकगजानुरगादेः सप्रव्यवहारोपपादकत्वदर्शनं तथा जाग्रत्कालेऽपि किं
न स्यात् द्वितीयेऽपि यथापत्तिरतो न किंचिदविद्यमित्यर्थः पूर्वार्द्धे व्याचष्टे नन्विति दृष्टत्वादित्यंतं व्याकुर्व
मुत्तरमाह ननु कात्रेति एकजीववादे व्यवस्थायां काऽनुपपत्तिरित्यर्थः अनुपपत्तौ ननु भावे हेतुमाह
अनुभवति नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेत्यर्थः ननु लक्ष्यसत्ताकोऽनुभवोऽनुपपत्तिपरिहरणीति सत्यं एकजीव

अनुभव एवेति

197

विद्यया प्रपंच व्यवहारोपपादकत्वम् = 3

जीव

१५

विद्यायाजीवत्याधिकरणात्तन्मन्त्रप्रसङ्गस्योक्तं नदयुक्तं विशिष्टवृत्तधर्मस्य विशेषण इति नियमा ३६

लाघवात् स्यात्किंचित्करत्वात् ॥

वे.मु.टी. ननु यदुक्तं लाघवादेकमज्ञानमिति तदसत् इदो मायाभिः पुरुषपदं यत इति श्रुतेरज्ञाननामानात् प्रतीतेः प्रमा
 १४ एवमेतौ गौरवस्यापि न्याय्यत्वात् यद्येकं जीवेकसाधनायाज्ञानैकमर्थत इति तदप्यसत् त्रयं त्रयमिति श्रु
 ते जीवनानात्वप्रतीतिरिति शंकाया माह यद्येकेति असंगोदासीनस्याज्ञानः प्रपंचरचनानुपपन्नाला
 धवसहकृतया सिद्धमेकाज्ञानं तदर्थं लक्ष्योक्तं ननु जीवेकसाधनायाज्ञानादिति श्रुतिरपि विद्यते इति शेषः
 नचाज्ञानस्यैकत्वे मायाभिरिति वक्तव्यमिति शेषः वक्तव्यमस्य मायागतशक्तिपक्षत्वात् शक्तीनां माया

यद्येकानुपपत्तिसिद्ध्यर्थानुवादिनी श्रुतिरपि अज्ञामेकां लोहितशुक्लकृष्णवङ्गीः प्रजाः स
 जमानां सत्त्वाः अज्ञाद्येकां नुपमारोनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगा मज्ञान्यः ॥ ॥ ॥

वक्तव्यमस्य मायापरत्वे = १ विद्या ॥

धर्मत्वेन मायाशक्त्योपपत्तेः अन्यथा मायां नुप्रकृतिरिति एकवचनविरोधः ततो वक्तव्यमस्य नानाज्ञानभेदप
 रं एतेन गौरवं स्वीकर्तव्यं प्रामाण्यकत्वादिति परास्ते प्रामाणिकत्वे स्यात्सिद्धेः यच्च जीवभेदे प्रमाणमुक्तं
 त्रयं त्रयमिति तदप्यसत् एकजीवमोहकल्पितानेकप्राणिभेदपरत्वात् मंत्रवर्णस्य अन्यथा ज्ञाद्येकस्य
 नीशयाशोचति मुख्यमान इत्यादि जीवेकत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधप्रसंगः ततो न जीवनानात्व म
 ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ पीतिभावः श्रुतिपठति अज्ञामिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शिव
 १४

नेकत्वकत्वाद्नेकधर्मिणः अज्ञानस्याहकंयत्प्रपंचरचनानुपपत्त्याख्येप्रमाणेनस, वा १. एक
त्वेऽज्ञानस्यानेकविधसख ५. स्वात्मकप्रपंचरचनायाः अधरमानत्वात् = ३

अज्ञानस्यैकत्वमनेकत्वं बाधर्मः तस्य धर्मिणोऽज्ञानस्य ग्राहकान्पथाऽनुपपत्तिरेव बाधो नः
स्तीत्यर्थः = ३

कल्पेता नामैव महान्तं सैकत्वं कुतश्चाह तया चेति कमिकानेक कार्यदर्शनादनेकाज्ञानकल्प
नां पराचक्षे विचित्रेति न चैतददृष्टचरमिति न्याह निद्रेति स्वप्नेऽनेकविधकार्यजनकत्वमिति द्राक्ष
सदृष्टत्वादिनियोजना एकत्वकल्पने धर्मिणाह कर्वाधं पराचक्षे कल्पमानमिति प्रपंचरचनायाश्च
ज्ञानैकत्वानेकत्वकल्पने उदासीनत्वादिनिभावः न च ज्ञानान्यनेकानि कल्प्यन्तां तच्छ्रुतयोवाकोवि
शेषस्तत्राह लाघवेति धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनावरमिति न्यायात् धर्मैक्यकल्पने लाघवमि
त्यर्थः ननु प्रपंचरचनायाश्च ज्ञानैकत्वं इवाज्ञाननानात्वेऽप्युपपत्तेर्निष्फलं मज्ञानैकत्वसाधनमिति

तथाचकल्पमानमज्ञानमेकमनेकंवेत्तिविषयेएकस्यापिनिद्रादोषस्यानेकविधकार्यजन
कत्वस्यसर्वप्रवृत्त्यात् लाघवसहकृतान्ययालुपपत्तिर्विविन्नशक्तिकमेकमज्ञानमादाय
विश्राम्यतीति युक्तं अतएवाज्ञानस्यातीवोपाधित्वस्यैकत्वमनुमाधिकस्यात्मजीवो
माह अतएवेति यद्यपिसिद्धायां

नेत्याह अतएवेति यद्यपि मिथ्याप्रमाणं च एतन्नाना-
ज्ञानैकत्वमफलं तथापि जीवैकसाधनफलमज्ञानैकत्वमिति तत्साधनमुचितमिति भावः कथम-
ज्ञानैकत्वं जीवैकत्वसाधकमिति तत्राह अज्ञानमेति एतच्च प्रागुपादितं न दुपाधिक इति एकाज्ञा-
नोपाधिकः उपसर्गोऽस्मिन्वास्वीयं मन्यजदधा तीत्युपाधिः अज्ञानमपि चिदात्मसर्गोऽस्मिन्वा-
स्वीयमेकत्वमुपहिते चिदात्मनिसमर्पयतीति न दुपाधिक आत्मा जीवोऽप्येक इत्यर्थः एकाज्ञा-
नोपाधिक आत्मा जीवभावं प्राप्नुवन्नेकोऽपि किं न स्यात् दृश्यं ते हि दृश्यं सादेवैकस्मिन्
पाधौ मुख्यस्तं भपुरुषादयो बहव इति तत्राह एवेति उपाधेरैकत्वेऽपि विविधानोभेदात्पुनरिति विम्व

पार्थिवो विवेक्योऽपि हि तोष्येक एवेत्यर्थः ॥

जो
वे सु

१३

प्रतिवाच्यमित्यर्थः ॥
स भवति ज्ञानं गत्यन्तरं भवति न भवति कल्पान्तरं

तर्हि प्रमाणाभावात् ज्ञानेनैकत्वं सिद्धं न तांशक्यत्वाध्वसहकृतानुपपत्तिरुपायुक्तिरज्ञानेनैकत्वसाधिके त्वेवंप
 विहारत्वेनोत्तरं द्वाचये तस्मादिति यस्मात् ज्ञाने प्रमाणं संभवति तस्मादज्ञानेनैकत्वमिति इति वाच्यमित्य
 नयः कल्पकमाह प्रपंचेति प्रपंचपरचनानिर्माणं ननु यथा कुलालो घटं रचयन् ज्ञानमपेक्षत एव मीश्व
 रो यिजगन्निर्माणातिविनेवाज्ञानमिति तत्राह अतमेति कार्यकारणादिसंबंधः संगत इति स्पष्टं त्वर्थः ॥
 ननु वस्त्रं स्वभावतो नलसंगमि यथा मधुच्छिद्यं नु रक्तं जलाः संगमि भवति एव मीश्वरः स्वभावतः संगम
 पि उपाधिवशादः संगी किं न स्यादिति नेत्याह स्वत इति असंगो ह्ययं पुरुषः इति श्रुतेः उपाधेरनिर्गुणत्वा
 च्चना संगित्वमोपाधिकमित्यर्थः ननु तत्रेति सत्तत्वेत्यादि श्रुतेरीश्वरस्य कर्तृत्वप्रतीतेरसंगत्वमसिद्धमि
 ति नेत्याह उदासीनस्येति श्रुतेरित्यर्थः चेतनो हि प्रयोजनमुद्दिश्य कार्यं करोति प्रयोजनं चेच्छ्वरस्य दुः
 खाभावः सुखं वा नाद्यः न स्य स्वतः सिद्धत्वात् न द्वितीय इत्याह सदा स्वानंदेति ततश्चोभयविधिप्रयो
 तस्मान् स्वतोः संगो दासीनस्य सदस्यानंदरूपस्याः सत्यानेकविधसखदुःखाद्यात्मकं प्रपंचरचनाः
 नुपपत्त्या ज्ञानेनैकत्वमिति इत्येव वाच्यं गत्यन्तरं भावान् ॥

ननु शून्यत्वादुदासीनत्वात्तेजः प्रभृति कर्तृत्वं न युक्तमित्यर्थः जगन्निर्माणं चेश्वरं च्छ्रूयते यतो वेत्यादि श्रुतेः
 अतएवं विधस्य प्रपंचरचना विनाऽज्ञानेन संभवतीत्यज्ञानं कल्पत इति भावः ननु रजतमुत्पादयती शुक्ति
 रज्ञानमपेक्षते रजतस्य कल्पितत्वात् प्रपंचस्य पुनः सत्पत्वाच्च न निर्माणऽज्ञानापेक्षेति नेत्याह अस
 त्येति नेति नेतीति प्रपंचस्येश्वरे निषेधादसत्यस्य मिथ्या रूपस्येत्यर्थः अन्यस्मादचेतनादेः प्रपंचरचनाने
 तिवक्तुं प्रपंचं विशेषयति अनेकेति न च श्रवणं यथा रज्जुराता सत्पत्तयानेकविधसर्पमूत्रधारमाला
 यात्मकं प्रपंचं रचयतीत्युक्ता एवमसंगोपि चिदात्मा ईश्वरो ज्ञानवशान् प्रपंचं रचयतीत्यज्ञानसिद्धिः
 रिति एवकार्योत्पात्तपुनः पुनः पुनः परिहरति गत्यन्तरेति न नावदन्पथेव विना ज्ञानं प्रपंचोपपत्ति
 रसंगित्वाद्ब्रह्मः नापि सत्यतोपाधिना प्राधिनाप्युपपत्तिः कार्यस्यासत्पत्वात् नाप्यसत्येनोपाधन्तर
 एण्युपपत्तिः तस्य सादित्वेनादिप्रपंचोत्पादेन उपाधित्वायोगात् अनादित्वेचाज्ञानस्येव नामांतरकर

ज्ञानं न चोत्पत्तिरिति प्रपंचं रचयतीति निर्माणं ज्ञानस्यापवादकदर्शनात्
 तत्कस्योपि प्रपंचेति निर्माणं ज्ञानस्यापवादकदर्शनात्

प्रपंचनिर्माणे ३

अज्ञानात् = ६

१३

इममेवार्थमभिप्रेत्य श्लोकं व्याचष्टे अज्ञानं किमिति इत्युत्पादीत्यादिपदमनुमानं लौकिकं च शब्दमाह परिदृश्यमाने
 ति परिदृश्यमानं कार्यं जगदान्तरकं सर्वे वेदाय तदमानं तीत्यनाश्रित्य प्रथमं पक्षं दूषयति तत्रेति तेषु विकल्पेषु
 मध्य इत्यर्थः कर्ममात्रेति साक्षात्परं पर्यायेत्यर्थः एवं वेदांतेषु विबोध्यं किमित्येवं नियम्यते धर्मवस्तुविषयत्वं
 मेव वेदवाक्यानामिति यथा श्रुतेर्यथा प्रामाण्यं किं तस्याज्ञाह तत्रैव फलेति अध्यायनविधिर्हि फलवदर्थवबो अर्थवबोधवस्तुता
 धमुद्दिश्य ॥

अज्ञानं किं वेदसिद्धं उत प्रत्यक्षादिसिद्धं उत परिदृश्यमानकार्यान्पथाऽनुपपत्त्या कल्प्यं तत्र नाद्यः
 पूर्वकांडस्य कर्ममात्रविषयत्वात् वेदांतानां च परिपूर्वसंविदानंद्वयसमात्रविषयत्वात् तत्रैव फलसं
 बंधात् अज्ञानादौ तदभावात् तदप्रतिपादकत्वात् नापि द्वितीयः सह प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेन विवा
 दभावप्रसंगान् ॥

वेदाध्यायनं विधत्ते न च साक्षाद्देदप्रतिपाद्योर्थः सर्वत्र फलवान् नामधेयाद्यर्थप्रतीतेः सुखदुःखाभावाद्य
 दर्शनात् धर्मज्ञानं स्वविषयमनुश्रययन् स्वर्गादिजनयति ब्रह्मज्ञानं चेत्तरनिरपेक्षमेवात्रैकदुःखमयम
 ज्ञानमयतयतीति धर्मब्रह्मणोरिव प्रतिपादने फलसंबंधादित्यर्थः एवकारव्यावर्त्यमाह अज्ञानादावि
 ति आदिपदेन अवगणायार्थसंग्रहः स्पष्टेति प्रत्यक्षस्य स्पष्टत्वं विप्रतिपत्तेस्वरूपप्रत्यक्षमिन्नत्वमि
 त्त्वर्थः तत्र अज्ञानस्य प्रमाणगम्यत्वान्नापसिद्धांतोपीति भावः एवं पूर्वार्धं व्याख्यातम् ॥ ॥
 सुखदुःखाभावः

अतः करणतादात्म्यापन्नचैतन्ययोः=

नन्वज्ञानं जीवनिष्ठं अहमज्ञप्रतीतिः ब्रह्मभेदोपि जीवनिष्ठ एव अहंनब्रह्मेति प्रतीतिः ततो ब्रह्मभेदाः ज्ञानयोः जीवनि
ष्ठत्वात्कथं न तयोरेकाधिकरणत्वे निराकरेति तस्मादिति अहंज्ञानेनाहंकारोत्पत्तिः क
रणपर्यायोदाभिधीयते अतः करणतादात्म्यापन्नचैतन्यं वा शुद्धमेव वा न प्रथमद्वितीया तयोरेकमनिरूप
त्वेनाज्ञानाश्रयत्वात्तु पतेः तृतीयेऽप्यपत्तिरित्यभिप्रेत्याह जीवब्रह्मेति भवतु चिन्मात्रनिष्ठमज्ञानं विषयस्तस्या
ब्रह्मभविष्यतीति नेत्याह तमेवेति आत्मानमेवेत्यर्थः अयमाज्ञायाः ब्रह्माज्ञानविषय इत्यत्र ब्रह्मशब्दार्थः
कः किं विव प्रतिविम्बभावनिर्मुक्तं शुद्धचिन्मात्रं अहो विविधतापन्नचैतन्यं आद्येऽप्यपत्तिः द्विती

सर्वथाभेदस्यानिरूपणात्=

तस्मात्जीवब्रह्मविभागश्च न्यमात्मानमाश्रित्य तमेव विषयीकरोतीत्यज्ञानविषयत्वमात्मनः सिद्धे

विविधताश्रयज्ञानविषयत्वं

अज्ञानविषयीकृतब्रह्म=१

ये विम्वताया अविद्योत्तरकालीनत्वात्तस्मात्तदालंबते किंच ज्ञानं सिद्धिः किं प्रमाणात् भ्रमाद्वा स्वप्रकाशत्वाद्वा ब्रह्म
अये ब्रह्मणो जडत्वं अविद्यायाः प्रामाणिकत्वेन हेतुपत्तिः विरोधाच्च न हि प्रमाणानिवर्त्यमज्ञानं प्रमाणसंबंधसह
स्य ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेनाप्युरणान् तत्कथं ब्रह्मज्ञानविषय इति पूर्वोक्तशुक्तिपरमर्शार्थस्तस्मादिति
३ अज्ञानविशिष्टब्रह्मेत्यज्ञानं प्रामाणिकत्वं प्राच्यः ॥

अन्यथाऽविद्याविषयत्वांगीकारे भ्रमत्वेन स्यात् विषयवाधेनैव भ्रमत्वप्रतीतिः स्वज्ञानवाधकालेऽवसर्पभ्रमस्य सिद्धेः=२

वे. सु.

११

जीवसंज्ञा = ६

यथाकाशप्रत्ययः

विधेर्धर्मविशेष

तत्त्वाभावे मुक्तिमा

नहीति = ३

त्रिविधमपितत्रत्वं ह्ययति तत्रेति तत्रत्रिषु मध्यमार्थः प्रकृते प्रकृते जीवब्रह्मभेदेन्यतमस्यापि अज्ञानजन्यत्वादेरसंभवादज्ञानेन तत्रत्वानुपपत्तिः अज्ञानजन्यत्वात्ताभास्यत्वे जीवब्रह्मभेदस्यैव संभवति ब्रह्मजीवयोरन्यतरनिवृत्त्यात् यदा जीवप्रतियोगिको ब्रह्मनिष्ठो भेदस्तदा ब्रह्मणि वर्तते ब्रह्मप्रतियोगिको जीवनिष्ठश्च जीवोऽप्यवर्तते इत्युच्यते ततश्च कथं समेदोऽज्ञानमाश्रयेत् ननु महाकाशाद्वयाकाराभिन्न इत्यत्र घटाकाशस्य धर्मित्वे विरोधणीभूतघटस्यापि धर्मित्ववत् ब्रह्मणोऽज्ञानो जीवोऽपि धर्मित्ववत् ब्रह्मभेदस्याज्ञानाश्रयत्वं किं न स्यादिति चेन्न अज्ञानस्योपाधितया तदस्यैव भेदधर्मिविशेषणज्ञानाङ्गीकारात् न हि प्रचिक्रियायाचकत्वोपाधिरपि याचकविशेषणं तथात्वे वापचिक्रियायाः पाचकत्वकत्वप्रसंगः विशिष्टवृत्तेर्धर्मस्य विशेषणवृत्तित्वनियमान् एतेनैव घटाकाशोपिव्याख्यातः ननु जीवनिष्ठो भेदोऽज्ञाननिष्ठोऽपि किं न स्यात् एकस्यापि भेदस्या

प्रकाराः =

ब्रह्मणः अज्ञानी जीवः भिन्न इति = १

तत्रान्यतमस्यापि प्रकारस्याज्ञाननिवृत्तित्वस्य प्रकृतेरसंभवान्न तत्रत्वानुपपत्तिः न चाज्ञानात्मसंबन्धवदज्ञानतत्रत्वं ब्रह्मात्मभेदस्यैव निवाच्यं संबन्धस्य संबन्धितं तत्रत्वनियमान् भेदस्य च तथात्वाभावात् ॥ = ॥

एकभेदस्याज्ञाने स्वभावि कत्वात्तन्निष्ठोपाधिकत्वं = २

आयत्तत्वं =

यथा संबन्धो ज्ञानाय च तः = ३

याधेर्न तस्यैव धर्मि
शेषणत्वात् नङ्गीकारे
न = २

नेकधर्मित्वाङ्गीकारादिति चेन्न अज्ञाने ब्रह्मभेदस्य स्वाभाविकत्वोपाधिकत्वाभ्यामनिर्द्वयत्वात् विरुद्धत्वाद्वा तापत्तेर्न स्वाभाविक उपाधेरविद्यातिरिक्तत्वा निवृत्तत्वात् अविद्यानिष्ठभेदेऽविद्याया उपाधित्वे कथं नात्माश्रयः ततो ब्रह्मभेदोऽविद्यायामिति रिक्तं वचः एतेन जीवभेदस्याविद्याश्रयत्वं प्रत्युक्तं ब्रह्मणोपायाधिकभेदस्याविद्यायामप्येवोपाधिकत्वे कथं नात्माश्रयः स्वाभाविकत्वे हि तदपकत्वप्रसङ्गे विरुद्धकत्वे किंच अज्ञानस्य जीवाद्भिन्नस्य जीवभेदोपाधित्वा उक्ताऽभिन्नस्य न तावदन्यः स्वस्मिन् स्वस्यानुपाधित्वादात्माश्रयात् नापि प्रथमः अन्यो न्याश्रयात् भेदादुपाधित्वं उपाधेश्च भेद इति ततो नाज्ञानाश्रयत्वमुभयविधभेदस्येति भावः तथात्वाभावात् संबन्धत्वाभावादित्यर्थः ननु कत्रित्पतंत्रत्वशून्यद्रव्यत्वगुणवत्त्वयोर्नियमनियामकत्वं वत् ब्रह्मजीवभेदोऽज्ञानयोर्नियमनियामकत्वं किं न स्यादिति न एकाधिकरणयोर्नियमनियामकत्वं दर्शनात् न चेदाज्ञानजीवब्रह्मभेदयोरकाधिकरणत्वं ततोऽज्ञानत्रैषम्यात् न प्रकृतेर्निकृतेर्न संबन्धसंभवति = ब्रह्मणोपायाधिकत्वं अविद्यायां स्वाभाविकत्वमिति द्विरूपकत्वं = ६
ब्रह्मणोपायाधिकभेदस्याविद्यायामप्येवोपाधिकत्वेऽप्यत आश्रयः
अविद्यानिष्ठभेदस्याविद्याया उपाधित्वात्तस्य च स्वाभाविकत्वाङ्गीकारे द्विरूपप्रकृते विरुद्धत्वे एकस्य भेदस्य स्वाभाविकत्वमोपाधिकत्वं चेत्तद्वैतप्रमाणम् = ६

यस्य नियामकत्वेति ॥
जीवभेदेऽज्ञानेन हि तस्य
पाधित्वादात्माश्रयत्वं
जीवभेदस्याश्रयत्वं = ५

द्रव्यत्वे हि द्रव्यनिष्ठगुणवत्त्वमिति तन्निष्ठमिति चेत्तदकाधिकरणं
गुणवत्त्वे हि द्रव्यत्वेति यमनीति न स्यात् नियामकत्वं एवमज्ञानस्यापि जीवब्रह्मभेदस्य नियामकत्वं किं न स्यात् = २

अनादित्वेपि ब्रह्मणि जन्मेति प्रसंगः ॥ ३ ॥

विकल्पोपाधि त्रय

एवमोपाधिकपक्षेधाविकल्पोपाधिमज्ञानं च संभाव्यत दूषणायोपक्रमते तत्रेति विकल्पेषु मध्ये इत्यर्थः अज्ञानजन्मो जीवब्रह्मविभाग इत्याद्यपक्षः जीवब्रह्मविभागः सादिरनादिर्वा अनादिश्चेन्न तर्ह्यविद्याजन्यः अनादेरजन्मत्वात् जन्मेति वा ब्रह्मापपि प्रसंगः भेदव्यक्तिरादिमन्ती न त्ववाहोऽनादिमान् इति चेन्न भेदो भ्यां व्यक्तेः प्रवाहानिरूपणान् ततः सादित्वं भेदस्य परिशिष्यते तमेन पक्षं दूषयति भेदोत्पत्तेः पूर्वमिति अयमत्रार्थः किमज्ञानं विना प्रयोजनं भेदं करिष्यति स प्रयोजनं वा नायः निष्प्रयोजनस्य कारणत्वा नुपपत्तेः स प्रयोजनं चेत् तन्किं प्रयोजनं नीवस्य वा स्वस्य वा नायः भेदोत्पत्तेः

ज्ञानस्यः

तत्र नायः भेदोत्पत्तेः पूर्वमक केवले आत्मन्यज्ञानमिदं भेदवत् नोपपन्नान् स्वतंत्राज्ञानानां गीकारान् न द्वितीयः अज्ञानस्य जडत्वेन भासकत्वा नुपपत्तेः नापि तृतीयः तत्र त्वं हि त्रिधा दृष्टं लोके

॥ ॥ ॥

शक जीवैवा योगात् नापि स्वस्य तद्वि किमाश्रयविषयत्वात् अनादा नान्यत् जीवब्रह्मविभागजन्माज्ञानग तप्रयोजनान्तरानिरूपणान् अथाश्रयविषयत्वाभावे तत्राह भेदोत्पत्तेः पूर्वमेवेति केवले भेदशून्य इत्यर्थः तस्याका रणात्वादित्यर्थः आत्मनि इत्याश्रयविषयोपादानं ननु भेदोत्पत्तेरुद्भवमज्ञानं आश्रयविषयं च तत्तत्पत्त इति नेत्याह स्वतंत्रेति कस्य कुत्राज्ञानमित्याश्रयविषयतापेक्षमेवाज्ञानं नान्यथा स्वातंत्र्याभावात् तथा च भेदोत्पादनं ननु तस्य पूर्वनिवृत्तिर्यर्थमिति भावः अज्ञानभासो जीवब्रह्मविभाग इतीमं पक्षं दूषयति न द्वितीय इति ज्ञानभिन्नत्वाज्जडत्वमि त्यर्थः अज्ञानतंत्रो जीवब्रह्मविभाग इतीमं तृतीयं पक्षं दूषयति नापीति नेति प्रतिज्ञायां हि शब्देन हेतुं यो तयन् तंत्रत्वस्यैव विध्यमाह तत्रत्वमिति उपाधिजन्यत्वं उपाध्याश्रितत्वं वा उपाधिभास्यत्वं वा पाधितंत्रत्वमिति त्वर्थः ॥

अश्रयविषयविभ

अज्ञानभेदाकारण

त्वादित्यर्थः २=

ननु तस्य पूर्वनिवृत्ति

रं आश्रयत्वाभावेन

तस्या सद्भावात् तथा

च आश्रयविषयं च

विना भेदस्य विद्यामा

नने च नास्तीति यदि

॥ ॥ ॥

भेदव्यक्तिप्रवाहो भेदव्यक्तिप्र

किमाश्रयविषयविभ

अज्ञानभेदाकारण

ॐ

तत्र

अज्ञानस्य

॥ अनपेक्ष्यत्वमविद्यायां वृत्तिः ॥ भिन्नत्वं जीवब्रह्मणोः वर्तते ॥ १

ननु जीवब्रह्मणि परस्परमभिन्ने अविद्याया आश्रयविषयभेदानपेक्ष्यत्वादिनिमित्तधिकरणो हेतुरित्याशङ्क्य हेतुं तं र
माह किंचेति हेतुं तं प्रतिपादयितुं भिन्नपक्षं विकल्पयति ब्रह्मात्मनो विनि यद्विशयो वा शब्द पर्यायः स्वा
भाविको वेत्यर्थः स्वभाव इतरनिरपेक्षं वस्तु स्वतन्त्रं तस्य युक्तः इत्यर्थः स्वाभाविकभेदपक्षमनूय दूषय
दूषयति आद्य इति परस्परभिन्नत्वे हि द्वौ भेदौ स्यातां आत्मप्रतियोगिको ब्रह्मनिष्ठ एको भेदः ब्र
ह्मप्रतियोगिक आत्मनिष्ठ आपरः तत्राद्यं भेदं दूषयति आत्मभिन्नत्वेनेति आत्मनिष्ठिद्वयत्वात् तत्त

किंच ब्रह्मात्मनो विभिन्नत्वे भेदः स्वाभाविको यदि श्रौणधिको यवाभेदः सर्वथानुपपत्तिकः
ब्रह्मात्मनो स्वाभाविको भेदः श्रौणधिको वा आद्ये आत्मा भिन्नत्वेन ब्रह्मणो जडत्वा
पत्तिः तथा च विज्ञानमानंदं ब्रह्म निमित्तमापत्तेयः ब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वा अनुपपत्तिश्च

इत्येव ब्रह्मस्य जडत्वात् घटवदित्यर्थः अत्रेष्टापत्तिं परिहृति तत्राचेति विज्ञानब्रह्मपदयोः समा
नाधिकरणपादाद्विशेष्यत्वप्रतीतिर्ब्रह्मणो ज्ञानभेदाज्जडत्वप्रशङ्कित्नेष्टेत्यर्थः ननु ज्ञानब्रह्मपदयोः सा
मानाधिकरण्यमात्रान्न ब्रह्मज्ञानयोरभेदः सिद्ध्यति सामानाधिकरण्यस्य शुक्लघटः इति बहु
रागुणोभावपरत्वेनाप्युपपत्तेरित्याशङ्क्यैकदेशिनं प्रति हेतुं तं रमाह ब्रह्मण इति जडत्व इति श्रौ
षः तत्रावरणकृत्याभावादिनिभावः आत्मधर्मिकब्रह्मप्रतियोगिभेदपक्षं दूषयति आत्मनश्चे

ब्रह्मणि

वे. सु. टी

विशिष्ट

अनिर्वचनीयभेदभिन्नसादृश्यसुखान्मनोऽज्ञानविषयमुक्तं तत्रशक्ते तथापीति अविद्यायाः शक्तिवत्पार
मार्थिकविषयाश्रयभेदसापेक्षत्वात्कल्पितविषयाश्रयभेदत्वं न युक्तमित्यर्थः तदेतदंगीकरोति सत्यमि
ति आश्रयविषयभेदः परमार्थतो न निरूपित इति सत्यमित्यर्थः तदेतत्तत्रविषयादिभेदः परमार्थतो नि
रूप्यतामिति तत्राह अविद्येति अविद्यास्वाश्रयाभिन्नविषयिणी न मत्स्यात् वास्तवमोवदित्यर्थः
ननु वास्तवमोदृष्टं वा आलोकाभावावा यथायत्नहिदृष्टानः साध्यविकल्पाः स्वावयवाश्रितस्याप
वरकदेशावरकत्वात् द्वितीयेष्वप्येवमदोषः प्रतियोगिसमवायिदेशाश्रिताः भावस्य घटाद्यावरक

आलोकावयव=

तथापि परमार्थतो अज्ञानस्य विषयाश्रययोर्भेदो न निरूपित इति चेत् सत्यं अविद्यास्वाश्रयाः
भिन्नविषयासात्तमोयतः यथा वास्तवमोदृष्टं तथा चैवं तत्तत्तथा ई तस्य तमः शब्दवाच्यस्य
दनपेक्षत्वात् न हि गृहोदरवर्जितमः आश्रयगृहां न वर्जितं देशनविषयिकरोति येन तदतिरिक्त

१=भूतलेखोस्तीत्यत्र=
अन्याश्रयः

मपेक्षेत् अतएव न द्वितीयोपि तमसः द्रव्यत्वे आलोकाभा
वत्वात्

त्वादिति चेन्न स्वावयवाश्रितस्यापि घटस्य भूतत्वात् अतएव दर्शनादाद्ये विरोधाभावान्न द्वितीयेष्वालोकसं
सर्गाभावस्य तमसत्वात् संसर्गाभावत्वेन च प्रतियोगिसमवायिदेशावृत्तित्वनियमाभावान्नोभयं यथापि
हृष्टान्तस्य साध्यविकल्पनेति श्लोकं व्याचष्टे तस्येति तं वास्तवस्यांतरस्य च तमस इत्यर्थः तमः शब्दवाच्य
स्येति साधनवज्जामाह तदनपेक्षत्वादाश्रयविषयभेदानपेक्षत्वादित्यर्थः पूर्वोक्तयुक्तिसिद्धमर्थस्य
नाश्रयविषयभेदानपेक्षत्वमेव दृष्टान्तसाधयति नहीति पूर्वाहं वक्तव्याभावान्न तदर्थो न स्पष्टीक
तः जीवब्रह्मशब्दाभ्यामात्मैवोच्यते उत जीवशब्देनात्मा ब्रह्मशब्देन तदन्यदिति विकल्प

सा

तदुपपत्तिः

यथा स्वावयवाश्रितो धर्मः स तमोऽप्यसादृश्योति
तथैव स्वावयवाश्रितो तमः आवरकदेशासादृश्योति
अतः यथाश्रयसि तमेवावृत्तौ ति इति नियमः २६

अविद्यायाः शक्तिवत्पारमार्थिकविषयाश्रयभेदसापेक्षत्वात्कल्पितविषयाश्रयभेदत्वं न युक्तमित्यर्थः तदेतदंगीकरोति सत्यमिति आश्रयविषयभेदः परमार्थतो न निरूपित इति सत्यमित्यर्थः तदेतत्तत्रविषयादिभेदः परमार्थतो निरूप्यतामिति तत्राह अविद्येति अविद्यास्वाश्रयाभिन्नविषयिणी न मत्स्यात् वास्तवमोवदित्यर्थः ननु वास्तवमोदृष्टं वा आलोकाभावावा यथायत्नहिदृष्टानः साध्यविकल्पाः स्वावयवाश्रितस्यापवरकदेशावरकत्वात् द्वितीयेष्वप्येवमदोषः प्रतियोगिसमवायिदेशाश्रिताः भावस्य घटाद्यावरकत्वादिति चेन्न स्वावयवाश्रितस्यापि घटस्य भूतत्वात् अतएव दर्शनादाद्ये विरोधाभावान्न द्वितीयेष्वालोकसंसर्गाभावस्य तमसत्वात् संसर्गाभावत्वेन च प्रतियोगिसमवायिदेशावृत्तित्वनियमाभावान्नोभयं यथापि हृष्टान्तस्य साध्यविकल्पनेति श्लोकं व्याचष्टे तस्येति तं वास्तवस्यांतरस्य च तमस इत्यर्थः तमः शब्दवाच्यस्येति साधनवज्जामाह तदनपेक्षत्वादाश्रयविषयभेदानपेक्षत्वादित्यर्थः पूर्वोक्तयुक्तिसिद्धमर्थस्य नाश्रयविषयभेदानपेक्षत्वमेव दृष्टान्तसाधयति नहीति पूर्वाहं वक्तव्याभावान्न तदर्थो न स्पष्टीकृतः जीवब्रह्मशब्दाभ्यामात्मैवोच्यते उत जीवशब्देनात्मा ब्रह्मशब्देन तदन्यदिति विकल्प

रिहाय हेतुमाह परमिति आत्मानंदरूपः परप्रेमास्पदत्वात् विषयानंदवत् इत्यर्थः तथाच सुखात्मनोरभेदात्
 निचभासमानेन अभिन्नसुखभासतएव तत्तज्ज्ञानवभासप्रतीतिर्वाधितत्वाद्भूमयेत्यर्थः मानभ्रवंहिभूयासमिती
 ह्यप्रेमा परमत्वं च तस्य निरुपाधित्वं तदास्पदं तद्विषयः निरुपाधीह्यविषयत्वादिन्यर्थः दुःखाभावसुखसाधनव्यभि
 चारकारणाय परमेति विशेषणं ननु विषयानंदे प्रेमात्मनोपाधिक न हि सुखमित्येककश्चित्प्रार्थयते वैरिसुखे विप्रार्थ
 नाप्रसंगात् किंवात्मसंबंधात्सुखं प्रार्थयते ततश्च विषयानंदे निरुपाधिकप्रेमास्पदत्वाभावात् साधनविकल्पनेति
 चेन्न सुखे प्रेमास्पदत्वात्मात्मनोपाधिकत्वात् नुपपत्तेः फलोपाधिकसाधने प्रेमासोपाधिकः न च आत्मा सुखस्य
 सुखदुःखभावसाधने=१

मे सुखं भयात् आत्म
 शेषतया ॥ ४

कथमस्याः प्रतीतिर्भोजनत्वमिति चेत् परमप्रेमास्पदस्यात्मनश्चानंदस्वरूपेणैव भासमानत्वादिनिवदामः

कलनित्यत्वात् नाणात्मनिष्ठोपकारः कश्चित्सुखजनः सुखान्तिरिक्तोपकाराभावात् तस्मान्नात्मनोपाधिकः प्रेमा
 न हि वैरिसुखमप्युपादेयं स्यादिति चेन्नः स्वरूपेणोपादेयत्वे विदेयतया अन्योपाधित्वात् सुखात्मनोः संबंधानि
 रूपाणाञ्चनसोपाधिसुखप्रेमा तथा हि सुखात्मनोः कः संबंधः संयोगो वा समवायो वा तादात्म्यं वा अन्यो वा ना
 यः सुखस्याप्रत्यक्षात् न हितीयः निर्गुणत्वाच्च निविरोधात् श्रंतःकरणसमवेतत्वात्सुखस्यात्मना समवाया
 संबंधानुपपत्तेः नापि तृतीयः नादात्म्यं किमैकमेव भेदाभेदौ वा नायः सुखात्मनोरन्यन्ताभेदप्रसंगा
 त् विरोधाच्च न हितीयः नापि चतुर्थः न स्पष्टं कुरुमशक्यत्वात् ततो न साधनविकल्पनेति ॥ रामायनमः
 निर्गुणनिष्कलं च निर्विकल्पकं च निर्विकल्पकं च निर्विकल्पकं च

ॐ
वे. सु
८

अद्वयानंदरूपेणात्मनोऽभासमानत्वादज्ञानविषयत्वं चैतन्यरूपेणाभासमानत्वादविद्यासाधकत्वाच्च नात्मनोऽज्ञानविषयत्वमित्युक्तं तदुक्तं अद्वयानंदचैतन्यानेभराभावान् विज्ञानमानंदत्रलेति अत्रेति शिरोकते अद्वयानंदेति नन्यभेदवद्भेदोपपत्तीति तत्राह एवेति विरुद्धाद्भेदाभेदोवेकत्रनस्तदिति भावः अद्वयानंदचैतन्यानावास्तवभेदाभावाद्भासमानत्वादज्ञानविषयत्वं वस्तुतो मास्तीत्युच्यते उक्तकल्पितमप्यज्ञानविषयत्वं नास्तीति यद्याद्यस्तत्राह सत्यमिति द्वितीयं दूषयितुं एच्छुति कथं न भवेति उत्तरमाह अतादीति अद्वयानंदरूपस्यैव तत्त्वज्ञानमिति शेषः आत्मनीति सप्रमं न वापदं पश्यंत धाविषयिरात्मविशेष्यत्वेनात्र ये जनीयंतद्रूपस्यात्मनो विषयत्वाभिधानमित्यन्यथः ननु भेदाभावादिषयत्वं न संभवतीत्युक्तं तत्राह आत्मनि भेदं परिकल्पेति कौप्रत्ययोभिधानं क्रियांतरमपेक्ष्य वास्तवं कल्पनं पशवद्ये मियेति अनिर्वचनीयमित्यर्थः एवकारेभिनक्रमः परिकल्पेप्येव विषयत्वा

अहयानन्दस्वरूपं चैतन्यमात्रादभिन्नमेति चेत् सत्त्वं स्तुतस्तुतयेव कथं तर्हि ज्ञानविषयत्ववस्येति
चेत् अनादिमिहाज्ञानसंबन्धात् स्वयं प्रकाशपरिपूर्णानन्दस्वरूपेण भासमाने णात्मनि मिथैव भेदं परिक
ल्पादयानन्दरूपस्य विषयत्वाभिधानं चैतन्यमात्रमेव भासते नानन्दस्वरूपमिति भ्रान्तप्रतीत्यनुरोधात् ॥ ॥ ॥

九四：

भिधानेन वस्तुन इत्यर्थः ननु यद्वा तित दशावृत्तेन भवति न चाद्यादि रूपं त्वमात्मनो भासते मुक्तत्वापत्तेः तथाच किं भेदकत्वं

चैतन्यमात्रं भासते येति तत्राह स्वयंप्रकाशेनेति ज्ञात्मानावद्भासते एव अन्यथा त्वंक इति पृष्टुः ह मनो हेवेति संदेहप्रसंगः तद्विना शब्दादयः क भि० ज्ञात्मानं
नानंदरूपमिति प्र यं न भासेयुः ते च नेहानी भासते न स्तेषामभानप्रयोजकमेवं कल्पना युज्यते चेत्यर्थः अथवा ह चैतन्यमेवेति न त्वस्मैः प्रतीते प्रतीतिः
तीतिः

ननुचादियमेवत्रस
चेन्नहितस्यभुमःकबंधीभावःसचसावयवधर्मःआत्माचनिरवयवःनिःकलामित्यादिश्रुते तथाचतत्रकथंभेदकल्पनंश्रयोत
नहिल्लस्मिन्नपि
मयमाभयितुमर्ह
नितिचेन्नभूतयि
नित्यमाभयितुमर्ह

राम-

८

निरुपमनिर्गुण
पवित्रमपि सर्वक
लपनामन्येष्वप
निर्गमनीयाजीवि
नघरमावतीचसी
मायानुत्तमम्

विषयानुसंधाननित्य
न=२

१= ज्ञानेदादिरूपम्

साधभावबोधकं हेतुतरेकस्य सत्प्रतिपक्षः यथा जलमृगं स्पर्शवत्वात्तनेरमुसं तेजस्त्वित् = १

नन्वात्मनि मोविषयः भासमानत्वात् यन्नेवं तन्नेवं यथा धकारावृत्तो धट इति सत्यप्रतिपक्षं अभासमानत्वमुपाधिचशकते आत्म एकदेशी = २
न इति उपाधेः साधनाव्यापकत्वमाह कथं तस्य भासमानमिति तस्य ज्ञानाभासकत्वे सति ब्रह्मशब्दाद्यस्यात्मनोऽभासमानत्वेना
स्तीति पाक्षाद्यावृत्तत्वात्साधनाव्यापकउपाधिरित्यर्थः अभासमानत्वोपाधेः साधव्याप्तिमाह न हीति तदुभयतंत्रेण सत्यप्रतिपक्षउपाधिः ६
निरुचये नेति हेतुमाह अद्वयेति अयमर्थः प्रतिपक्षानुमाने आत्मशब्देन किमद्वयानंदरूपं पक्षीकृतं चिन्मात्रं वा यथा स ह्युच्यते ब्रह्म
स्तत्राह अद्वयेति तस्यात्मनः तथाच प्रतिपक्षानुमानं वाधितमित्यर्थः द्वितीयदृष्टयति एवेति चिन्मात्ररूपस्य स्यात् कारकं न त्रह्म
नानुमाने पक्षत्वाभावात्प्रतिपक्षानुमानेऽपि पक्षत्वं तस्य न युक्तमित्येवकारार्थः नन्वानेदादिपक्षत्वे वाध इत्युक्तमयुक्तं आत्माऽज्ञानविष
नस्यात्माऽभिन्नत्वेन भासमानतयाऽज्ञानविषयत्वात्तानुप्रयत्नेदिति तत्राह चैतन्यमात्रस्येति आत्माभिन्नत्वात्तानंदा
दिरूपे भासमानत्वं व्यावर्तयितुमेवकारः एतेन प्रतिपक्षानुमानं सत्तु यो सिद्धमित्यपि ध्वनिने न न्नज्ञानविषय आत्मा
= पक्षहेतुभावः स्वतया सिद्धिः = १

चिन्मात्ररूपस्य
आश्रयासिद्धो हेतु
ति
ज्ञानेदादिरूपस्य = ३

आत्मनोऽज्ञानविषयत्वे कथं तस्य भासमानं तत्र साक्षादवृत्तत्वात् न संधकारावृत्तो धट इत्यने इति चेन्न अद्वयानंदर
पेणैव तस्याऽज्ञानविषयत्वात् चैतन्यमात्रस्यैव भासमानत्वात् तस्यैवाज्ञानाविषयत्वात् अन्यथाऽज्ञान
चैतन्यं चात्मैव तत्र चैतन्यमज्ञानविषयः कथं भासमानमिति तत्राह तस्येति तस्य चिद्रूपस्यैवार्थः
अज्ञानाविषयत्वादज्ञानाऽनावृत्तत्वादित्यर्थः चिन्स्वरूपमपि किमिदं ज्ञाननावृत्तौ तस्यैवाश्रयविपक्षे वाधकता माह
अन्येति चैतन्यस्यावृत्तत्वे अज्ञानेन सिद्ध्यति अज्ञानं हि चिद्रूपसाक्षिमात्रसिद्धं न प्रभारागम्यमित्यावयोः संप्रतिप
निरित्यर्थः जगदांधप्रसक्ति समुच्चयाया विशदः एवं सत्यप्रतिपक्षानुमाने निराकरणे ग्रंथो व्याख्यातः उपाधिनिरसन
पक्षेऽप्येव योज्यः स्थापनानुमाने स्याद्वयानंदरूपस्यात्मनः पक्षत्वं तत्र च नोपाधिः संभवति साधनव्यापकत्वा
द्वितीयमर्थमभिप्रेत्याह अद्वयेति अज्ञानविषयत्वादज्ञानविषयत्वस्वीकारादित्यर्थः तत्र चाभासमानमस्यै
वेति कथं नोपाधिः साधनव्यापक इति भावः नन्वात्माऽभिन्नमद्वयादिकथं न भासते इति तत्राह चैतन्यमा
त्रस्येति आत्मत्वेन भासप्रयोजकं चैतन्यमेव तत्र प्रयोजकमित्यर्थः शेषमपि किं काद्वयव्याख्यानायम् ॥

अद्वयानंदरूपेणैव तस्यादि
ग्रंथमाहृत्योपाधिनि
सनपक्षे योजयति = ४

212

ॐ

तर्काश्रयप्रमाणं जीवविषयोनास्तीति ज्ञानेपः

जं
वे सु

तर्कप्रत्ययप्रमाणः जीवविषयोनास्तीति श्रुतेः

न्याह तस्मादिदं ननु व्यवस्थानुपपत्तिरूपतर्क उपजीव्यप्रमाणाभावाद्भास इति तत्राह इदं इति अज्ञा
नविषयत्वाद्देव उपलक्षणी ब्रह्मणोऽविद्याविषयत्वात्तज्जुतिप्रमाणकत्वाद्देवोपिकथमुक्त इत्यपि बोध्यं
अत्रैकदेशिमत्संग्रहश्लोकः अज्ञानं प्रतिजीवं स्यादित्यं ब्रह्मणोऽदं च तत् पदं सुक्तव्यवस्थानो ब्रह्मणोऽतं च सिद्धा
ति सिद्धान्तिमत्तमवस्थैकदेशिनोऽतं पूर्वपक्षीयव्यवस्थैकदेशिनोऽतं अत्रैकदेशिमत्तमवस्थैकदेशिनोऽतं
कं अविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयविषयत्वं न च विज्ञिभासमानाया मविद्याविषयत्वमिति न तत्र वेदप्रामा
ण्यमिति गूढाभिसंधिः पूर्वपक्षी जीवाश्रया ब्रह्मणोऽदेत्युक्तं दूषयति जीवब्रह्मेति प्रयोगः प्रयुज्यमानः न

तस्माद्यवस्थानुरोधेनैन्द्रो मायाभिः पुरुषोऽयते इति मायाभिरिति वदुवचनानुरोधेन च जीवा
श्रय गिर ब्रह्मविषयाण्येकान्यत्तानानीति तत्कथमात्मनोऽज्ञानविषयत्वं विकल्पितमिति सं
क्षेपः अत्र वदन्ति जीवब्रह्मप्रयोगाभ्यामेकं वस्त्वथवा द्वयं आद्येति यं ममेव स्यादिति ये त्वन्म
नः क्षान्तिः ५ जीवब्रह्मशब्दाभ्यामात्मैवोच्यते उत जीवशब्देनात्मा ब्रह्मशब्देन तदन्यति ॥
आद्येकथमात्मनोऽज्ञानविषयत्वं ब्रह्मशब्देनापि तस्यैवाभिधानान् ॥ श्रीरामायनमः ॥

दस्माभ्यामित्यर्थः यद्यपि जीवब्रह्मशब्दयोर्वाच्यं भिन्नमेव तथापि उपाधिपरिहारागेनैकलक्ष्ये प्रतिपाद्य
ते उत भिन्नमिति विकल्पार्थः आद्यमनुरूपदूषयति आद्येति यद्यपि प्रत्यक् ब्रह्मणोऽरेकत्वमेकदेशि
नोपीष्टमित्येवकारेण युक्तः तथापि अज्ञानस्याश्रयविषयैकमेव देशिनोऽनियमिति युक्त एवकारः हे
तुं यो जयितुं शक्यः त्वन्मत्तदतिरेकदेशिमत्तदतिरित्यर्थः अवधीये वाच्यत्वं द्वयविवेकं सामान्यतएव
दूषयितुं विकल्पयति जीवब्रह्मेति कथं निति निषेधाभ्यामात्मनोऽज्ञानविषयत्वं प्रतिज्ञाय तत्र नुशब्द
स्त्वचित् हेतुमाह ब्रह्मशब्देनेति जीवशब्दे दृष्टान्तार्थोपिशब्दः अयमत्र निकृष्टार्थ आत्माज्ञानविषयः अ
नया जीवशब्देन तथा ब्रह्मशब्देनापि = एकदेशिनोऽपि तद्व्यभिन्नत्वाभिप्रेतत्वात्
ति ११ दितीये त्वन्मत्तदतिरित्युक्तं १६

अविद्याविषयो भवति वेदविषयः
जीवः
रामः

213

यवेति १३

यवेति १३

द्वितीयं ज्ञानं प्रथमज्ञानप्रामाण्यनिश्चाययतीति द्वितीयं पक्षं दृष्टयति अग्रहीतेति प्रथमज्ञानप्रामाण्यनिश्चायस्यैव
र्यादित्यर्थः प्रथमेनैवेत्येवकारेण प्रथमज्ञानमस्य स्वप्रामाण्यग्रहापेक्षया वर्तते सर्वथा अवाधितार्थविषयत्वं प्रामा
ण्यं प्रत्यक्षादेर्ग्राहकाभावान्न संभवतीत्युक्तं अस्तु वा यथा कथंचित्प्रामाण्यग्रहः तथाप्यवाधितार्थकत्वरूपे प्रामा
ण्येतिरस्कारत्वात् एषं प्रत्यक्षादेर्न संभवति श्रुत्येवापहरीति वादिति हेतुं तत्र माह किंचेति यद्यपि प्रत्यक्षादिरप्रमाणमेवेत्याह तत्र
न श्रुतिः प्रदर्शयति तथापि तद्विषयस्य जगतो मिथ्यात्वं द्वितीयं पक्षं प्रदर्शयन्ती प्रत्यक्षादिरप्रमाण
मिति अर्थान्न गमयतीत्यर्थः ननु प्रत्यक्षादिरप्रमाणं जगतो मिथ्यात्वादिति अधिकरणे हेतुस्तत्राह तद्विषयस्येति

साक्षात् प्रत्यक्षादिविषयस्य ब्रह्मणि

किंचनेह नानास्ति किंचन मायां तु प्रकृतिविद्यादिति च प्रतिपन्नौ गोभे निषिद्धा मानत्वं मायाप्रकृति
त्वाभां कृत्स्नस्य जगतो मिथ्यात्वं प्रदर्शनेन तद्विषयस्य प्रत्यक्षादेर्ग्राहकाभावस्यैव दर्शितत्वात्

मिथ्याभूतजगद्विषयस्यैव प्रत्यक्षादिरप्रमाणमिथ्यात्वं कत्वात् रजतज्ञानवदिति विवक्षितमित्यर्थः
अर्थस्यावाधितत्वात् न मिथ्यात्वमिति न ज्ञाह नेह नानास्तीति प्रतिपन्नस्य जगतो उपाधिरधिष्ठानं ब्रह्म
तस्मिन्निह शब्दवाच्येनेह नानास्ति किंचनेति निषिध्यमानत्वं निषेधप्रतियोगित्वमित्यर्थः ननु यद्वा
धितं तदज्ञानप्रभवं दृष्टं यथा रजतं तादृशमुक्त्या यज्ञानप्रभवं च घटादिजगदज्ञानप्रभवं मृदादेरुपादा
नत्वा न द्विषयककुलालादिज्ञानस्य च निमित्तत्वादिति तत्राह मायांति इति प्रकृतिमुपादानमित्यर्थः
मृदायाकारेण परिणतमज्ञानं घटाद्युपादानमित्यविरोधः इत्थंभावेन तीयायस्माद्यवस्थानुरोधेन
ज्ञाननानात्वेऽपि प्रत्यक्षादिप्रामाण्यानुरोधेन जगत्सत्त्वमुक्तमुक्त्या नानास्ति तस्मादित्याह न स्मादि

ॐ
वे. ३
६

तत्फल

215

मिति पक्षसुक्तसुक्त्यादुष्यति आद्य इति द्वितीयमन्यदुष्यति विवक्ष्यति अत्येतदिति तत्सर्वथाश्रयधितार्थक
त्वमित्यर्थः स्वतः स्वाश्रयमात्रग्राहकौ देवेत्यर्थः स्वतस्त्वपक्षदुष्यति नाद्य इति विमतं प्रत्यक्षादिताने भ्रमवत् जन्मज्ञानत्वा
विशेषात् दोषवत्करणान्तर्गत्किंनस्मादिनि दोषसंशये सति न च दृष्टासाय प्रवृत्तिसंज्ञादिदूषदोषाभावग्राहकं प्रमाणं
नरं अपेक्षतेन वा प्रत्यक्षं स्वप्रमाणग्रहे दोषाभावग्राहकं न चेदपेक्षते न नो निश्चितं मावृत्तिर्न स्यात् अपेक्षते चेत्तत्राह निष्फलाः
स्वप्रमाणप्रतीति न हि दोषाभावग्राहकं ज्ञानसामान्यग्राहकं येन तदपेक्षते पितृस्वतस्त्वस्याज्ञातयात्वे वा भ्रमे
दापत्तिरिति ज्ञानमात्रग्राहकानि विरक्त्या ह्यप्रमाणमिति पक्षदुष्यति नापर इति अयमर्थः ज्ञानप्रमाण
ग्रहो हि स्वविषयनिश्चयाय न च ज्ञानप्रमाणं स्वाश्रयानि रिकेन ग्राह्यं ग्राहकं च किं ज्ञेयं ज्ञानं वा नाद्यः तस्य

आश्रयानि रिकेनेति येष ज्ञानस्य प्रमाणं निश्चीयते तस्य प्रमाणस्य न दत्तानमाश्रयः न दत्ति
रिक्तेन ज्ञानेन न ज्ञानेन न ज्ञेयेन वा न ज्ञानप्रमाणं परतः प्रमाणग्रहेण ह्यमिति

किमिदं प्रत्यक्षादेः प्रमाणव्यवहारसमर्थार्थविषयत्वं वा सर्वथा वा धितार्थविषयत्वं वा आद्ये कल्पि
तार्थविषयेष्वविरोधः अत्येतत्किं स्वतः परतो वा नाद्यः प्रत्यक्षादेः संभावितदोषत्वेन स्वप्रमाणप्र
तिदोषाग्राहकप्रमाणांतरसापेक्षत्वेन स्वतस्त्वाभावात् नापरः गृहीतप्रमाणस्य प्रमाण
निश्चयकत्वेन वस्थानात् अगृहीतप्रमाणस्य न यात्वे प्रमाणनिश्चयस्य वैयर्थ्यात् प्रथमेनैव विषे

भाव

न इत्येवकाशत्वानुपपत्तेः द्वितीयेपि प्रथमज्ञानप्रमाणग्राहकज्ञाने गृहीतप्रमाणस्य स्वविषयप्रथमज्ञानप्र
माणानिश्चापयति अगृहीतप्रमाणमेव वा आद्येपि ग्राह्यप्रमाणग्राहकज्ञानप्रमाणकेन गृह्यते किं
नैव किं वा ग्राह्यप्रमाणप्रथमेन ज्ञानेन अथवा तृतीयेन नाद्यः आत्माश्रयात् स्वतः प्रमाणग्रहापत्तेः
द्वितीये अन्योन्याश्रयः प्रथमज्ञानस्य स्वप्रामाण्यग्राहकज्ञानप्रमाणग्रहाच्च तृतीये ज्ञाने स्वीकृतेपि
नैव स्वप्रमाणग्रहेऽन्योन्याश्रयः प्रथमेन न तत्प्रमाणग्रहे चक्रकं अथेत दोषपरिनिहीय चाचतुर्थं ज्ञानं
किं तृतीयज्ञानप्रमाणग्रहाय स्वीकृत्यते तदा न वस्थेत्प्राह अनवस्थानादिति अगृहीतप्रमाणमेव

अवसायेन

आत्माश्रयः द्वितीयेन तत्प्रमाणग्रहे

राम
६

विवादम् ब्रह्मज्ञानाच्चमुक्तिः ब्रह्मवेदब्रह्मेवभवतीति श्रुतेः अतोवंधोपि ब्रह्मज्ञानादेवभवतीति कथं न ब्रह्मज्ञानाः ज्ञा-
 नविषयज्ञानचान्माश्रयो जीवाश्रयत्वे ज्ञानस्य जीवकोटावन्तर्भावान् उपाधिनयान्नस्यत्वेन जीवत्वनिशामकत्वा-
 दिति हि शब्दार्थः नन्वात्मशब्दस्य मुक्त्यादनेन ब्रह्मवाचकत्वप्रतीतिस्तस्य चान्नविषयत्वस्वीकारात्कथं मा-
 मान्मनोनाज्ञानगोचरतात्त्राह नन्वात्मशब्देनेति ह किं गमपहरतीति न्यायादात्मशब्दो जीववाचक इत्यर्थः
 अज्ञानविषयत्वाद्देदजन्यज्ञाननिवर्त्याज्ञानविषयत्वद्वयं तद्ब्रह्मण संभवतीति ज्ञानयितुं शकः ननु भवतु ना-
 मजीवोऽज्ञानाश्रयः तस्यैकत्वाद्वैमुक्त इति व्यवहारो न स्यादिति तत्राह सचेति स ब्रह्मज्ञानाश्रयः भेदस्य

निश्चितं

नोऽज्ञानविषयत्वमसहमानाः प्रत्यवनिवृत्ते जीवाश्रया ब्रह्मपदस्य विद्यातत्त्वविमता न द्विद्वमिदं
 वाक्यमात्मानं ज्ञानगोचरः ३ नन्वात्मशब्देन जीवः कथ्यते सचाज्ञानस्याश्रयोनतु विषयः विषयं ब्रह्म
 एव सच जीवोऽनेकोऽन्यथा व्यवस्था व्यवहाराऽनुपपन्नेः यस्य तु श्रवणाद्यभ्यासपाटवेन ब्रह्मात्मा
 (वबोधः तस्य मोक्षः तदितरस्य बंध इति ॥

नोऽज्ञानविषयत्वमसहमानाः प्रत्यवनिवृत्ते जीवाश्रया ब्रह्मपदस्य विद्यातत्त्वविमता न द्विद्वमिदं
 वाक्यमात्मानं ज्ञानगोचरः ३ नन्वात्मशब्देन जीवः कथ्यते सचाज्ञानस्याश्रयोनतु विषयः विषयं ब्रह्म
 एव सच जीवोऽनेकोऽन्यथा व्यवस्था व्यवहाराऽनुपपन्नेः यस्य तु श्रवणाद्यभ्यासपाटवेन ब्रह्मात्मा
 (वबोधः तस्य मोक्षः तदितरस्य बंध इति ॥

व्यवहारोपपादकत्वं साधयति यस्य त्विति मनननिवृत्त्यासनयोरप्यादिशब्दात्संग्रहः ब्रह्मात्मेति ब्रह्मात्मेवा-
 हमितियोवबोधः ससाक्षात्कार इत्यर्थः बाधायाममानाधिकरणेपि ब्रह्मेवात्मानतदतिरिक्तोऽस्ति कल्पितस्या-
 धिष्ठानव्यतिरेकेण सत्त्वाभावादित्यर्थः संत्वेनेके जीवास्तथापि न दुपाधेरज्ञानस्यैकत्वाच्च निवृत्तौ संसारो-
 नस्यादिति तत्राह अतएवेति व्यवहारानुपपन्नेरित्यर्थः ननु साधारणासाधारणप्रयत्नोपादाने प्रतिविश्वक-
 ल्पानेकजीवाश्रयं ब्रह्मविषयमज्ञानवडमुक्तादिव्यवस्थापपादकं किं न स्यात् यत्र हि जीवेन त्वसाक्षात्का-
 रज्ञायते तमाश्रयं विरोधान्पक्षाश्रयान्तरेषु जीवेषु वर्तते यत्तज्जनि समुक्त इति व्यवहियते येषु निवृत्ति-
 तैव द्वा इति तथा चैकेनानेकविधव्यवहारोपपन्नो किमज्ञानानेकत्वकल्पन इति तत्राह अन्यथेति अयमर्थः

यत्तत्परस्परचतन्साधारणतदन्पदसाधारणं
 प्रपञ्च जीवप्रपञ्च

ननु जीवोपपत्तिः
 तस्यैव न जीवोपपत्तिः
 तस्यैव न जीवोपपत्तिः

ॐ देवि शंखराय नमः ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता उपनिषद्सप्तमोऽध्यायः ॥

वे. नु. लि. गं. ह. क. लि. ग. मा. त्म. ना. व्या. ज्ञे. ग्रा. हं. न. द्वा. हं. कं. च. न. द्वि. यं. प. रा. ग्. व. स्तु. वि. ष. य. त्वा. दि. नि. भा. वः. अ. न. व. म्. यि. त्ते. न. नु. मा. न. तो. पि. त्त. ४

हः ननु यत्रान्यथेनासाध्यसिद्धस्तत्र साध्यया प्रहेतुनिश्चययोगम् यत्र नु केवलमतिरेकितासाधासिद्धस्तत्र यतिरे केवत्यतिरेकेण कव्याप्रिनिश्चययोगम् तथा च प्राणादिमन्त्रलिङ्गादात्मसिद्धिविति चेत् प्रतियोगिज्ञानमन्तरेणाभावग्रहाभावात् साध्यग्रहे सत्यनुमाने न हि विना यद्विज्ञानं वक्रभावेनातुराव्यः तथा चानुमानमसाधनं यदस्य कथं लिङ्गाभावेन व्याप्तिगृहः एतन्मसाहचर्यानिष्ठ निश्चयः अतः नानुमानं साधनं न विषय आत्मेत्यर्थः तृतीयं दूषयति प्रत्यक्षादीति चतुर्थं दूषयति अन्यविषयत्वस्येति अर्थापत्तेरन्यथोपपत्तेः ॥ २ ॥ तपदा सत्त्वतः ॥ २ ॥

गवस्तु विषयत्वेन तद्वा प्रहेतोरनिश्चयेनानुमानाविषयत्वात्पत्यप्यद्वयविषयत्वेनोक्ते कवाक्याविषयत्वात्तद्व्यविषयत्वस्य संभावयितुमशक्यत्वात् द्वितीयेपिवेदजन्यज्ञानभास्यत्वं विषयत्वं वा प्रकारं तरेण भासमानस्य वेदिकज्ञाननिवर्त्याज्ञानविषयत्वं वा आद्ये वेदजन्यज्ञानभास्यत्वेन घटादिवज्ज

अनुपलब्धः ॥ २ ॥ वेदिकज्ञाननिवर्त्यः ॥ अभावेऽप्यत्र संभव एवेत्यर्थः अज्ञानविषयत्वे तादृशज्ञानावृत्तत्वमित्यर्थः वेदजन्यज्ञानभास्यत्वं विषयत्वमिति आद्यपक्षमनूय दूषयति आद्य इति ननु जडत्वं नाम चिद्विरुद्धत्वं चित्त्वाऽनधिकरणत्वं बोधयमायेनात्मनिसंभवति चिद्रूपत्वादात्मनः तत्कथं भास्यत्वेन जडत्वापादनं यत्तज्जडत्वादनौ त्मत्वापत्तिरिति तदप्यसत् ज्ञानात् ॥ ३ ॥ ननु यत्वापाधिर्त्वादिनिमेवं भास्यत्वे चिद्रूपत्वासिद्धेः न हि भास्यत्वे चिद्रूपं किंचित्संप्रतिपन्नमस्ति ज्ञानस्य वेदत्वानंगीकारात् यत्तु ज्ञानोऽश्रियत्वमुपाधिरिति तन्न पक्षोत्तरत्वात् साधनव्यापकत्वाच्चेति स्वयंप्रकाशश्चात्मा अज्ञानाद्वृत्तद्विनिमपविशिष्टा मागो दूषयति तच्चेति आवृत्तत्वं नामाभासमानत्वं स्वयं भासमानेन दुर्निर्हयमित्यर्थः ननु भासमानेऽप्यादिभ्यः भासमानतां संभावयन्पुनश्चादय इति तत्राह रामः ॥

ज्ञानान्नाश्रयत्वमुपाधिः स च साधना व्यापकं यथा ज्ञानं करणं दिर्ज्ञः स च ज्ञानोपाधानमवति ॥ ३ ॥ साधनव्यापकत्वादिनि यत्र जडत्वं तत्र ज्ञानोपाधत्वं इति जडत्वाच्च साधनव्यापकत्वात् ज्ञानाश्रयस्योपाधित्वे एव स ज्ञानात्मत्वे जडत्वमुपाधिरिति साधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

219

यवानां

220

सुतः प्रत्यक्षं पश्यति

कर्मजद्वितीयं दुषयानि ॥

२ "यथावीजो कुर्याः परस्परका र्वत्तरणभावनिमित्तकः अन्यान्वाश्रयः परिक्रियते
अनादित्वात् यथा शरीरे यद्यपि अनादिमिति तत्राह

五

यथावीजोक्तं यथाः परस्परकृत्यकरणमावनिमित्तकः अन्योन्याश्रयः परिच्छिद्यते
अनादित्वात् यथाशरीरद्वयोरपि परस्परत्वनिमित्तकः अन्योन्याश्रयपरिच्छिद्यते इति ॥

द्वितीयः प्रश्नः ॥ १ ॥
 द्वितीयः प्रश्नः ॥ १ ॥
 द्वितीयः प्रश्नः ॥ १ ॥
 द्वितीयः प्रश्नः ॥ १ ॥

पतेन निमित्तात्मातिद्व ननु शरीरं हृद्योः परस्परसापेक्षत्वात् नो न्याश्रय इति न इत्याह अहृद्यस्य
 नि बीजांकुरवदत्तादित्वात् नान्योन्याश्रय इत्यर्थः तद्याद्यात्मनः किमायातमहृद्यस्य भूताश्र
 यत्वादिति नेत्याह तदाश्रयस्येति प्रतिनियतभोगात् न यानुपपत्त्या नाहृद्यं भूताश्रयं न हृद्यस्य
 न्ययानुपपत्त्यमानमात्मानमाश्रयत्वेन कल्पयतीति अहृद्याश्रय आत्मेत्यर्थः अस्त्वैवमा
 त्मसिद्धिस्तथापितस्य कथं निन्यत्वं न त्राह आत्मनोऽनादित्वात् इति अनाद्यहृद्यप्रवाहा
 धिष्ठानत्वादात्मनोऽनादित्वमित्यर्थः अनादित्वमात्रं न नित्यत्वसाधकं प्राग्भावेव्यभिचा
 रादिति तत्राह अनादिभावस्येति न चात्मानेऽनैकान्तिकं तस्यानिर्वचनीयत्वेन स इष्यते
 अन्यथा कृतवत्कृताभ्यां प्रपञ्चस्य नैकान्तिकं

ज३न४

अन्यथा कृतदाहकृताभ्यामप्रसंगात् देहादेश्च विकारजातस्यानित्यत्वकृतकत्व
पवत्परिलिङ्गत्वादिभिरनात्मनिष्ठाभाव उपायविनाशकत्वे

भावात्त्वानंजीकारान्न ननु नहि साक्षात् साधनैककल्पं न दृष्टवान् तस्य साधारण्यं न साध्यस्यापि व्यावृत्तेः सपक्षत्वाभावात् केवलव्यतिरेकलिङ्गकारान्न न च नहि साध्याप्रसिद्धिः सामान्यतोऽनुमानेनानवधारितधर्मिकनित्यत्वधर्मसिद्धौ केवलव्यतिरेकिणात्मनर्नन दृष्टयानियमान्नैषा यकमन्ताश्रयणो नवानित्यसाधधनान्न नाकाशादेः सपक्षस्योभयैककल्पमिति नित्यत्वानुमाने विषद्वेवाधकं वदन्नुजगार्हव्याचष्टे अन्यथेति आत्माऽनित्यत्ववादे कर्तृभोक्त्रैरेकत्वं न स्यादित्यर्थः धर्मिककल्पनात्तौ कर्मकल्पनावरमिति न्यायाच्छरीरादेरेवात्मत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह

[illegible]

॥३॥ यदेवकर्ता तदेवभोक्तेति नियमो न सादि त्वर्थाः ॥२॥

निरुद्धं पश्यन्मादिशतु पसाधनो भव्यकृत्यम् ॥
 सकलपदवाहसत्ते

एकदेशिभतेन ॥२॥

अहंकारात् ज्ञानस्य

वैदिक लौकिकेति इत्यादिपरिपोषादनुमानमादिपदार्थः अत्र पूर्वपक्षसंग्रहशेषकः देहादिरात्म
नः सिद्धे लौकिकदिवमानतः नापेक्षते श्रुतिजस्यात्त्वमाद्यात्कृतये पुनः एतत्पूर्वपक्षनिराकरणं
देहादेरेवात्मज्ञानं न्याय्यं चेति न्यायः

एकदेशिमतैः

प्रतिजानीते नेति हेतुं शोकेन संक्रान्तिः ॥ (तत्त्वानादिना दृष्टानादिभाष्यमनित्यननियम् ॥

विचित्रं न गदित्यविवादं न हेचित्रं कार्यत्वात् देवसहस्रं हेतुश्च विचित्रैव अन्त्याकार्यवैचि
त्रं स्यात् न दुक्तं कार्यवैचित्र्यं समं स्यात् न हेचित्रं कार्यत्वात् देवसहस्रं हेतुश्च विचित्रैव अन्त्याकार्यवैचि
त्रं स्यात् न दुक्तं कार्यवैचित्र्यं समं स्यात् न हेचित्रं कार्यत्वात् देवसहस्रं हेतुश्च विचित्रैव अन्त्याकार्यवैचि

जगद्वैचित्र्यं सरेतु
ककार्यत्वात् विधि
न पटवदिति ॥ ५
स्वर्गादेः ॥ ४

यागादिकर्मणः३

एकत्रयसमस्कारणस्य

आत्मनि त्यक्त्वा सा
धनाय ॥
ननु विचित्र कार्यं किं
या ज्ञेयं क्रिया च देह
नादेहे च क्रिया मय
च देहस्य वा क्रिया ह
रा सुखादिजनका
त्त एवात्मास्तु स
प्रकारां ननु इह
नादृशायत्येना
निस्तस्यादित्य
क्याह इहस्यदि
स्वक्रियात्पुनर
तरविना रात
रधस्तत्वेन वि
ना सुखादीनां

नरवनाप्रत्यानर
रधस्तवेनविना
नामुखादीनांनकारा

अभिधानसविद्ययायुक्तिः ॥३॥

उ
वे. सु.
२

जिहासोः ॥१॥

कोनरा ॥२॥

पुक्तेरभिधेयत्वात् नैस्यन्त्यासादात्कारायायुक्तिर्भयति कथं न तां गमित्यर्थः न ज्ञातृदृष्टमात्मानमि
तिर्मानाधिकरणान् ब्रह्मात्मनोरेक्यमभिधेयसादात्कारं आनंदमिति प्रयोजनं च ग्रंथसमाप्तादभि
धेयमाह कर्तव्यमिति युक्त्यभिधानमिह कर्तव्यतेनाभिधानविषयोयुक्तिरिदं सादादभिधेयमित्युक्तं य
द्यपि सादात्प्रयोजनमेतस्य ग्रंथस्योदोक्तं तथापि शेषवत्तमाणां यत्स्वबुद्धेरतिशयात्प्यनदेवात्रापि यो
द्वयं उभयकाशोत्राधिकारी संबंधस्तु प्रतिपाद्यप्रतिपादिकत्वादिति सुस्पष्टं सर्वं यच्छब्दप्रयोगः प्रा
यमप्यभित्याह पल्लवागमिति न्यायाददृष्टदृष्टपदार्थस्य प्रायमप्युद्देश्यत्वेन प्राधान्याद्विशेष्यत्वे शेषे
आह आत्मानमिति प्रसिद्धमुद्दिष्टाप्रसिद्धविधीयते इति न्यायादात्मनश्च सर्वप्रसिद्धत्वात् वि

ब्रह्मात्मनोरेक्यं
द्वैतमिति प्रयोजनं
नैमित्तिकविषयप्र
जनकायः ॥३॥

आदिनाप्रसिद्धदृष्टोः ॥२॥

युक्त

न तात्मासादात्कारेऽन्यपेक्षैव तासि

२॥ देवस्य कोऽजयपरत्वात् उपासनाकोऽकर्मकां
योर्निवृत्त्यर्थं ज्ञानकोऽनैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वा
दिति उपदृष्टं इति ॥३॥

युक्तित्वाभिधीयते इत्यनेन ॥३॥

शेष्यत्वं युक्तमिति भावः सादादिति श्रुत्येति पदे व्याचष्टे अपरोक्षीकृत्येति श्रुतिनोऽपनिषद
इत्यर्थः उपनिषदत्वं विशेषणं श्रवणात् यदा सर्वे वेदायत्पदमामनंतीत्याश्रयणात् श्रुतिपदं वेद
मात्रपरमेव तत्रेति पदेन व्यवहितत्वादात्मनोऽपरामर्शमाशङ्क्याह तत्रेति ननु श्रुतिपदमितर
मानोपस्थितयेतन्निवृत्तये वा नायः वेदार्थान् लक्षणाप्रसक्तेऽन्ये तदोषपरिहाराय श्रु
तिपदमवहेत्यादिति वत्स्वविधानात्तरप्रमाणमुदासाय चेति यदित्यत्र शङ्कते नन्विति श्रव्य
पदव्यावृत्त्यं वा शङ्कते नन्विति नन्वशनाद्यतीतमात्मानं न मानांतरं गोचरयति तत्कथं न तत्र
अन्यपेक्षैव तासि देहादेरिति आदिपदं इन्द्रियाद्यात्मवादपरिग्रहाय श्रव्यमर्थः ज्ञानाश्रयः

नैतौपनिषदं ॥१॥
संप्रदासीत्यत्र ॥२॥

ब्रीहौ न गृह्यादिम
ननरविदलनविधि
वाधित्वा मुशलाव
हनपरः न हन

ब्रह्मणिरुत्पत्त्याश्रयविधाना
यश्रुतिपदं इतरप्रमाणनिषेधा
यचेति ॥३॥
उत्पत्त्यर्थानुपपत्तिविना ॥४॥
तर्हि प्रमाणांतरैरोवात्मन्यधिगते श्रुतिपदं व्यर्थं ॥५॥
आदिनाषडूर्मयश्रुतेरिति ॥६॥

अतिविनिश्चयस्यानेदोष
लेनयुक्तेरिच्छेत्तत्राह

निःशेषस्य विनिश्चयः

अशिक्षते

पुनः

पुनः

अतिवृत्तः

निश्चयः

अदृष्टव्यमिति

२२५

न प्रयोजनोक्ति न च श्रौतविनिश्चयो युक्तेः प्रयोजनमिति वाच्यम् तस्य क्वाप्रत्ययमिति निर्देशेन पूर्वसिद्धे
त्वप्रतीतिः न चानन्दपदं प्रयोजनप्रतिपादनायेति वाच्यम् तस्य श्रौतज्ञानप्रयोजनत्वात् श्रौत
एवनाधिकारीह निरूपित इति शंकां पराकर्तुमाह तत्रादाविति तत्र कर्तव्ये ग्रंथे आदौ कर्तव्यं प्रतिजानी
ते इत्यन्वयः प्रतिज्ञोत्तरं निरूपणीयस्य युक्तत्वात् न च मंगलाननुष्ठानप्रयुक्तदोषः तत्त्वानुस्मरणस्य
मंगलस्य कृतत्वात् तदा च कपटाभावदोषपरिहारायाह त्वयन्निति तत्त्वब्रह्मनस्यानुष्ठानस्य
रणमनुस्मरणम् अनेकानि स्मरणा नीत्यर्थः स्मरणानेकत्वं चानेकवैशिष्ट्यापस्थापकपदप्रयोगात्
न च प्रयोजनानुक्तिः श्रानन्दपदस्य यत्नसमर्पकत्वात् प्रधानफलैर्नैवागमनां फलवत्त्वात् श्रौता
कर्तव्यं प्रतिजानीते अदृष्टव्यादिना आत्मानमुक्तविशेषणचतुष्टयसहितं श्रुतिनोपरोक्षी
कृत्यतत्रोक्तविशेषणचतुष्टयविशिष्टे आत्मनियुक्तिः श्रुत्यनुग्राहकसर्वैर्भिधीयतेत्यन्वयः
परोक्षज्ञानपलं ह्यानन्दः तारकज्ञानेचांगयुक्तिः न दुर्लभः इति कर्तव्यताभागेमी
मांसापूरयिष्यति इति न च ज्ञानस्य पूर्वसिद्धत्वात् तत्रानांगयुक्तिः ज्ञानस्य पूर्वसिद्धत्वेपितत्प्रतिष्ठा
हेतुत्वायुक्तेः न दुर्लभभाष्यकारैः ब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्ववैदांताश्चरभ्यन्ते इति न
चतर्हि आत्मज्ञानप्रतिष्ठेव युक्तेः फलनानन्द इति वाच्यम् साक्षात्परंपराभ्यामुभयफलत्वात्
विरोधात् साक्षात्फलप्रतिष्ठापरंपरया फलमानन्दः अभिधेयवत् यथात्र साक्षादभि
धेययुक्तिः परंपरया तु ब्रह्मात्मैक्यं अतएवाह अभिधेयप्रयोजने साक्षात्प्रतिपाद्येति वैदां
तानामिति शेषः यदा युज्यमानं न स्वप्रति किंतु जिज्ञासुं प्रति शिष्यनिष्ठज्ञानोन्पन्नं य

अतिविनिश्चयः
श्रौतज्ञानप्रयोजनत्वात्

साक्षात्फलप्रतिष्ठापरंपरया फलमानन्दः

पुनः

705532

226

227

Diamond Book Binding House
Moh Karachi B.H.E.L. Road Jawalapur

228

